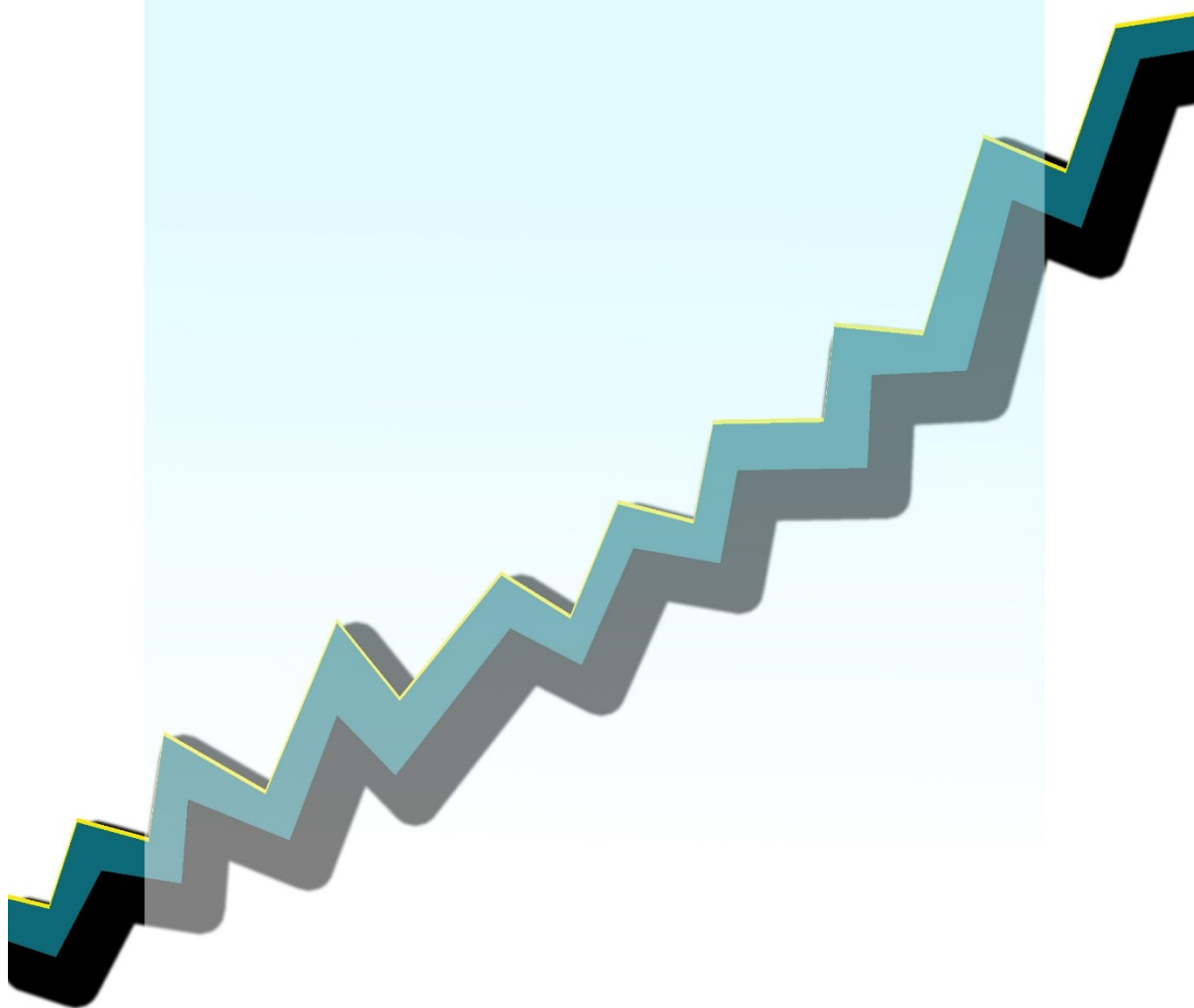

فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک"

سال ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۱۴۰۲

فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال اول ، شماره اول ، پاییز ۱۴۰۲

صاحب امتیاز، مدیر مسئول و سردبیر: دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

طراح: دکتر مرضیه حسینی

ویراستار: میلاد تیموری، مهدی حسینی

اعضای هیات تحریریه:

دکتر رضا آقایی زاهد، دکتر علی ابوالقاسمی، دکتر عباسعلی احمدآوغلو، دکتر اختیار بخشی، دکتر لطفعلی برقی، دکتر شهرام پناهی، دکتر سیامک حسنعلی زاده، دکتر داود کوهی، دکتر آراز محمد سارلی، دکتر علیرضا مقدم

اعضای مشورתי هیات تحریریه:

جمال آیریمی، بهرام اسدی، اسماعیل جعفرزاده (جفرلی)، رضا زرگری، حسین فیض الهی وحید، خلیل مختاری نیا

این مجله به انتشار مقالات علمی-تحقیقی درباره تاریخ، زبان و تاریخ ادبیات آذربایجان در قالب تورکولوژی می پردازد. این مجله هم نگاه بومی-محلی تخصصی به آذربایجان و ترکان ایران دارد و هم نگاه وسیعتر به تاریخ و فرهنگ ترکان در طی تاریخ. این مجله از مقالات سایر محققین کشورهای مختلف درباره موضوعات تخصصی تورکولوژی هم استقبال می کند.

محل انتشار: اورمیه، آذربایجان غربی، ایران

ترتیب انتشار: فصلنامه

نوع مجله: تخصصی تاریخ آذربایجان و ترکان

زبان انتشار: ترکی، فارسی و انگلیسی همراه با خلاصه سه زبانه

نوع داوری: دوسو ناشناس

حق مؤلف (کپی رایت) مقالات: نشریه تابع قوانین بین المللی حق نشر همگانی کرییتیو کامنز (CC BY-NC) است.

شماره مجوز پروانه انتشار وزارت فرهنگ و ارشاد اسلام: ۹۴۲۱۴

تاریخ مجوز: تابستان ۱۴۰۲

راه های ارتباط

Website: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Editor in chief: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: @tohidmelikzade

"Studies on Azerbaijan and Turk's history "Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023

Director-in-charge, responsible manager, and editor-in-chief: Dr. Tohid Malekzadeh

Designer: Dr. Marziyeh Hoseini

Editor: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Members of the editorial board:

Dr. Reza Aghayari Zahed, Dr. Ali Abolqasmi, Dr. Abbas Ali Ahmadoglu, Dr. Ekhti Bakshi, Dr. Lotfali Barghi, Dr. Shahram Panahi, Dr. Siamak Hasanalizadeh, Dr. Davud Kohi, Dr. Araz Mohammad Sarli, Dr. Alireza Moghadam

Advisory members of the editorial board:

Jamal Ayrimi, Bahram Asadi, Ismail Jafarzadeh (Jaffarli), Reza Zargari, Hossein Feyz ullahi Vahid, Khalil Mokhtarinia.

This magazine publishes scientific-research articles about the history, language and history of literature of Azerbaijan in the form of Turkology. This magazine has both a native- Specialized view on Azerbaijan and the Turks of Iran, and a macro view of the history and culture of the Turks throughout history. This journal also welcomes the articles of other researchers from different countries about specialized topics of Turkology.

Place of publication: Urmia, West Azerbaijan Province, Iran

Order of publication: Quarterly

Type of magazine: Specialized in the history of Azerbaijan and Turks

Publication language: Turkish, Farsi and English with trilingual summary

Type of refereeing: two-way anonymous

Copyright of the articles: The publication is subject to the international laws of Creative Commons copyright (CC BY-NC).

Publication license number of the Ministry of Culture: 94214

License date: Summer 2023

Contact Us:

Website: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Editor in chief: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: @tohidmelikzade

“Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar” İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023

Lisənziya sahibi, məsul menecer və baş redaktor: Dr. Tohid Məlikzadə

Dizayner: Dr. Marziyeh Hoseini

Redaktor: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Dr. Riza Ağayari Zahid, Dr. Əli Abulqasmi, Dr. Abbas Əli Əhmədov, Dr. İxtiyar Bəxşi, Dr. Lütfləli Bərqə, Dr. Şəhram Pənəhi, Dr. Siamək Həsən Əlizadə, Dr. Davud Kuhi, Dr. Araz Məhəmməd Sarlı, Dr. Əlirza Muqəddəm

Redaksiya heyətinin məsləhətçi üzvləri:

Camal Ayrımi, Bəhram Əsədi, İsmayıl Cəfərzadə (Cəfərlı), Riza Zərgəri, Hüseyn Feyzullahi Vəhid, Xəlil Moxtarinia.

Bu jurnalda türkologiya əsasında Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatının tarixi, dili ilə bağlı elmi-tədqiqat məqalələri dərc olunur. Bu jurnalda həm Azərbaycana və İran türklərinə ixtisaslaşdırılmış baxış, həm də tarix boyu türklərin tarixi və mədəniyyətinə makro baxış var. Bu jurnal həmçinin müxtəlif ölkələrdən olan digər tədqiqatçıların türkologiyanın xüsusi mövzularına dair məqalələrini qəbul edir.

Dərc yeri: Urmiya, Gərbi Azərbaycan Əyaləti, İran

Nəşr qaydası: Üç aylıq

Jurnalın növü: Azərbaycan və türklər tarixi üzrə ixtisaslaşmış

Nəşr dili: Azərbaycan Türkcəsi, Fars və İngilis üçdilli xülasə ilə

Hakimlik növü: ikitərəfli gizli

Məqalələrin müəllif hüquqları: Müəllifə aiddir. (CC BY-NC) beynəlxalq qanunlarına tabedir.

Mədəniyyət Nazirliyinin nəşr lisenziyasının nömrəsi: 94214

Lisənziya tarixi: Yay 2023

Ünsiyyət yolları:

Veb sayt: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Baş dedactor: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: @tohidmelikzade

Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023

Lisans sahibi, sorumlu yönetici ve baş editör: Dr. Tohid Melikzade

Tasarımcı: Dr. Marziyeh Hoseini

Editör: Milad Teymuri, Mehdi Hasani

Yayın kurulu üyeleri:

Dr. Rıza Ağayarı Zahid, Dr. Ali Abolkasmi, Dr. Abbas Ali Ahmadoğlu, Dr. İktiyar Bahşi, Dr. Lütf Ali Bargi, Dr. Şahram Panahi, Dr. Siamak Hasan Alizade, Dr. Davud Kuhi, Dr. Araz Mohammad Sarli, Dr. Alireza Mogaddam

Yayın kurulunun danışman üyeleri:

Jamal Ayrımı, Bahram Asadi, Ismail Cafarzadeh (Caffarlı), Rıza Zargari, Hüseyin Feyzullahi Vahid, Halil Muhtarina.

Bu dergide Azerbaycan tarihi, edebiyatının tarihi ve dili ile ilgili Türkoloji bakışlı bilimsel-araştırma makaleleri yayınlanmaktadır. Bu dergide hem yerel yani Azerbaycan ve İran Türklerine özel bakış, hem de Türklerin tarih boyunca tarih ve kültürüne makro bakışa yer verilmektedir. Bu dergide ayrıca farklı ülkelerden araştırmacıların türkoloji konularıyla ilgili makalelerine de yer verilmektedir.

Basım yeri: Urmiye, Batı azerbaycan, İran

Yayınlanma sırası: Üç ayda bir

Dergi türü: Azerbaycan ve Türklerin tarihi konusunda uzmanlaşmış

Yayın dili: Türkçe, Farsça ve İngilizce, üç dilli özet

Hakemlik türü: iki yönlü saklı

Makalelerin telif hakkı: telif haklarının (CC BY-NC) uluslararası yasalarına tabidir.

Kültür Bakanlığı yayın izin numarası: 94214

Lisans tarihi: Yaz 2023

İletişim yolları:

Web sitesi: <https://www.azerturkhistory.ir/journal/contact.us>

Genel Yayın Yönetmeni: tohidmelikzade@yahoo.com

Telegram: @tohidmelikzade

فهرست

- ❖ ماهیت شهرها و راههای مواصلاتی در آذربایجان باستان و مکانیابی آنها (توحید ملک زاده دیلمقانی) ۶
- ❖ علی اکبر سعیدی سیرجانی و سلسله های ترک تاریخ ایران (علی بابازاده اورموی) ۲۸
- ❖ نقدی بر نگرش های متفاوت به حوادث و شخصیت های تاریخی آذربایجان: چرا قاجار سقوط کرد؟ ۶۰
- ❖ چرا ایران توسعه نیافت؟ (اسماعیل جعفرزاده) ۹۳
- ❖ ذکر جمیل خاطرات - وقایع آذربایجان سال -های ۱۳۲۴- ۱۳۲۵ با تأکید بر خاطرات مرحوم رضا رسولی (رضا همراز) ۱۱۰
- ❖ مختصری از جغرافیای تاریخی آذربایجان (حسین فیض اللهی وحید) ۱۲۰
- ❖ رد پای آلبان ها در قره داغ (میررضا حسینی) ۱۳۰
- ❖ در آراغات یک فیلم ایرانی (عباسعلی احمدآوغلو) ۱۴۵
- ❖ بررسی ملمع های شیخ صفی الدین اردبیلی و اهمیت آن در آشنایی با جایگاه و تأثیر گویش کهن ایرانی جنوب دریای خزر در بین صوفیان ترک آذربایجانی (مهدی حسینی)

Dr. Tohid Malekzadeh

Email:

tohidmalekzade@yahoo.com

Affiliation:

Researcher in Azerbaijan History
and Culture

The cities and transportation routes in ancient Azerbaijan and their location

ABSTRACT: After cave dwelling, human life fluctuated between the two poles of movement and permanence, thereby, early human communities were formed in the villages. With the spread of trade, human relations increased, cities developed, and the city became a symbol of political and socio-economic transformation. In Azerbaijan, the footprints of early humans have been seen in various caves such as Tam Tamai Urmia and Azikh Fuzuli. Due to the favorable climate, the first human habitats were formed ten thousand years ago in the cities of Azerbaijan in the hills known as Kul Teppe around Lake Urmia. In these hilly towns, the basic needs of early humans such as obsidian vessels and weapons have been discovered. In the second millennium BC, with the increase in wealth, walls were formed around the residential areas of Azerbaijan. From the beginning of the 9th century BC, with the help of Assyrian and then Urartian sources, we have useful information about the settlement of Azerbaijani people in fortress-cities. Assyrian pictures of midian fortresses show that these fortresses were surrounded by strong stone walls, like the architecture of the Urart period, and were strong buildings on top of natural heights or sometimes on embankments and artificial hills. Along the fence, towers were installed at regular intervals, and the top of the towers and the fence were curved for archery. In the following centuries, due to the lack of information, we have no information about the cities of Azerbaijan. In the Azerbaijan region, apart from some assumptions, there is no definite evidence about the so-called Achaemenid period. With the attacks of the Greeks, the word "Azerbaijan" was gradually formed with more or less the historical limits of today, and by relying on Greco-Roman sources, useful information about the capital and major cities of Azerbaijan is available. With the support of Western Hellenism in Azerbaijan, more and more communication routes are formed and the ground for international trade is created in Azerbaijan. In the following centuries, known as the Parthian and Sasanian eras, the information about the cities of Azerbaijan was more or less the same as mentioned in Greek-Roman sources. What was the nature and location of the cities and transportation routes of Azerbaijan during the ancient history? It is a question that will be answered in a descriptive-analytical way in this research.

KEY WORDS: city, communication ways, Azerbaijan

CITATION (APA): Malekzadeh Dilmagani, T (2023). The cities and transportation routes in ancient Azerbaijan and their location. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

Dr. Tohid Məlikzadə

E-poçt:

tohidmalekzade@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti
üzrə tədqiqatçı

Qədim Azərbaycanda şəhərlərin təbiəti və nəqliyyat yolları və onların yerləşdiyi yer

ÖZƏT: Mağaralarda məskunlaşdıqdan sonra insan həyatı iki hərəkət və daimilik qütbləri arasında hərəkətdəymiş, daha sonra kəndlərdə ilkin insan icmaları formalaşmışdır. Ticarətin yayılması ilə insan münasibətləri artmış və şəhərlər inkişaf etmiş, şəhər siyasi və sosial-iqtisadi transformasiyanın simvoluna çevrilmişdir. Azərbaycanda ilkin insanların izlərinə Urmiya'da Tam Tama və Fizuli'de Azıx kimi müxtəlif mağaralarda rast gəlinir. Əlverişli iqlimə görə ilk insan məskənləri on min il bundan əvvəl Azərbaycan şəhərlərində Urmiya gölünün ətrafındakı Kül Təpə kimi tanınan təpələrdə formalaşmışdır. Bu təpə şəhərlərində obsidian qablar və silahlar kimi erkən insanların əsas ehtiyacları aşkar edilmişdir. Eramızdan əvvəl II minillikdə sərvətlərin artması ilə Azərbaycanın yaşayış yerlərinin ətrafında divarlar hörülmüşdür. Eramızdan əvvəl IX əsrin əvvəllərindən Assuriya, sonra isə Urartu mənbələrinin köməyi ilə Azərbaycan xalqının qala-şəhərlərdə məskunlaşması haqqında faydalı məlumatlar əldə edirik. Maddi qalaların Aşur şəkilləri göstərir ki, bu qalalar Urartu dövrünün memarlığı kimi möhkəm daş divarlarla əhatə olunmuş, təbii yüksəkliklərin üstündə, bəzən də bəndlər və süni təpələr üzərində möhkəm tikililər olmuşdur. Hasar boyunca müəyyən fasilələrlə burclar quraşdırılmış, onların üstündə ox atmaq üçün yerlər ayılmışdır. Sonrakı yüzilliklərdə isə məlumat çatışmazlığından Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumatımız yoxdur. Azərbaycan bölgəsində bəzi fərziyyələri nəzərə almasaq, Əhəmənilər dövrü adlanan dövrə dair şəhərlərin olmasına qəti dəlil yoxdur. Yunanların hücumları ilə az-çox bu günün tarixi sərhədləri ilə "Azərbaycan" sözü tədricən formalaşmış və yunan-Roma mənbələrinə əsaslanaraq Azərbaycanın paytaxtı və iri şəhərləri haqqında faydalı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Azərbaycanda Qərb helinizminin dəstəyi ilə Azərbaycanda getdikcə daha çox kommunikasiya marşrutları formalaşır və beynəlxalq ticarət üçün zəmin yaranır. Parfiya və Sasani dövrləri kimi tanınan Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumat yunan-Roma mənbələrində qeyd olunanlarla az-çox eyni idi. Qədim tarixdə Azərbaycanın şəhərləri və nəqliyyat yolları təbiəti və yeri necə olub? Bu araşdırmada analitik şəkildə cavablandırılacaq sualdır.

AÇAR SÖZLƏR: şəhər, rabitə yolları, Azərbaycan, Eradan öncə

CITATION (APA): Məlekzadə Dilmagani, T (2023). Qədim Azərbaycanda şəhərlərin təbiəti və nəqliyyat yolları və onların yerləşdiyi yer. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023.

Dr.Tohid Melikzade

E-posta:

tohidmalekzade@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan tarihi ve kültürü
üzerine araştırmacı

Eski Azerbaycan'da şehirler ve ulaşım yolları ve yerleri

ÖZET: Mağarada yaşamının ardından insan yaşamı, hareket ve kalıcılığın iki kutbu arasında dalgalandı ve ardından köylerde ilk insan toplulukları oluştu. Ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte insan ilişkileri artmış, şehirler gelişmiş, şehir siyasi ve sosyo-ekonomik dönüşümün simgesi haline gelmiştir. Azerbaycan'da Urmiye'de Tam Tama ve Fuzulının Azikh gibi çeşitli mağaralarda ilk insanların ayak izleri görülmüştür. İklimin elverişli olması nedeniyle ilk insan yaşam alanları on bin yıl önce Azerbaycan şehirlerinde Urmiye Gölü çevresindeki Kül Tepe olarak bilinen tepelerde oluşmuştur. Bu tepe kasabalarında ilk insanların obsidyen kaplar ve silahlar gibi temel ihtiyaçları keşfedildi. MÖ 2. binyılda zenginliğin artmasıyla birlikte Azerbaycan'ın yerleşim bölgelerinin etrafında duvarlar oluştu. MÖ 9. yüzyılın başlarından itibaren Asur ve daha sonra Urartu kaynaklarının yardımıyla Azerbaycan halkının kale-şehirlere yerleşmesi hakkında faydalı bilgilere sahibiz. Asur kale resimleri, bu kalelerin Urartu dönemi mimarisinde olduğu gibi güçlü taş duvarlarla çevrili olduğunu, doğal yükseklikler üzerinde, bazen de setler ve yapay tepeler üzerinde güçlü yapılar olduğunu göstermektedir. Duvar boyunca düzenli aralıklarla kuleler yerleştirildi ve kulelerin üstü ve çit okçuluk için elverişli hale getirildi. Daha sonraki yüzyıllarda ise bilgi eksikliği nedeniyle Azerbaycan şehirleri hakkında elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Azerbaycan bölgesinde bazı varsayımlar dışında Ahameni dönemi olarak adlandırılan döneme ilişkin kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Yunanlıların saldırılarıyla birlikte "Azerbaycan" kelimesi, aşağı yukarı günümüzün tarihi sınırları içinde yavaş yavaş şekillenmiş olup, Greko-Romen kaynaklara dayanılarak Azerbaycan'ın başkenti ve büyük şehirleri hakkında faydalı bilgiler mevcuttur. Azerbaycan'da Batı Helenizminin desteğiyle giderek daha fazla iletişim yolları oluşmakta ve Azerbaycan'da uluslararası ticaretin zemini oluşturulmaktadır. Part ve Sasani dönemleri olarak bilinen sonraki yüzyıllarda Azerbaycan şehirleri hakkındaki bilgiler, Yunan-Roma kaynaklarındaki bilgilerle aşağı yukarı aynıydı. Azerbaycan'ın kadim tarih boyunca şehirlerinin mahiyeti, konumu ve ulaşım yolları nasıldı? Bu araştırmada analitik biçimde yanıt aranacak bir sorudur.

ANAHTAR KELIMELER: şehir, iletişim yolları, Azerbaycan, Milattan önce

CITATION (APA): Malekzadeh Dilmagani, T (2023). Eski Azerbaycan'da şehirler ve ulaşım yolları ve yerleri. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

ماهیت شهرها و راههای مواصلاتی در آذربایجان باستان و مکانیابی آنها

دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

چکیده:

ایمیل:

tohidmalekzade@yahoo.com

وابستگی:

پژوهشگر تاریخ و فرهنگ آذربایجان

زندگی انسان پس از غارنشینی بین دو قطب حرکت و ماندگاری در نوسان بوده و سپس اجتماعات اولیه انسانی در روستاها شکل گرفت. با رواج تجارت ارتباطهای انسانی بیشتر شده و شهرها توسعه یافتند و شهر نماد تحول سیاسی و اجتماعی - اقتصادی گردید. در آذربایجان نیز ردپای انسانهای اولیه را در غارهای مختلفی چون تام تامای اورمیه و آزیخ فضولی دیده شده است. به سبب آب و هوای مناسب، زیستگاههای اولیه بشری از ده هزار سال قبل در شهرهای آذربایجان در تپه های موسوم به کول تپه در اطراف دریاچه اورمیه شکل گرفته است. در این شهرهای تپه مانند احتیاجات اولیه انسان اولیه نظیر ظروف و سلاحهای اوبسیدینی کشف گردیده است. در هزاره دوم قبل از میلاد با افزایش ثروت دیوارکشی دورتادور مناطق اسکان انسان آذربایجانی شکل گرفت. از آغاز قرن نهم پیش از میلاد به مدد منابع آشوری و سپس اورارتویی، اطلاعات مفیدی از استقرار مردمان آذربایجان در شهر-دژهایی داریم. تصاویر آشوری از دژهای مادی نشان می دهد این دژهای محصور همچون معماری دوره اورارتودر دیوارهای سنگی محکم، ساختمانهای محکمی بودند بر بالای ارتفاعات طبیعی و یا گاهی بر خاکریزها و تپه های مصنوعی. در طول حصار برجهایی به فاصله های معین تعبیه شده بود و سر برجها و حصار برای تیراندازی از کمان، کنگره دار بود. در سده های بعدی به سبب کمبود اطلاعات، معلوماتی از شهرهای آذربایجان نداریم. در منطقه آذربایجان به غیر از برخی فرضیات هیچ مدرک قطعی در مورد دوره مسمی به نام هخامنشی وجود ندارد. با حملات یونانی ها به تدریج کلمه آذربایجان با حدود کمابیش حدود تاریخی امروزی شکل می گیرد و با اتکا به منابع یونانی- رومی اطلاعات مفیدی از پایتخت و شهرهای بزرگ آذربایجان در دست می باشد. با حمایت هلنیسم غربی در آذربایجان راههای ارتباطی بیش از پیش شکل می گیرد و زمینه برای تجارت بین المللی در آذربایجان بوجود می آید. در سده های بعدی مسمی به دوران اشکانیان و ساسانیان اطلاعات مربوط به شهرها آذربایجان کمابیش همانی بوده که در منابع یونانی-رومی ذکر گردیده است. ماهیت و جایگاه شهرها و راههای مواصلاتی آذربایجان در طول تاریخ باستان چگونه بوده است؟ سوالی است که در این پژوهش به صورت توصیفی- تحلیلی پاسخ داده خواهد شد.

کلمات کلیدی: شهر، راههای مواصلاتی، آذربایجان

استناد (آپا): ملک زاده دیلمقانی، ت (۱۳۹۲). ماهیت شهرها و راههای مواصلاتی در آذربایجان باستان و مکانیابی آنها. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

مقدمه:

زندگی انسان نخستین بین دو قطب حرکت و ماندگاری در نوسان بوده (مفورد، ۱۳۸۱: ۲۹)، (سیاهپوش، ۱۳۷۰: ۲۵۴) و بعدها اجتماعات انسانی در مناطق روستایی شکل گرفت. گفته می‌شود قبل از آنکه انسان در مکانی به عنوان شهر ساکن باشد؛ احتمالاً در زمین‌هایی که بعدها مورد استفاده قرار می‌گرفت؛ به صورت موقت سکونت کرده و برخی از کارکردهای شهری را در آنجا شکل داده و به برخی از هدف‌های شهر رسیده‌بودند. (مفورد، ۱۳۸۱: ۲۹) این سکونتگاه‌ها را می‌توان هسته اولیه شهرهای امروزی دانست.

طی دهه‌های اخیر، از سوی اندیشمندان جغرافیا، جامعه‌شناسی، اقتصاد، جمعیت‌شناسی و برخی علوم دیگر، تعاریف متعددی از شهر ارائه شده‌است و جامعه‌شناسان از جمله انگلس و مارکس، شهر را محل تمرکز جمعیت، ابزار تولید، سرمایه، نیازها و احتیاجات و غیره می‌دانند، که تقسیم کار اجتماعی، در آنجا صورت گرفته‌است. جغرافی‌دانان، شهر را منظره‌ای مصنوعی از خیابان‌ها، ساختمان‌ها، دستگاه‌ها و بناهایی می‌دانند، که زندگی شهری را امکان‌پذیر می‌سازد. مورخان، شهر را با توجه به قدمت آن، تعریف می‌کنند و از نظر اقتصاددانان، شهر به جایی اطلاق می‌شود، که معیشت غالب ساکنان آن، بر پایه کشاورزی نباشد. جمعیت‌شناسان نیز، تعداد جمعیت یک نقطه را، ملاک شهری بودن آن نقطه می‌دانند. اندیشمندان طراحی شهری، شهر را مجموعه پیچیده سازمان‌یافته‌ای می‌دانند، که متشکل از سه مؤلفه اصلی کالبد، تصورات و فعالیت می‌باشد، که پیوسته در حال تغییر و تحول است. شهرشناسان، شهر را محلی می‌دانند، که بشر دست از زمین کشیده و فکر کردن را آغاز می‌کند. با گذشت زمان شهرها به مثابه مرکز سازماندهی و مبادله تولیدات روستایی، بهره‌گیر اصلی رشد و توسعه اقتصاد روستایی عمل کردند. (اهلرس، ۱۳۸۰: ۳) شهرها با دارا بودن زبان زنده، ولی نامحسوس عناصر فیزیکی در مقیاس شهری، تشکیل مجموعه‌ای پرتحرک، سرشار از قابلیت‌های ترکیب و ساخت شدیداً متنوعی می‌باشند. (حکیم، ۱۳۸۱: ۱۶۱) در حقیقت شهر در ایران برخلاف سایر پدیده‌ها، نماد تحول سیاسی و اجتماعی - اقتصادی است (اهلرس، ۱۳۸۰: ۱۶۷).

آنچه در این مقاله به عنوان سؤال اساسی مطرح می‌گردد؛ این است، که چرا شهرها در جاهای امروزی خود هستند و اصولاً چرا به وجود آمده‌اند؟ در این باره نیز بسیاری اظهار نظر کرده‌اند، ولی جغرافی‌دانان و دانشمندان دیگر بر نیروهایی که تمرکز امور را در پاره‌ای نقاط باعث می‌گردد و ناگزیر ایجاد شهرها را سبب می‌شود؛ تاکید کرده‌اند (مزینی، ۱۳۷۳: ۵۶). حتی نگاه اصلی در مورد شهر و شهرسازی این است، که جامعه شهری، نه منحصر به محتوای جمعیتی آن است و نه به پوسته و اندام فیزیکی، بلکه به پویایی، تحول و تغییر شکل جامعه مدنی بستگی دارد. (مفورد، ۱۳۸۱: ۱۴) به عبارت دیگر عامل مهم در تأسیس شهر، حتی اندازه شهر، تنها مهیا بودن آب و غذای کافی نیست، بلکه کلیه امکانات دسته جمعی می‌باشد؛ از جمله رودخانه، شاهراه، بازار،

حصار، معبد و وجود امکانات دفاعی طبیعی و غیر طبیعی. نزدیکی شهرهای اولیه شاید مبین وجود امنیت و صلح در زمان پیریزی آن باشد (مفورد، ۱۳۸۱: ۱۲۱)/

الزام اقتصاد توأمان بهره‌برداری از زمین و مرتع، تحرک فضایی ساکنان ارتفاعات و کوه‌ها را شدیداً محدود ساخته و از این طریق یکجانشینی نسبت به کوچروی وجه آشکار شاخصه زیستی و اقتصادی سکنة مرتفعات آذربایجان و کل آسیای غربی در قبل و آغاز دوره تاریخی به شمار می‌رود (اهلرس، ۱۳۸۰: ۱۲۷-۱۲۶). با این حال منابع ادبی - تاریخی در ارتباط دوره متأخر باستان و نیز سده‌های آغازین دوره اسلامی مؤید نوعی پایداری مناسبات روستایی است. اکتشافات باستان‌شناسی آذربایجان باستان نیز بر این نظر صحه می‌گذارد. کلیه این آثار براساس داده‌های بعضاً دقیق از غلبه همیشگی جمعیتی عمدتاً یکجانشین و روستایی، طی پایان اولین و آغازین دومین هزاره میلادی خبر می‌دهند (اهلرس، ۱۳۸۰: ۱۲۸).

شهر در آذربایجان باستان

الف - هزاره سوم قبل از میلاد، تا هزاره اول قبل از میلاد

۱ - اسکان بشر در آذربایجان باستان، هزاره سوم قبل از میلاد، تا هزاره اول قبل از میلاد

مکانی‌یابی نواحی در سرزمین ماد و در نهایت آذربایجان باستان در جغرافیای امروزی، یکی از پیچیده‌ترین موضوعات تاریخی باستان می‌باشد (ملک‌زاده، ۱۳۷۳: ۱۴). با این حال می‌توان با تعقیب ردپای انسان در جای‌جای آذربایجان نقطه شروع اسکان بشر در آذربایجان را شناسایی کرد. در محوطه «شیوه‌تو»ی مهاباد (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۱۳۳-۱۳۴)، تپه «خالصه» خرم‌دره (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۱۵۲) آثاری از پارینه سنگی قدیم؛ یعنی، تا ۲۵۰ هزار سال قبل، آثاری دیده می‌شود. در پارینه سنگی میانه، ردپای انسان‌های اولیه در جای‌جای آذربایجان از غار «تام‌تاما»ی اورمیه گرفته، تا غار «آزیخ» در منطقه فضولی، «ورجوی-چای» و «گیرده‌داغی» مراغه (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۱۷۳ و ۱۷۵)، (محمدزاده، ۱۳۹۷: ۴۰) حتی «چال‌تپه» و «چاخماقلی‌تپه» تخت‌سلیمان تکاب (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۱۷۷) دیده می‌شود. حتی پروفیسور کوون آثاری از زندگی انسان‌های نئاندرتال در غار «تام‌تاما»ی اورمیه گزارش کرده‌است (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۷۳). در هزاره‌های بعدی، شرایط آب و هوایی آذربایجان مساعد رشد و نمو انسان خردمند بوده (سیاهپوش، ۱۳۷۰: ۲۸۱) و بر اساس اکتشافات باستان‌شناسی، از اولین دهکده‌های اسکان بشری، که در آن کار و تجارت هم انجام می‌گرفت در آذربایجان وجود داشت. یکی از مشهورترین این دهکده‌ها، در «کول‌تپه» اهرنجان سلماس بود، که در سال ۱۳۷۰ کشف گردید. در این دهکده آذربایجانیان باستان قطعات بزرگ سنگ اوبسیدین را از

کوهستان‌های اطراف وارد و آنها را برش داده، از آنها اجسام تیز و برنده از جمله چاقو و سرنیزه می‌ساختند (ملک زاده، ۱۳۸۴: ۴۵).

در اولین متون نوشتاری انسان‌ها نیز اشاراتی به وجود تمدن بشری در آذربایجان شده‌است؛ از جمله الواح گلین سومری پنج هزار ساله از وجود تمدنی در آذربایجان و شرق آناتولی به نام «آراتتا» سخن می‌گویند. (Movisisyan, 2001: 13) که اولین اطلاعات در بارهٔ اسکان انسان‌های خردمند در منطقه می‌باشد.

از آثاری که به زبان‌های سومری، آکدی و هوریانی به دست آمده، چنین برمی‌آید، که در هزارهٔ سوم قبل از میلاد، اقوام هوری، کوتی و لولوبی در اراضی آذربایجان می‌زیستند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۹۹). در بعضی توپونیم‌های آذربایجان نظیر «اونگوت» (üngüt)، (منطقه‌ای در مغان) نام کوتی‌ها به یادگار مانده‌است (جدی، ۱۳۹۶: ۱۹). در مورد محل استقرار این طوایف و یا اینکه کدام شهر - روستاها در این دوره وجود داشته؛ اطلاعات دقیقی نداریم. اکتشافات در تپه «حاجی فیروز»، تپه‌ای کوچک در دشت سولدوز تقریباً دو کیلومتری جنوب شرق تپهٔ «حسنلو»، بقایای معماری هزارهٔ ششم قبل از میلاد را نشان می‌دهد (ویت، ۱۳۸۸: ۱۵) که اقتصاد مردمان ساکن در آن مبتنی بر کشاورزی و گله داری بود (ویت، ۱۳۸۸: ۳۵۱).

امروزه می‌توان «هفت‌تپه» سلماس در شمال غرب دریاچهٔ اورمیه را با توجه به اکتشافات باستان‌شناسی و کشف یک ساختمان بزرگ و ساختمان‌هایی متشکل از سنگ‌های کار شده در گل در اطراف آن، یکی از مهمترین زیستگاه‌های ماقبل تاریخ آذربایجان در هزارهٔ چهارم ق. میلاد (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۶) و در هزاره‌های بعدی تا هزارهٔ دوم ق. میلاد دانست (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۹ - ۱۵۸). اتصال فرهنگی در «هفت‌تپه» تا صدهای اولیهٔ میلادی کشف شده‌است. از هزارهٔ سوم قبل از میلاد علاوه بر «هفت‌تپه» سلماس، «رواز» در شمال شهرستان چالدران، «شهر یثری» مشکین‌شهر، «یاخ‌ولی» در شرق ماکو، «بلورآباد» در شمال شرقی بسطام چورس، «گوی‌تپه» اورمیه و «یانیق‌تپه» خسروشاه آثاری در اختیار داریم (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۵) که آثار «یانیق‌تپه» قابل توجه بیشتر است. آثار لایهٔ اولیهٔ «یانیق‌تپه» در خسروشاه تبریز مربوط به هزارهٔ سوم قبل از میلاد است، که حاوی خانه‌های مدور محصور در دیوار سنگی می‌باشد (علیون، ۱۳۹۰: ۱۶). با توجه به تعداد کشف شدهٔ خانه‌های مدور، اولاً ارتباط این محوطهٔ تاریخی با فرهنگ ماورای قفقاز محرز شده و در ثانی این منطقه، احتمالاً روستایی بزرگ، یا حتی شهری کوچک در آذربایجان بوده‌است (علیون، ۱۳۹۰: ۱۳۰). تمام بناهای محوطه از خشت خام ساخته شده‌اند و تنها مورد استثنا در این زمینه حصار محوطه است، که در آن از سنگ‌های ناتراشیده و عمدتاً قلوه سنگ‌های آذرین و ملات گل سخت، یا شفته استفاده کرده‌اند (علیون، ۱۳۹۰: ۳۰).

هیچ مدرکی که نشانگر وجود صنعت مثلاً فلزگری، یا تجارت باشد؛ در «یانیق‌تپه» به دست نیامده‌است، ولی فرهنگ «یانیق‌تپه» را باید اجتماعی متشکل از مردمان یکجانشین و فلاحت‌پیشه دانست، که اقتصاد معیشتی آنان مبتنی بر زراعت مختلط بوده‌است (علیون، ۱۳۹۰: ۱۳۲). غیبت اشیا و ابزارآلات صنعتی و تجاری نمی‌تواند تصادفی باشد، زیرا نمونه‌های آنها از هیچ یک از سایر

محوطه‌های منتسب به فرهنگ ماورای قفقاز قدیم نیز کشف نشده‌اند (علیون، ۱۳۹۰: ۱۳۱). محوطه تمدنی با خانه‌های مدور در «رَوَز» در شمال قره‌عینی (مرکز شهرستان چالدران) با حصار سنگی عریض و برج‌های نیم‌دایره، دروازه‌ای منتج به کوچه‌های شهر و روستایی، ولی در شرق ماکو دارای حصار مستحکم، هر دو مربوط به هزاره سوم ق. م. که از این دوران قبلاً در محوطه‌های «هفتوان‌تپه» سلماس و «یانیق‌تپه» تبریز آثاری هم دیده شده بود (حسینی، ۱۴۰۰: ۲۴۲). محوطه مشکین‌شهر با دارا بودن دهکده وسیعی که بخشی از آن حصارکشی شده است، ارک حکومتی، چهار گروه مجسمه‌های استل و تعدادی قبر مربوط به هزاره سوم قبل از میلاد می باشد (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۷۲). شهر یثری بورازما در مشکین‌شهر نیز که هم از نظر قدمت و هم از نظر تعداد، در مقابل سایر استل‌های شرق آذربایجان مقدّم و منحصر به فرد است، کارکردی معبدی و نجومی داشته (زرگری، ۱۳۹۳: ۴۳) و بی‌تردید از مکان‌های اولیه تجمع انسان آذربایجانی بوده است. کشف طبق مفرغی منقوش به قیل‌قمیش همراه با آثار مخلف به اهمیت تپه باستانی «گوی‌تپه» اورمیه افزوده است (ملک‌زاده، ۱۳۸۸: ۲۶).

در هزاره دوم قبل از میلاد اوضاع اندکی تغییر کرد. به نظر می‌رسد در این دوره با افزایش ثروت در شهرها، حصارهای دفاعی دورتادور نقاط مسکونی شکل گرفت (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۱۹). آثار مکشوفه از «کول‌تپه» در نخجوان، «گوی‌تپه» در اورمیه و «اوزرلیک‌تپه» در قره‌باغ مراکزی از شهرهای اولیه حصاردار در آذربایجان را به نمایش می‌گذارد (allahverdiyev, 2007).

9)

۲ - راه‌های ارتباطی جوامع زیستی در آذربایجان باستان، هزاره سوم قبل از میلاد، تا هزاره اول قبل از میلاد

گرچه به سبب قلت اطلاعات نمی‌توان به صراحت از وجود راه و یا احیاناً شاهراه‌ها در آذربایجان باستان نام برد، ولی ارتباط آذربایجان با تمدن‌های بین‌النهرین، آناتولی، تمدن کور - ارس محرز می‌باشد.

ب - از هزاره اول قبل از میلاد، تا اوایل میلاد

۱ - شهرهای آذربایجان باستان از هزاره اول قبل از میلاد، تا اوایل میلاد

از آغاز قرن نهم پیش از میلاد به مدد منابع آشوری و سپس اورارتویی، اطلاعات مفیدی از اقوامی چون توروکی / توریخی (حسینی، ۱۳۹۷: ۳۴) و همچنین استقرار مردمان آذربایجان در شهر - دژها در اختیار داریم. فرهنگ‌های این دوران که دوران آهن نامیده می‌شود، در واقع تداوم فرهنگ‌ها و سنن دوره‌های پیشین و متعلق به مردمانی هستند، که از دوران مفرغ متأخر در این مناطق ساکن بوده‌اند (هژبری نوبری و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۲۳). تصاویر آشوری از دژهای مادی نشان می‌دهد، این دژهای محصور همچون معماری دوره اورارتو در دیوارهای سنگی محکم، ساختمان‌های محکمی بودند بر بالای ارتفاعات طبیعی و یا گاهی بر خاکریزها و تپه‌های مصنوعی. در طول حصار برج‌هایی به فاصله‌های معین تعبیه شده بود و سر برج‌ها و حصار برای تیراندازی از کمان،

کنگره‌دار بود (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۶). حملات آشوری‌ها برای غارت منابع شهرهای آذربایجان در هزاره‌های اول ق. م. حاکی از زندگی مرفه آنان بر اساس کشاورزی و دامداری بوده‌است (اسکندری، ۱۳۸۰: ۶۴).

در سرزمین آذربایجان در هزاره اول ق. م. وجود قلعه‌های دفاعی حصاردار - که شکلشان به ما رسیده‌است - در اوایل وجودشان برای دفاع در مقابل آشوریان نبوده، بلکه به خاطر جنگ‌هایی بود، که دائماً میان برخی از سران ماد جریان داشت (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۴). این قلعه‌ها دیوارهای سنگی، یا خشتی به قطر حدود ۳ تا ۴ متر داشتند، که در طول آنها برج‌های مستحکمی به قطر تخمینی ۱۰ متر وجود داشت (حسینی، ۱۴۰۰: ۲۵۵). ساختار شهرها به صورت یک شهر دارای ویژگی‌های جامعه برده‌داری، اعم از شهرهای دارای برج و بارو با حصار سنگ یا آجر، آغاز تجزیه پیشه‌ها، وجود مناصب دائم، جنگ و جدال بوده‌است (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۴). از سوی دیگر اشیای قیمتی و نفیسی که از قبور این دوره به دست آمده‌اند؛ حاکی از شکل‌گیری طبقات اجتماعی در این دوره در منطقه است (هژبری نوبری و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۲۴). معماری پیشرفته اورارتویی در اعصار بعدی به تمدن‌های مادی و هخامنشی نیز رسوخ پیدا کرده‌است (حسینی، ۱۳۹۷: ۴۵).

بیشتر اطلاعات ما از شهرها و روستاهای هزاره اول ق. م. آذربایجان بر اساس سنگ‌نبشته‌ها و سالنامه‌های آشور است (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۰۴). از سنگ‌نوشته‌های آشوری چنین برمی‌آید، که در خاک آذربایجان دو نوع نقطه مسکونی وجود داشت. نقاط مسکونی مستحکم دژگونه‌ای «الانی دننوتی»^۱ و نقاط مسکونی کوچک دیگری در اطراف آن «الانی سهروتی»^۲ وجود داشته‌اند و ساکنان نقاط اخیرالذکر به هنگام ضرورت می‌توانستند به درون حصار دژ پناه برند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۶). این نوع سیستم شهری تا سده‌های اخیر نیز در شهرهای آذربایجان رایج بود و مردم بیرون از حصار حین حملات دشمنان خارجی، درون دیوارهای مستحکم پناه می‌گرفتند. دژهای سنگی محل اسکان فرمانروایان و دهکده‌ها تا اندازه‌ای جنبه عشیرتی داشت و گواهی بود بر پیدایش اختلاف سطح ثروت و جنگ‌های میان شاهان دولت‌های خرده‌پا (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۸۲). این قلاع معمولاً از ارتفاعات و صخره‌های طبیعی و گاهی نیز بر روی خاکریزها و تپه‌های مصنوعی ایجاد می‌گردید (سرافراز و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۴). نقش شهر «خارخار» آذربایجان مؤید این موضوع می‌باشد. غالباً درون دژ منزل حاکم و فرمانده را نیز با برج و بارو مستحکم می‌کردند، ولی به رغم قدرت حصارهای خشتی و وسایل گوناگونی که مباحثان ساختمانی دژها برای تحکیم آنها به کار می‌بردند، تاریخ جنگ‌های ماد و آشور نشان می‌دهد که مادی‌ها به ندرت به نیروی دفاعی حصارهای خویش استظهار می‌ورزیدند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۷).

در سالنامه‌های تهاجم تیگلت پیلسر سوم در سال ۷۴۴ ق. م. به سرزمین آذربایجان، که گویا به هدف تضمین امنیت حدود و ثغور آشور و حفظ آن در مقابل دستبرد کوهستانیان و استقرار نظم انجام یافته، (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۸۶) نام دهکده - شهرهایی

^۱Alani dannuti

^۲Alani Sehruti

چون: ارزنیش^۳، آرازیش^۴، زاکروتی، بوشتو، اوشکاکان، نام برده شده، (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۸۵) که محل دقیق آنها هنوز کشف نشده است. (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۹۵) در همین سالنامه مقرر شده که فرمانروایان این سرزمین‌ها سالیانه سیصد تالانت (۹ تن) سنگ لاجورد و ۵۰۰ تالانت (۱۵ تن) مصنوعات مفرغی به عنوان خراج به وی ارسال نمایند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۸۶). بی شک ارسال این مقادیر غنیمت جنگی نیاز مبرمی به راه‌های مواصلاتی داشت. سارگون دوم نیز از اولهو یا اولخو مسخر توسط خودش که در ساحل شمالی دریاچه اورمیه قرار داشت، به عنوان «شهر انبارها» نام می‌برد و حتی در همین رابطه از سیلوه‌های غله و انبارهای شراب که نیروهایش به نحو احسن می‌دانستند چگونه از آنها استفاده کنند، یاد می‌کند (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۱۷). حتی روسای اول پادشاه اورارتو آبراهی ساخت، تا زمین‌های اولهو را آبیاری کند. بقایای این شهر امروزه در پای کوه «یوجالیق‌داغ» سلماس دیده می‌شود (ملک‌زاده، ۱۳۸۴: ۵۸). عاقبت این شهر بسیار وخیم بود. دیوارهای سنگی شهر مانند «کوزه خاکی» خرد شدند. کاخ هم همان سرنوشت را داشت. «سبدهای پر از دانه‌های گندم تا لبه» و انبارهای آذوقه به سربازان واگذار شدند. آشوری‌ها شراب‌های معطر را در کانال‌های رسی به مانند آب در رودخانه جاری کردند. دهانه کانالی را که آب آشامیدنی را به شهر حمل می‌کرد؛ بستند و تمامی شهر بزرگ مبدل به باتلاق شد. در تمام دشت و صحرای اطراف «صدای تیرهای آهنی طنین انداخته بود.» باغ‌ها نابود، درختان در جا شکسته و آتش زده شدند. خرمن‌ها تا آخرین سنبله‌ها غارت شدند، سواره نظام و پیاده نظام غلزارها را لگدمال کردند (پیوترووسکی، ۱۳۸۱: ۵۴). بدین ترتیب شهر اولخو/ اولهو به عنوان دومین شهر دولت اورارتو تخریب شد، ولی آیا می‌توان گفت موجودیت شهر در منطقه سلماس حذف شد؟ در ادامه خواهیم دید جواب منفی است.

در دهه دوم قرن هشتم ق. م. شمال آذربایجان از شمال دریاچه اورمیه تا سراب، در اختیار اوراتوها و باقی اراضی آذربایجان در اختیار دولت ماننا به فرماندهی شخصی به نام ایرانزو بود (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۹۴). با این حال در مرزهای آن پادشاهی سرزمین‌های تحت‌الحمایه ماننا ولی تحت کنترل شاهان دیگری وجود داشت که برای ماننا خطرناک و مایه دردسر بود. مانند:

پادشاهی اوئیش‌دیش (تقریباً در ناحیه مراغه امروزی)، (محمدزاده، ۱۳۹۷: ۵۴)

زیکرتو (در ناحیه میانه - اردبیل)

آندیا (در بخش سفلی دره قیزیل‌اؤزن)

سرزمین دیوک (به احتمال قوی در بخش علیای دره قیزیل‌اؤزن) (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۹۴) در این سرزمین‌ها شهر - دژهایی به نام‌های «شوآن داخل»^۵، «دور دوککا»^۶ «سوکا»، «بالا»، «آبی تیکنا»^۷، «ایزیرتو» (پایتخت ماننا: تپه «قلایچی» در شهرستان

^۳Erenziş

^۴Araziş

^۵şuandaxul

^۶durdukka

^۷abitikna

بوکان آذربایجان) (کارگر و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۰۱)، «زیبیه» (دژ ماننایی زیویه امروزی)، «آرمائیت»، «کیشه سو»^۸، «خارخوبارا»، «کیلامباتی»، «آرمانگو»، «خارخار»، «اللی پی»، «کیششلو»، «کیندائو»، «آنزازی»، «بیت باگای»، «زیریاککا»، «زیزی»، «زالا»، «پانزیش»، «پاردو/پاردا»، «اوشکایا» (در محل اسکوی امروزی)، «آنیاشتانی»، «تاروئی - تارماکیس» (تبریز کنونی) (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۲۰۳)، (مومنی، ۱۳۹۲: ۱۴)، (عزیزی، ۱۳۹۷: ۲۸)، (قلیاف، ۱۳۵۹: ۲۰)، «ساروری خوردا»، اولخو/ اولهو» (سلماس امروزی) و به عقیده ماسکارلا: «هفتوان تپه» سلماس (ماسکارلا و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲)، «دیرستانو»، «کارکاشی» وجود داشت، که وجودشان در سالنامه های آشوری منعکس گردیده است. سارگون دوم در حمله به آذربایجان از وجود حداقل سی شهر خبر می دهد (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۴۳). نام شهر «لیلی یونی» نیز در کتیبه ای در شمال شرق آذربایجان دیده می شود (افندیف و دیگران، ۱۳۶۰: ۳۱)، (علیف و دیگران، ۱۳۶۹: ۳۱) وان لون معتقد است با کشف سنگ نوشته ای در دره اشویه احتمال می رود که «اویشی» جدید همان اوشنو یا اشویه کنونی باشد (کدخدا گندویلا، ۱۳۹۲: ۱۲۹). حال اینکه تعدادی از محققین، قلعه اسماعیل آقا در شمال اورمیه را محل اویشی می دانند (ماسکارلا و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۸). اتیمولوژی توپونیم های باستانی محل مناقشه است (سولیمونوف، ۱۳۸۴: ۲۵)، (افندیف و دیگران، ۱۳۶۰: ۲۹).

اکتشافات باستان شناسی دژ ماننایی - اورارتویی (ماسکارلا، ۱۳۹۱: ۱۴۴) و به قولی غیرماننایی (کارگر و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲) «حسنلو»ی سولدوز نشان از استقرار یک تمدن پیشرفته فرهنگی - هنری در آذربایجان هزاره اول ق. م. بوده، که بررسی و مطالعه آثار مکشوفه از این سایت تاریخی توانست بسیاری از زوایای تاریخی آذربایجانیان باستان را آشکار نماید (نجفی قره آغاجی، ۱۳۹۲: ۳۹). آثاری چون انبارهایی که نشانگر زندگی خوب توسعه یافته شهری است. آثار هنری و ابزارهای دست ساز، خصوصاً جام زرین حسنلو منقوش به آثار هنری بی نظیر، سلاح ها و ظروف فلزی، عاجکاری، (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۹۶) کشاورزی، دامپروری و احداث قنوات آبیاری، سدسازی، (ملیکیشویلی، ۱۳۹۷: ۱۴) به تمامی نشان دهنده شاخصه های یک تمدن شهری در آذربایجان سه هزار سال قبل می باشد (حسینی، ۱۴۰۰: ۳۳۰).

سبک معماری این شهر باستانی حاوی تالارها، سازه های باستانی و ستون های مختلف مکشوفه می باشد (علیون، ۱۳۹۱: ۱۳). با این حال جمعی به اورارتویی بودن سبک معماری حسنلو تأکید دارند (صدرائی، ۱۳۹۶: ۲۶). تأسیسات استحکامی حسنلو طبق نقشه هماهنگی ساخته شده است. باروها متشکل از تخته های بزرگ، اما نازک سنگ های موجود محلی است. ساختارهای پشتیبان های تنومند برج ها را تقویت می کردند. در شهر حسنلو، دو خیابان از خارج شهر به ارک ختم می شد. البته بخش اعظم جمعیت در خارج شهر زندگی می کردند، که مردگانشان را در قبرستانی واقع در خارج کانون اصلی شهر دفن می کردند (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۹۵). بر اساس شواهد باستان شناسی این شهر توسط اورارتوها به آتش کشیده شده است (کارگر و همکاران،

^۸ آشوریان پس از تصرف این قلعه و اسیر گرفتن فرمانروایش به نام بل شاروسور، نم قلعه را به «کارنین اورتا» عوض کردند. حتی لوحی یا تصویر سارگون در آنجا نصب کردند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۹۶).

۱۴۰۰: ۱۲). لایه چهارم اکتشافات حسنلو حاوی جام زرین حسنلو بوده، که موتیوهای شاهکار این جام ارتباط مستقیمی با قوم هورری دارد (صدرائی و دیگران، ۱۳۸۷: ۷۳) (حسنی، ۱۳۹۷: ۲۶).

در شهر «زیویه» در جنوب آذربایجان باستان نیز بقایای قلعه‌ای حاکم‌نشین مشتمل بر بخش‌ها و قسمت‌های گوناگونی چون: راه‌پله سنگی، بخش ورودی، راه‌پله ستون‌دار، حیاط سنگفرش، اتاق‌ها و انبارهای متعدد و تالار ستون‌دار. از برج و باروی قلعه متأسفانه به جهت تخریب و ریزش، چیزی برجای نمانده‌است (شیخی، ۱۳۹۳: ۱۸). در شهر «زیویه» ردپای سکاها (شیخی، ۱۳۹۳: ۲۷) مانده‌ها، اوراتوها و آشوری‌ها دیده می‌شود (شیخی، ۱۳۹۳: ۳۶).

محوطه اصلی «قلایچی» در بوکان در جنوب آذربایجان، که امروزه به عنوان شهر «ایزیرتو» - پایتخت ماننا - تثبیت شده‌است، یک معبد با ساختارهای وابسته است، که به همراه فضاهای مرتبط با آن در درون یک حصار مستحکم قرار گرفته‌است، که یک دروازه اصلی با ساختارهای تدافعی دیوارهای با سنگ‌دانه‌ها و ملات و یک در کوچک در شمال دارد (کارگر و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۰۰). اتاق‌های «ایزیرتو» با اندود گل اخری، نقاشی‌هایی با رنگ‌های سیاه و آبی و آجرهای منقوش دارای موضوعات انسانی، هندسی و گیاهی پوشیده‌است. در کاوش‌های بعدی این تپه، علاوه بر بنای کاخ - معبد، کتیبه‌ای به زبان آرامی، نقوش دیواری و سرنیزه‌هایی به دست آمده، که بیشتر در آیین‌های مذهبی کاربرد داشته و برخی از آنها شبیه نیزه‌هایی هستند، که جنگجویان برای موفقیت در جنگ به خدای جنگ؛ یعنی، خالیدی هدیه می‌کردند (اوریا، ۱۳۹۴: ۱۲۴-۱۲۵) آجرهای لعابی این محوطه باستانی بسیار هنرمندانه می‌باشد.

از محل سکونت شهری در دوران حاکمیت اسکیت - ساکاها و به قولی ایشغوزها، یا ایچ اوغوزها (ismayil, 1997:13) و یا اتحادیه کیمر - اسکیف (yusifov, 1994: 54) در آذربایجان اطلاعی نداریم (allahverdiyev, 2007:16)، (کریمی، ۱۳۹۵: ۴۲). ولی وجود کورقان‌ها و مزارات حاوی اسکلت‌های انسانی و اسکلت اسب، که نشانه‌ای از سکونت سکاها می‌باشد؛ در منطقه اشنویه در تپه «دین‌خواه» گزارش شده‌است (پیتسورنو و همکاران، ۱۳۸۸: ۳۲).

نام ماد در سنگ‌نوشته‌های مختلف، از جمله سنگ‌نوشته‌های شاهان هخامنشی دیده می‌شود، ولی هیچ اطلاعی از فهرست شهرها وجود ندارد. در این اسناد مناطق تحت تسلط آنان قید شده‌است. ماد یکی از این مناطق تحت تسلط هخامنشیان بوده‌است. (توین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۰۹ و ۱۹۲) اشتفان کرول در مقاله چاپ شده‌اش در سال ۲۰۰۲ تأکید می‌کند در منطقه آذربایجان به غیر از برخی فرضیات، هیچ مدرک قطعی در مورد هخامنشی وجود ندارد. (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۱۵)، (احتشام، ۱۳۸۵: ۲۵۳) و بوشارلای باستان‌شناس هم در مقاله‌ای به تاریخ ۱۹۹۱ تأکید می‌کند در غرب ایران هیچ سفالی از دوره هخامنشی یافت نشده‌است (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۵۹).

استرابون آذربایجان را ماد آتروپاتیان می‌خواند (استرابو، ۱۳۸۲: ۴۹). آتروپاتس سرداری بود، که اجازه نداد سرزمین او، که بخشی از ماد بزرگ بود؛ مطیع و رعیت اسکندر شود و کشورش را به صورت کشوری مستقل اداره کرد و بازماندگانش با شاهان پارتی و

ارمنیه ازدواج سیاسی کردند. به نظر می‌رسد نام آذربایجان از نام این سردار مادی، که در آذربایجان باستان فرمانروا بوده و حتی سردار داریوش در جنگ گوگمل نیز بوده، اخذ شده است. اتیمولوژی این نام بسیار پرمعماست.

سرزمین آذربایجان در دوران استقلال سیاسی خود دارای دو مقر بود: گنجک و یا به نوشته استرابون «کزکه»^۹ و دیگری اردبیل که نام اخیر در متن استرابون از قلم افتاده است (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۲۰۶) و همچنین در هیچ منبع یونانی - رومی نیز دیده نمی‌شود (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸: ۹۲۸). حال اینکه تفضلی به استناد از استرابون نام شهر دوم را «وئرا» ذکر کرده است. (فاضلی، ۱۳۹۴: ۶۶) اردبیل پایتخت تابستانی آذربایجان بوده و بلاذری صریحاً به آن، به عنوان نام مرزبان آذربایجان اشاره کرده است. استرابون در توصیف «گنژک» از فاصله زیاد آن از رود ارس صحبت می‌کند (استرابو، ۱۳۸۲: ۴۹).

۲ - راه‌های ارتباطی شهرهای آذربایجان از هزاره اول قبل از میلاد، تا اوایل میلاد

پیدا شدن آثار گرانبهایی از اکتشافات باستان‌شناسی مناطق مختلف آذربایجان، ارتباط هنری ماننا، آشور، اورارتو، ساکاها و حتی روسیه جنوبی با هم مشهود می‌باشد (کالیکان، ۱۳۸۵: ۳۴) و این چیزی نیست جز داشتن راه‌های مواصلاتی در جهت اربعه.

مسیر حمله سارگون دوم به آذربایجان دوره اورارتو، گرچه بسیار بحث‌انگیز است و عده زیادی از مورخین روی این موضوع کار کرده‌اند، ولی نفس این لشکرکشی نشان‌دهنده وجود راه‌های عمده‌ای برای نقل و انتقال قشون مجهز آشوری از شمال بین‌النهرین، تا قلب آذربایجان و از آنجا با اولخو، پایتخت دوم اورارتو در سلماس.

تعداد محوطه‌های اورارتویی کشف شده برای ترسیم نقشه تقریبی شبکه جاده‌های اورارتوها کفایت می‌کند. این جاده‌ها مناطق مختلف را به همدیگر مرتبط می‌کردند و در مسیر غرب به مرکز اورارتو؛ یعنی، توشپا (وان در ترکیه) امتداد می‌یافتند. همچنین تعدادی منزل بین‌راهی نیز یافت شده است که برخی از آنها در کنار جاده‌ها قرار داشتند. یکی از این منزل‌ها، که در تپه «دوسوق» در نزدیکی جاده اورمیه به اشنویه قرار دارد؛ تداعی‌گر مسافرخانه‌های صحن‌داری است، که در شکل تکامل یافته خود به شکل رایج کاروانسراهای شرقی تبدیل می‌گردد. بقایای یک پل اورارتویی هنوز هم در نزدیکی قلعه و دهکده «ورهرام» بر روی رودخانه ارس قابل مشاهده است. این پل قدیمی‌ترین پل شناخته شده در آذربایجان است (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۸). وجود جاده مقدسی که منتهی به موساسیر - بزرگ‌ترین و رسمی‌ترین معبد اورارتویی - است؛ نشانگر استقرار اجتماع بزرگ انسانی در غرب آذربایجان می‌باشد (خضری، ۱۳۹۳: ۱۸۵).

در سده‌های بعدی مشاهده می‌گردد «شیز» به عنوان پایتخت آذربایجان، مرکزیت سیاسی و مذهبی یافته و بدین ترتیب راه‌هایی از این مرکز به جهات اربعه کشیده می‌شود.

^۹ (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۲۰۶)، (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۸۵)، (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۱۲۰) این شهر را همان شیز دانسته‌اند، که اشتباه می‌باشد. دیزجی معتقد است گنژک نزدیک لیلان در جلگه میاندوآب بوده آتش مقدس مادی آدور گشنسپ از روزگار قدیم بر سر تپه‌ای در آن حوالی روشن بود. ( )

ج - از اوایل میلاد، تا قرن هفتم میلادی

۱ - شهرهای آذربایجان باستان از اوایل میلاد، تا قرن هفتم میلادی

با ورود به سال‌های میلادی، اطلاعات نوشتاری ما از آذربایجان و شهرهایش بیشتر و بیشتر می‌شود. با حمله اسکندر به شرق، آذربایجان به صورت کشوری مستقل از سلوکیان درآمد و سلسله آتورپات‌ها در این قسمت از سرزمین ماد به حکومت پرداختند. بسیاری از مورّخین قرون اولیه میلادی، از جمله مورّخین یونانی و رومی و در رویدادنامه سیریانی «کرخ بیت سلوک» که در قرن ششم میلادی نوشته شده، معتقدند نام سرزمین آذربایجان از نام این سردار گرفته شده است (قدرت دیزجی، ۱۳۸۸: ۱۳۵).

گرچه به موازات این نظر، گزینه‌های دیگری، از جمله ارتباط آذربایجان با قوم آس/آز که در کتیبه اورخون و کول تیقین آمده است نیز وجود دارد (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸: ۱۰۰). حوالی سال بیستم میلادی سلسله در حدود ۳۵۰ ساله آتروپاتنی‌های دوستدار رومی‌ها در آذربایجان منقرض شد و حکومت آذربایجان به دست پارت‌های اشکانی افتاد (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۱۳۶). استرابون از بندری در کپائوتا (دریاچه اورمیه) صحبت می‌کند، که نمک در آن متبلور و جامد می‌شود. این نمک اگر به بدن برسد، خارش و درد می‌آورد. شفای آن روغن زیتون است (استرابون، ۱۳۸۲: ۴۹). استرابون همچنین از تجارت پررونق نمک در دریاچه اورمیه یاد کرده و گزارش می‌کند که این خطه توان تجهیز ده هزار سوار و چهل هزار پیاده را داشته است. اگر بتوانیم به این خبر اعتماد کنیم؛ باید بپذیریم حوزه اورمیه در آن زمان، بایستی از نظر مسکونی بسیار متراکم بوده (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۸۲) و همچنین تجارت نیز رواج فراوانی داشته است. هرودوت و گزنفون نیز از شهری به نام «ماندگارنا» نام برده‌اند، که محققین این نام را شکل قدیمی شهر امروزمین «مرند» می‌دانند (سیدمرندی، ۱۳۹۳: ۲۲۹)، (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸: ۹۲۶).

در دوران حاکمیت سلوکیان بیش از ۴۰۰ شهر جدید در کنار قلاع نظامی ساخته شد (حبیبی، ۱۳۹۰: ۱۷). با این حال نمی‌توان گفت در آذربایجان کدام شهرها در دوران اسکندر و جانشینانش ساخته شده است، (توین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۴۱۹۲۵۴) ولی منابع رومی از وجود شهرهایی با خانه‌های سنگی، مخصوصاً در گنزک پایتخت آذربایجان خبر می‌دهند (Yusifov, 1994: 54).

گرچه پیگولوسکایا در باره پایتخت آذربایجان در دوره اشکانیان اظهار بی‌اطلاعی می‌کند (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۱۰۵).

در دوران پارتی سه جامعه ایلی، روستایی و شهری وجود داشت (حبیبی، ۱۳۹۰: ۲۰) و این شکل زندگی تا دوران امروزمین نیز به حیاتش ادامه می‌دهد. اشکانیان با آشنایی به امتیاز شهرهای دایره‌ای که دفاع و حراست آن آسان‌تر از طرح‌های هیپودام (شهرهای مستطیل شکل) بود، حتی در هنگام آرایش نظامی، لشگریان خود را با طرح دایره‌ای آماده می‌کردند (سرافراز و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۴۲۱۴).

امروزه متخصصین، شهرهای قرون اولیه میلادی آذربایجان را به سه دسته تقسیم کرده اند: الف) شهرهای اداری، تجاری و صنعتی ب) شهرهای تجاری که از مسیرهای اصلی ارتباطی دورند. ج) شهر - روستاهایی که در اختیار فئودالها بوده و حالت انحصاری داشته است (məmmədov, 2006 : 125).

در شهرسازی آذربایجان در قرون اولیه میلادی، سنگ به عنوان ماده اولیه مورد استفاده قرار می گرفت، ولی به سبب سختی پرداخت سنگ، بیشتر سنگ لاشه در ساختمان دیوارهای شهرها، قلعه ها و برج ها و باروها به کار رفته است. از سنگ های کوچک تر و سنگریزه ها همراه با ملاط گِل یا گچ برای پی ساختمان هایی که از خشت پخته ساخته می شدند؛ استفاده می شد. آجر پخته دومین ماده ساختمانی عمده مورد استفاده بود. از سنگ، سنگ آهک و ماسه در نمای تزئینی ساختمان های عمومی استفاده می شده است. استفاده از چوب به عنوان ماده ساختمانی بسیار محدود بوده و سقف گنبدی رواج داشته است (علی اف، ۱۳۹۱ : ۱۴۹ و ۱۵۰).

تأثیر مدنیت یونانی در معماری، معیشت و دین آذربایجان مشهود است. اهالی آذربایجان در جنگ های ضد سلوکی و رومی متفق پارتی ها بودند. حتی به نظر می رسد در همین وقت تمدن و خصوصیت و سنن نژادی آذربایجانی ها و اشکانی ها به هم جوش می خورد (علی اف و دیگران، ۱۳۶۹: ۳۸). علی رغم مبارزه آذربایجان علیه رومی ها، (yusifov, 1994: 79) در شهر شکی آذربایجان کتیبه ای به زبان یونانی (yusifov, 1994: 86) و در غار «کرفتو»، ۲۱ کیلومتری جنوب غرب تکاب آذربایجان در جوار روستای «یوزباشی کندی» (محمدی، ۱۳۷۶ : ۱۹۴) آثاری از اسکان بشری با اتاق ها و تالارهای مختلف وجود دارد، که بسیار ارزشمند است. در این غار که در زبان مردم محلی مدفن «ساری بابا» نامیده می شود (محمدی، ۱۳۷۶ : ۱۹۷). کتیبه ای به زبان یونانی موجود هست، که مجسمه اسطوره یونانی هرکول در آنجا موجود است (yusifov, 1994: 68). قلعه ای که امروزه به ضحاک موسوم است و در دامنه های سه پند قرار دارد، نیز یکی از آثار قرون اولیه میلادی است (360Azərbaycan : tarixi, 2007). آثار قلعه ضحاک از هزاره دوم ق. م. تا دوران تیموریان و سطح تپه غالباً به دوران اشکانیان برمی گردد (خلاصه مقالات ، ... ، ۱۳۸۳ : ۱۴۹).

منازعات پارتی ها و رومی ها برای تسلط بر آذربایجان و شرق آناتولی مضبوط است (ولسکی، ۱۳۹۷: ۱۴۴). بی شک این منازعات و جنگ ها آسیب های جدی بر پیکر شهرهای آذربایجان وارد کرد. نویسندگان رومی چون بطلمیوس به وجود شهرهای زیادی در آذربایجان اشاره دارند (مارکوارت، ۱۳۸۳ : ۳۱). ولی متأسفانه از وجود تمام شهرهای مختلف در آذربایجان قرون اولیه میلادی هم بی خبریم، ولی وجود شهرک هایی چون «قره تپه» و شهر باستانی «پایتاکاران» (علی اف، ۱۳۹۱ : ۱۴۸)، (وارداپت، ۱۴۰۱: ۱۶۱) در تازه کند در دشت میل، که در نیمه اول هزاره نخست ق. م. و قرون اولیه میلادی ساخته شده؛ نمونه هایی از شهرسازی در این دوران است (علی اف، ۱۳۹۱ : ۷۰). از پایتخت آلبان تحت عنوان قَبَلَه (Azərbaycan tarixi 2, 2007: 257) و شهرهای چورنابین (چولا)، دربند، پایتاکارانین، آمارسین، هونان، سیری، بیلقان و بردع (پرتاو) باخبریم، که شهر اخیر به عنوان

چهارراه مسیرهای ارتباطی شهرهای آذربایجان آن سوی ارس عمل می‌کرد (məmmədov, 2006: 125) رومی‌ها ضمن تأکید بر وجود شهرها و دهات آباد و پرجمعیتی که به شکل قلعه ساخته شده بودند؛ (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۹۵) از شهرهایی به نام گزکه/ گنزک (در منطقه لیلان شرق میاندوآب)، فراآسپا (مراغه و عده‌ای هم آن را در محل قلعه ضحاک در شرق مراغه می‌دانند، (قدرت دیزجی، ۱۳۸۷: ۲۸))، فَنَسپا و آن‌گزَنه نام می‌برد. (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۹۶ و ۱۴۷)، (Azərbaycan tarixi 1 257)، (2007: ۲۸)، آن‌گزَنه/ آگنزن/ Anqazana در زنجان (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۱۴۸) و فَنَسپا در قلعه ضحاک مابین شهرهای مراغه و میانه آذربایجان قرار دارند (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۱۴۸).

«فراآسپا» یا مراغه امروزی، که مارکوس آتونئوس یونانی نیز از این شهر با نام «فراآتا» و «فراعه» نام می‌برد؛ (محمدزاده، ۱۳۹۷: ۶) در زمان پارت‌ها ساخته شده (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۱۶۱) و دارای حصار بزرگی بود، که رومیان موفق به گشودن آن نشدند. در این جنگ قریب به ۸ هزار نفر سرباز رومی از فرط سرما هلاک شدند (محمدزاده، ۱۳۹۷: ۶۱).
حمله آلان‌ها و دیگر اقوام از شمال به آذربایجان به اهمیت بعد دفاعی شهرهای آذربایجان می‌افزود (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۱۰۸) بی‌تردید در این سال‌ها قلعه‌بندی سنگی دور شهرهای آذربایجان سرعت بیشتری گرفت.

ساسانیان علی‌رغم دوره‌ای طولانی تحمل و بردباری مذهبی، که بخصوص به مانی میدان داد و برای مدتی کوتاه دین مانی را به گزینه علی‌البدل مذهب زرتشت تبدیل کرد، شاپور در اواخر عمر خود به مذهب زردشت روی آورد (وینتر، ۱۳۸۷: ۱۳) و زرتشتیسم را دین رسمی دولتی اعلام کرد. اهمیت روزافزون آذربایجان برای ساسانیان سبب شد، تا از همان آغاز تلاش نمایند آذربایجان را ضمیمه قلمرو خود کنند، حتی سال‌ها بعد برای مشروعیت بخشی اشغال آذربایجان، تعلق زرتشت به آذربایجان، خصوصاً اورمیه را جعل نمودند. شاهپور اول در کتیبه کعبه زرتشت از آدرورآبادگان و دیگر نواحی قلمرو ساسانی با عنوان «شهر» اسم می‌برد، که شاید مفهوم ایالت را ایفاد می‌کرده‌است (تویین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۴۱۹) حاکمیت ساسانی‌ها بر آذربایجان چیزی بر تعداد شهرهای آن نیفزود.

انتقال آتش مقدس از گنزک به شیز

در اواسط دوره ساسانیان امینوس مارسلینوس از گنزک به عنوان یکی از بزرگ‌ترین شهرهای ماد یاد می‌کند. بانی گنزک افراسیاب تورانی قید می‌شود (دریایی، ۴۲). معلوم است، که آیین و روحانیت زرتشتی تکیه‌گاه ساسانیان بود (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۲۲۱). بنابراین آذربایجان بایستی با آتش مقدس محافظت می‌شد، تا تحت کنترل رومی‌ها درنیاید، چرا که بر اساس یک قرار نانوشته سرزمین‌های مسیحیان در قلمرو رومی‌ها و سرزمین‌های غیرمسیحی و از جمله زرتشتیان قلمرو ساسانی‌ها بود. بویس هم به ساختگی بودن محل تولد زرتشت بودن گنزک و همچنین جابجایی داستان‌های شرقی به غرب و آذربایجان اشاره دارد (Boyce, 1992: 9).

در سده پنجم یا ششم میلادی ظاهراً آتشکده آذرگشنسب را از گنزک (منطقه لیلان در شرق میاندوآب) به شیز (تخت سلیمان تکاب فعلی) منتقل می‌کنند و با این نقل مکان دیرینگی و سنت دینی زرتشتی گنزک تا شیز با فاصله حدود صد کیلومتری گسترش می‌یابد. شاه ساسانی (خسرو اول انوشیروان) پس از آزادی از زندان شیز با کمک گروه‌های ضد مزدکی (دریایی، ۱۳۸۳: ۸۶) و نشستن بر تخت سلطنت، به زیارت آتشکده شیز رفت و به دعا پرداخت. (بلعمی، ۱۳۶۶: ۱۸۵) خسرو اول انوشیروان مزدک و بسیاری از پیروانش را به طرز فجیعی کشت (دریایی، ۱۳۸۳: ۸۶). گفته می‌شود آتشکده شیز پس از سرکوبی مزدکیان در دوران خسرو اول پا گرفته‌است (محمدی، ۱۳۷۶: ۱۵۱).

در شیز آتشکده مقدس دارای سقف گنبدی به تقلید از سقف آلاچیق اقوام باستان کوچرو و شاید به نوعی مربوط به دوران ماننایی بود (جدی، ۱۳۹۸: ۱۹۸). پس از سرکوبی جنبش مزدکیان، وضع شیز به عنوان مرکز دینی و حتی آموزشی دینی قوام و استحکام پذیرفت (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۱۷۰ و ۲۷۱)، (لوکونین، ۱۳۶۵، ۱۴۷) و ستایش آن‌ها و پرستش آتش ابتدا در شیز رواج یافت (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۴۶۶). سکه‌ها و مهرهای یافت شده در تخت سلیمان، که تاریخ سده پنجم میلادی به بعد را دارد؛ دوره دقیق و درست معماری آنجا را معلوم می‌دارد. ارتباط دینی و نزدیکی دو مکان گنزک و شیز سبب شده، تا نویسندگان قدیمی دو منطقه و شهر را یکی انگارند، به طوری که در گزارش‌های لشکرکشی رومیان به شیز، بیشتر نام گنزک برده می‌شود. حتی شیپمان در مقاله بلند آذربایجان، نه تنها ذکر از وجود آذرگشنسب به میان نمی‌آورد، بلکه حتی در باره تلاش ساسانیان برای ربط دادن زرتشت به آذربایجان نیز صحبتی نمی‌کند (دریایی، ۱۳۸۲: ۱۱۵).

اهمیت آتشکده شیز به حدی بود، که در بهار ۶۳۲ هراکلیوس با سپاهیان خود از پایتختش قسطنطنیه به قصد بازپس‌گیری اراضی از دست داده‌اش حرکت کرده و آسیای صغیر را از دست ساسانیان آزاد کرده؛ از آنجا به طرف شیز^{۱۰} روی آورد و آن شهر مقدس را به انتقام غارت بیت المقدس منهدم کرد (وینتر، ۱۳۸۷: ۳۶)، (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۳۲). گزارش‌های جانبدارانه سبتوس به نفع روم مسیحی از این لشکرکشی به اراضی آذربایجان قابل تأمل است (سبتوس، ۱۳۹۶: ۱۸۵). هم مسیر حمله و هم زمان حمله هراکلیوس به شیز، که در متون اصلی گنزک نوشته شده‌است؛ مبهم است (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۱۷). هراکلیوس قبل از رسیدن به شیز آتشکده شهر تبارمئس را آتش زد (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۲۰) و سپس وارد شیز بدون مدافع شد. قیصر روم از یازدهم مارس تا هشتم آوریل ۶۲۸ در شیز به سر برد. در آنجا نامه‌ای از قباد دوم حاوی آمادگیش برای صلح دریافت کرد (وینتر، ۱۳۸۷: ۱۳۴).

در سال‌های بعد ساسانی‌ها در مقابل حملات هون‌ها و سابیرها به آذربایجان (دیاکونوف، ۱۳۸۲: ۳۴۳؟) اقدام به ساخت شهرهایی در آنجا نمودند. از جمله ابن‌خرداذبه در کتاب «المسالک و الممالک» که در سال‌های ۲۳۰ - ۲۳۴ قمری نگاشته شده؛ مدعی

^{۱۰} در متن اصلی وینتر و کریستن‌سن نام گنزک آمده‌است.

است شاه ساسانی قباد، شهرهای شابران Šabəran و کرکره Kərkəre و شهر باب‌الابواب را در آذربایجان ساخت. شهرهای بلنجر و سمندر Səməndər را نیز ساخت و در سرزمین «جرزان» شهر صغدیل Soğdabil را بنا کرد و در آن جا نیز قصری بنا نمود و آن را باب فیروز قباد نامید (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۱۰۰). فیروزآباد توسط فیروز ساسانی در ولایت اردبیل بنا شد، که تا زمان یاقوت حموی؛ یعنی، اوایل قرن هفتم هجری این شهر پابرجا بود. این شهر در حوالی مرز بین اردبیل و خلخال قرار داشته و باذان فیروز نامیده می‌شد (رئیس نیا، ۱۳۶۸: ۹۲۸).

نفیسی آذربایجان دوره ساسانیان را شامل نواحی اردبیل، مرنند، جابروان (نزدیک تبریز) و ورثان در کنار ارس و حاکم نشین آن را بردع یا بردعه در آن سوی ارس ذکر می‌کند، که درآمد سالیانه آذربایجان در آن دوران چهارمیلیون و نیم درهم بود (نفیسی، ۱۳۸۳: ۳۶۵). همچنین در آثار تاریخی قدیمی ارمنی از دو منطقه هیر و زروند صحبت شده، (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۲۰۹)، (سبئوس، ۱۳۹۶: ۱۸۶) ولی معلوم نیست این اسامی نام منطقه هست، یا نام شهر، ولی آنچه محرز می‌باشد تعلق این اسامی به آذربایجان است (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۲۰۹). در سده‌های هفتم میلادی از وجود شهر نخجوان (سبئوس، ۱۳۹۶: ۱۸۶) و ورنجونیک (سبئوس، ۱۳۹۶: ۱۸۴) گزارشاتی در دست است، ولی معلوم نیست ورنجونیک در کجاست. در دوران ساسانیان گزارش‌هایی از حضور اقوام ترک نظیر خزران (وینتر، ۱۳۸۷: ۳۲)، ساییها، هونها در آذربایجان در دست است (آرازاولو، ۱۳۸۲: ۳۵) بی‌شک راه‌های ارتباطی با شمال آذربایجان بیشتر جهت درگیری با این اقوام بود.

۲- راه‌های ارتباطی آذربایجان باستان، از اوایل میلاد، تا قرن هفتم میلادی

توسعه اقتصادی - اجتماعی هر سرزمین در ادوار قدیم را می‌توان با سطح وجود راه‌های تجاری در آنجا توضیح داد (فاضلی، ۱۳۹۴: ۷۷). در قرون اولیه میلادی برای پاگرفتن ارتباط بین شرق و غرب، سازماندهی شبکه راه‌های امپراطوری شکل گرفت، تا بعدها این جاده به مثابه جاده ابریشم عمل کند (حبیبی، ۱۳۹۰: ۱۷). این راه‌ها هم اهمیت داخلی داشت و هم اهمیت خارجی (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۱۳). ایزیدور خاراکی کمیاب‌ترین گزارش کتبی راجع به راه‌های بازرگانی دوره پارتی را ارائه داده‌است (توین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۲۵). در طول جاده‌ها آب انبارها و کاروانسراهای متعددی وجود داشت (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰: ۳۶). موقعیت جغرافیایی سرزمین آذربایجان، جایگیری آن میان ممالک شمال و جنوب و شرق و غرب و همچنین قرار گرفتن در مسیر تجاری شرق به غرب؛ از عوامل اساسی تحرک در رشد اقتصادی این کشور بود (فاضلی، ۱۳۹۴: ۷۷).

در سده‌های اولیه میلادی، شاهراهی عمده، ایالت آذربایجان را از طریق شرق دریاچه اورمیه از همدان - چهارراه شاهراه‌های عمده (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۹۰) - تا ارتاکستا می‌پیمود (توین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۸۵). این جاده که راه اقتصادی و همچنین

انتقال نیروهای نظامی بود؛ جنوب امپراطوری را به شمال متصل می‌کرد. عبور این جاده از شیز^{۱۱} پایتخت آذربایجان محرز است (توین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۸۵). همچون شیز، شهر بردع (پرتاو) نیز به عنوان چهارراه مسیرهای ارتباطی شهرهای آذربایجان آن سوی ارس عمل می‌کرد؛ به طوری که پیدا شدن انواع مختلفی از اشیاء غیر آذربایجانی صحت این فرضیه را تأیید می‌کند (məmmədov, 2006: 125).

مسیر حمله هراکلیوس به آذربایجان و پایتخت آن شیز؛ نشان از وجود یک مسیر ارتباطی می‌باشد، که گنجایش عبور یک قشون منظم چند ده هزار نفری را دارد. عبور این قشون از غرب آذربایجان نشان‌دهنده وجود راه ارتباطی از شمالی‌ترین شهر آذربایجان؛ یعنی، ماکو تا خوی و سلماس و اورمیه و از آنجا میاندوآب و صایین قلعه و تکاب تخت سلیمان می‌باشد، که یک قسمت از این راه، از مسیر اشنویه به اورمیه در ۲۲ ه. ق. مورد استفاده اعراب قرار گرفت، تا شهرهای اورمیه، سلماس و خوی را تصرف نمایند. گرچه در آثار سده‌های اولیه میلادی اطلاعات نسبتاً اندکی از راه‌های ارتباطی آذربایجان برجای مانده، ولی با ظهور اسلام و ثبت اطلاعات جغرافی‌دانان و سیاحان عرب، مسیرهای مواصلاتی بیشتری از آذربایجان مشاهده می‌گردد.

نتیجه‌گیری

آذربایجان یکی از مهدهای تمدن بشریت امروزی است و با توجه به قدمت تمدنی در آذربایجان، مکانی‌یابی نواحی در نهایت آذربایجان باستان در جغرافیای امروزی، یکی از پیچیده‌ترین موضوعات تاریخی باستان می‌باشد؛ با این حال می‌توان با تعقیب ردپای انسان در جای‌جای آذربایجان؛ نقطه شروع اسکان بشر در آذربایجان را شناسایی کرد. اگر تپه‌های باستانی را اولین سکنی‌گاه بشر در آذربایجان بدانیم؛ قدمت اسکان انسان اولیه در آذربایجان به ده هزار سال قبل می‌رسد. به تدریج انسان‌های نخستین با پیشرفت تجارت به دیوارسازی و قلعه‌بندی محل سکنایشان پرداخته و شهرهای نخستینی در هزاره اول ق. م. در آذربایجان پدید آمد، که به دوران ماننا و اورارتو مشهورند. در دهه‌های بعدی به تدریج شهرها ماهیت خود را به تجاری و فرهنگی گسترش داده و هسته اولیه شهرهای امروزی به وجود آمد. در قرون اولیه میلادی اطلاعات بسیار اندکی از شهرهای آذربایجان و خصوصاً مسیرهای ارتباطی آن داریم، ولی جغرافی‌دانان اسلامی در لابلای نوشته‌هایشان به ساخت شهرهای آذربایجانی قبل از اسلام نیز اشاراتی نموده‌اند، که حائز اهمیت است.

^{۱۱} توین‌بی نیز نام این شهر را اشتباها گنزک نوشته‌است.

منابع

- آرازاولو، (۱۳۸۲)، تاریخ مختصر آذربایجان، ترجمه عیسی یگانه، آبتام، تهران
- ابراهیمی، فریدون، (۱۳۸۸)، مختصری از تاریخ قدیم آذربایجان، ترجمه: جمشید پوراسمعیل نیازی، انتشارات ندای شمس، تبریز
- ابن خردادبه، (۱۳۷۰)، المسالك و الممالك، ترجمه دکتر قره‌چانلو، نشر نو، تهران
- احتشام، مرتضی، (۲۵۳۵)، ایران در زمان هخامنشیان، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، تهران
- اسکندری، ایرج، (۱۳۸۰)، در تاریکی هزاره‌ها، به کوشش علی دهباشی، چاپ دوم، نشر قطره، تهران
- افندی‌اف و دیگران، (۱۳۶۰)، تاریخ آذربایجان، مترجم: نصرالله اسحق بیات، جلد اول، نشر ارک، تبریز
- اوریا، محمود، (۱۳۹۴)، مقدمه‌ای بر تاریخ معماری آذربایجان: از حجر تا قجر، نشر اختر، تبریز
- اهلرس، اکارت، (۱۳۸۰)، ایران: شهر، روستا و عشایر، مترجم: عباس سعیدی، انتشارات هستی، تهران
- برنی، چارلز، لانگ، مارشال، (۱۳۸۶)، تاریخ اقوام کوه‌نشین شمال غربی ایران، ترجمه هوشنگ صادقی، مؤسسه انتشارات نگاه، تهران
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد، (۱۳۶۶)، گزیده تاریخ بلعمی، انتخاب و شرح: دکتر رضا انزابی‌نژاد، چاپ دوم، انتشارات امیرکبیر، تهران
- پیستونرو، گابریل و همکاران، (۱۳۸۸)، مجموعه مقالات تمدن دین‌خواه تپه (اشنویه)، ترجمه صمد علیون، ناشر گنجینه هنر، سازمان میراث فرهنگی آذربایجان غربی، تهران
- پیوترووسکی، بوریس، (۱۳۸۱)، اورارتو، ترجمه رشید برناک، اندیشه نو، تهران
- توین بی، آ و دیگران، (۱۳۸۸)، جغرافیای اداری ایران باستان، ترجمه: همایون صنعتی‌زاده، بنیاد موقوفات افشار، تهران
- جدی، منصور، (۱۳۹۶) ویژه‌نامه تاریخ منطقه اردبیل از دوران باستان تا ظهور اسلام، هفته‌نامه صفی، اردبیل
- جدی، منصور، (۱۳۹۸)، تاریخ ساسانیان و روابط آنها، نشر اختر، تبریز
- حبیبی، سیدمحسن، (۱۳۹۰)، از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- حسنی، مهدی، (۱۳۹۷)، اورارتوها و ترکان باستان، انتشارات قالان‌یورد، تبریز
- حکیم، یسیم سلیم، (۱۳۸۱)، شهرهای عربی - اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمانی، ترجمه: ملک‌احمدی، محمدحسین، اقوامی‌مقدم، عارف، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران
- خلاصه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه شمال غرب، (۱۳۸۳)، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران
- خضری، شفیع، (۱۳۹۳)، اشنویه باستان (تاریخ اشنویه قبل از میلاد)، مؤسسه انتشاراتی حسینی اصل، اورمیه
- دریایی، تورج، (۱۳۸۲)، تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه: مهرداد قدرت دیزجی، انتشارات ققنوس، تهران
- دریایی، تورج، (۱۳۸۳)، شاهنشاهی ساسانی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، انتشارات ققنوس، تهران
- دریایی، تورج، (۱۳۸۸)، شهرستان‌های ایران‌شهر، ترجمه: شهرام جلیلیان، انتشارات توس، تهران
- دیاکونوف، میخائیل میخائیلوویچ، (۱۳۸۲)، تاریخ ایران باستان، مترجم: روحی ارباب، چاپ سوم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- دیاکونوف، ایگور میخائیلوویچ، (۱۳۹۰)، تاریخ ماد، ترجمه: کریم کشاورز، چاپ دهم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- دیاکونوف، ایگور میخائیلوویچ، (۱۳۵۱)، اشکانیان، ترجمه: کریم کشاورز، چاپ اول، نشر پیام، تهران
- رئیس‌نیا، رحیم، (۱۳۶۸)، آذربایجان در سیر تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، بخش اول و دوم، انتشارات نیما، تبریز
- زرگری، رضا، (۱۳۹۳)، تاریخ دیرین شرق آذربایجان: جلد یک، انتشارات ستوده، تبریز

- سبئوس، (۱۳۹۹)، تاریخ سبئوس، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، چاپ دوم، انتشارات ققنوس، تهران
- سرفراز، علی اکبر، فیروزمندی، بهمن، (۱۳۸۷)، باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی، تدوین حسین محسنی و محمدجعفر سروقدی، چاپ چهارم، انتشارات مارلیک، تهران
- سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۹۰)، تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران از دوره باستان تا ۱۳۵۵، انتشارات چهار طاق، تهران
- سولئیمیونوف، اولژاس، (۱۳۸۰)، شومئرنامه، تصحیح: سیما صمدی، نشر هاشمی، تبریز
- سیاهپوش، محمدتقی، (۱۳۷۰)، پیدایش تمدن در آذربایجان، نشر قومس، تهران
- سیدمردی، میرهدایت، (۱۳۹۳)، نگاهی به تاریخ مرنند، چاپ دوم، انتشارات ایشیق، تبریز
- شیخی، مهتا، (۱۳۹۳)، آثار گنجینه زیویه، نشر پازینه، تهران
- صدرائی، علی، علیون، صمد (۱۳۸۷)، مجموعه مقالات جام زرین حسنلو، جلد اول، گنجینه هنر
- صدرائی، علی، علیون، صمد (۱۳۹۶)، قیزیل جام حسنلو، پروژه ترجمه حسنلو، تبریز
- عزیزی، محمد، (۱۳۹۷)، تاریخ تبریز و آذربایجان (از ایام کهن تا سقوط قاجاریه)، بنیاد ایران‌شناسی آذربایجان شرقی، تبریز
- علیون، صمد، صدایی، علی، (۱۳۹۱)، مجموعه مقالات معماری حسنلو، نشر پروژه ترجمه حسنلو، تبریز
- علی‌اف، اقرار و دیگران، (۱۳۶۰) تاریخ آذربایجان، جلد اول، ترجمه: نصرالله اسحق بیات، انتشارات ارک، تبریز
- علی‌اف، اقرار، (۱۳۹۱)، تاریخ آتروپاتن (آذربایجان باستان)، ترجمه مهناز صدری، انتشارات ققنوس، تهران
- فاضلی، عبدالله، (۱۳۹۴)، آتروپاتن، مترجم: پرویز زارع شاهمرسی، نشر اختر، تبریز
- فیض‌خواه، محمد، علیون، صمد، (۱۳۸۸)، باستان‌شناسی آذربایجان: از دوره اورارتو تا شروع اشکانی، نشر اختر، تبریز
- قدرت دیزجی، مهرداد، (۱۳۸۷)، ماد کوچک در پایان دوره هخامنشی، پژوهشی در جغرافیای اداری، فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال هفدهم، شماره ۷۱، بهار ۱۳۸۷
- قدرت دیزجی، مهرداد، (۱۳۸۸)، آتروپات، شهریان هخامنشی ماد کوچک، فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال نوزدهم، دوره جدید، شماره ۱، بهار ۱۳۸۸
- کارگر، بهمن و همکاران، (۱۴۰۰)، معماری قالاچی، موزه ملی ایران، تهران
- کالیگان، ویلیام، (۱۳۸۵)، باستان‌شناسی و تاریخ هنر در دوران مادی‌ها و پارسی‌ها، ترجمه گودرز اسعد بختیار، چاپ دوم، انتشارات پازینه، تهران
- کدخدا گندویلا، شریف، (۱۳۹۲)، مجموعه گزارش‌های باستان‌شناسی تمدن گادر (آثار باستانی اشنویه)، نشر اختر، تبریز
- کریمی، محمدرضا، (۱۳۹۵)، ساکالار، انتشارات اختر، تبریز
- کریستن‌سن، آرتور، (۱۳۷۸)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه: رشید یاسمی، صدای معاصر، تهران
- لوونین، ولادیمیر گریگوریوویچ، (۱۳۶۵)، تمدن ایران ساسانی، ترجمه: عنایت‌الله رضا، چاپ دوم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- مارکوارت، یوزف، (۱۳۷۳)، ایران‌شهر، ترجمه: مریم میراحمدی، انتشارات اطلاعات، تهران
- مارکوارت، یوزف، (۱۳۸۳)، ایران‌شهر در جغرافیای بطلمیوس، مترجم مریم میراحمدی، انتشارات طه‌وری، تهران
- ماسکارلا، اسکار وایت، (۱۳۹۱)، مجموعه مقالات اشیا تاریخی - فرهنگی حسنلو، ترجمه صمد علیون، علی صدرائی، انتشارات گنجینه هنر، تهران
- ماسکارلا، اسکار وایت، (۱۳۹۰)، گزارش لشکرکشی سارگون به اورارتو، ترجمه: صمد علیون، نشر اختر، تبریز
- محمدزاده، اصغر، (۱۳۹۷)، تاریخ دارالملک مراغه، نشر اوحدی، تهران

- محمدی، علی، (۱۳۷۶)، تاریخ تکاب افشار، انتشارات ایمان، تهران
- مزینی، منوچهر، (۱۳۷۳)، مقالاتی در باب شهر و شهرسازی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- ملک‌زاده، توحید، (۱۳۸۴)، تاریخ ده هزار ساله سلماس و غرب آذربایجان، انتشارات ائلدار، تبریز
- ملک‌زاده، توحید، (۱۳۸۸)، تاریخچه دارالنشاط اورمیه، انتشارات یاز، اورمیه
- ملک‌زاده، مهرداد، (۱۳۷۳)، شاهک‌نشینی در سرزمین ماد بزرگ و شاهکارهای هنری مارلیک، مجله باستان‌شناسی، سال هشتم، شماره دوم، بهار - تابستان ۱۳۷۳، شماره پیاپی ۱۶
- ملیکشویلی، (۱۳۸۷)، زبان اورارتو، ترجمه: حمیده بحرانیان، مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی بازینه، تهران
- ممفورد، لوئیز، (۱۳۸۱)، مدنیت و جامعه مدنی در بستر تاریخ، ترجمه دکتر احمد عظیمی بلوریان، چاپ اول، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، تهران
- مومنی، مصطفی، (۱۳۹۴)، تبریز: جغرافیا، تاریخ، نشر کتاب مرجع، تهران
- مینورسکی، و، (۱۳۷۹)، نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آنها در آتروپاتن (ماد)، ترجمه: رقیه بهزادی، انتشارات پژوهنده، تهران
- نجفی قره‌آغاجی، محمدرضا، (۱۳۹۲)، جستاری در نقوش جام طلایی حسنلو، نشر ارغنون، تهران
- نفیسی، سعید، (۱۳۸۳)، تاریخ تمدن ایران ساسانی، به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار، انتشارات اساطیر، تهران
- واردپت، یغیشه، (۱۴۰۱)، تاریخ واردان و جنگ ارمنی، ترجمه: دکتر محمد ملکی، نشر تاریخ ایران، تهران
- وحدتی نسب، حامد، آریامنش، شاهین، (۱۳۹۴)، باستان‌شناسی پارینه سنگی ایران: از آغاز تا سپیده‌دم روستانشینی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران
- ولسکی، یوزف، (۱۳۹۷)، شاهنشاهی اشکانی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، نشر ققنوس، تهران
- وینتر، انگلیت، دیگناس، ذئاته، (۱۳۸۶)، روم و ایران: دو قدرت جهانی در کشاکش و هم‌زیستی، ترجمه: کیکاووس جهان‌داری، نشر و پژوهش فرزاد، تهران
- ویت، مری، (۱۳۸۸)، تپه حاجی‌فیروز (مطالعه در معماری ایران - مجموعه معماری ایران از بدو شکل‌گیری تا ظهور اسلام)، ترجمه: امیرحسین سلطانی کرباس‌فروش، انتشارات سبحان نور، تهران
- هژبری نویری، علیرضا، کوزه‌گری، زهرا، موسوی کوهپر، سیدمه‌دی، نیک‌نامی، کمال‌الدین، ویسی، مهسا، (۱۳۹۸)، تحلیلی بر تحولات جوامع نیمه غربی ایران در دوران آهن با بررسی گاه‌نگاری و فرضیات مرتبط، مجله جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۸۷)، تاریخ یعقوبی، جلد دوم، مترجم: محمدابراهیم آیتی، چاپ دهم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- Azərbaycan tarixi, 1. Cild, Azərbaycan milli elmlər akademiyası, elm nəşriyyatı, Bakı (2007)
- Azərbaycan tarixi, 2. Cild, Azərbaycan milli elmlər akademiyası, elm nəşriyyatı, Bakı (2007)
- Allahverdiyev,ə, (2007),Azərbaycan tarixi, müəllim nəşriyyatı, bakı
- Boyce, M.A (1992), A History of Zroastrianism, vol III, E.Jç Brill, Leiden, 1965, pp.523-524
- İsmayıl, Mahmud,(1997), Azərbaycan tarixi, azərnəşr, Bakı
- Movsisyan, Artak,(2001), Belge yayıncılık, İstanbul
- Məmmədov, Tofiq, (2006), Qafqaz albanıyası əlk orta əsrlərdəŞ təhsil nəşriyyatıŞ Bakı
- Yusifov.y and et al (1994), Azərbaycan tarixi:6, öyrənmə nəşriyyatı, Bakı

Ali Babazade urmavi

Email:

ali.babazadeh12@gmail.com

Affiliation:

Researcher and chauvinism
researcher

Ali Akbar Saidi Sirjani and Turkish dynasties of Iranian History

ABSTRACT: According to Iranian Persian nationalists, the Turkish dynasties in the history of Iran during the Islamic era did not have a positive and defensible track record, and their rule did not bring any other results to Iran except the continuation of oppression, violence, looting, and slowing down progress in various fields. According to this group, if there were positive events in the Islamic era, these events originated from two sources. The first origin was the Iranian and Persian dynasties of the Islamic era, which had a civilizing and culture-enhancing nature and formed a government based on an experienced and noble school and philosophy of governance. The second source of the positive events of the Islamic era were the Persian and Iranian ministers, who, with the help of their genius and art of chronology, while opening the way to the Turkish court and taking control of the politics in these matters, made the uncultured and unruly Turkish kings serve artistic, civilizing purposes.

Accordingly, contemporary Persian nationalists and anti-Turkists in Iran, based on a rule trusted and practiced among all the followers of this school, in their historical analysis, attribute all positive events in

various subjects to Iranian dynasties and ministers who have infiltrated the organization. On the other hand, they attribute a series of intellectual and practical vices to Turkish kings and dynasties. Ali Akbar Saeedi Sirjani, as a member of this school, paid full attention to this part of the principles set for analyzing the events of Iranian history and used the Turkish dynasties of the Islamic era, including the Ghaznavids, the Seljuks, the Khwarizmshahs, the Safavids, and the Qajar, as the target of their attacks and fault finding. And draws a regressive, anti-culture, uncivilized figure, deprived of the philosophy of the government and the dynamic thought of the Turkish dynasties, and introduces the Turkish generals as the cause of stopping freedom and the Atmosphere of science and thought and oppressing votes in Iran. And next to that, he attacks some Iranian figures who are cooperating with the Turkish dynasties.

KEY WORDS: Nationalist, Iranian, Turkish, Persian, Safavid, Seljuq, Ghaznavid

CITATION (APA): Babazade urmavi, A (2023). Ali Akbar Saidi Sirjani and Turkish dynasties of Iranian History. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

Əli Babazadə urməvi

E-poçt:

ali.babazadeh12@gmail.com

Mənsubiyyət:

Tədqiqatçı və şovinizm-tədqiqatçı

Əli-Əkbər Səidi-Sircani və İran tarixinin türk sülalələri

ÖZƏT: İran fars millətçilərinin fikrincə, İslam dövründə İran tarixindəki türk xanədanlarının müsbət və müdafiə oluna bilən bir tarixi olmayıb və onların hakimiyyəti İrana zülmün, zorakılığın, talançılığın davam etməsindən və müxtəlif sahələrdə tərəqqinin ləngiməsindən başqa heç bir nəticə vermədi. Bu qrupa görə, əgər İslam dövründə müsbət hadisələr olubsa, bu hadisələr iki mənbədən qaynaqlanır. İlk məşəyi sivilləşdirici və mədəniyyəti yüksəldən mahiyyət daşıyan, təcrübəli və nəcib məktəb və idarəçilik fəlsəfəsinə əsaslanan hökumət quran İslam dövrünün İran və Fars sülalələri idi. İslam dövrünün müsbət hadisələrinin ikinci mənbəyi fars və iranlı vəzirlər idi ki, öz dühaları və xronologiya sənəti ilə türk sarayına yol açarkən və bu məsələlərdə siyasətə nəzarəti ələ keçirərkən, Mədəniyyətsiz və itaətsiz türk padşahları öz sənət, sivil və məqsədlərinə xidmət etməyə məcbur olmuşlar.

Buna uyğun olaraq, İrandakı çağdaş fars millətçiləri və antitürkçülər bu məktəbin bütün ardıcılıqları arasında güvəndikləri və tətbiq etdikləri bir qaydaya əsaslanaraq, öz tarixi təhlillərində müxtəlif mövzularda baş verən bütün müsbət hadisələri İran xanədanlarına və təşkilata sızmış nazirlərə aid edirlər. Onlar türkü siyasətə bağlayırlar, digər tərəfdən də türk padşahlarına və xanədanlarına bir sıra fikri və əməli pislilər bağlayırlar. Əli Əkbər Səidi Sircani bu məktəbin üzvü kimi İran tarixində baş verən hadisələrin təhlili üçün qoyulmuş prinsiplərin bu hissəsinə tam diqqət yetirmiş və İslam dövrünün türk sülalələrindən, o cümlədən Qəznəvilər, Səlcuqlar, Xorazmşahlar, Səfəvilər, Qacarlar öz hücumlarının hədəfi və nöqsan tapmaqda geri çəkilməmiş, mədəniyyətə zidd, mədəniyyətsiz, hökumət fəlsəfəsindən və dinamik düşüncəsindən məhrum bir sima çəkirlər. Və İranda elm və düşüncə hürriyyətinin və məkanının dayandırılmasının, səslərin sıxışdırılmasının səbəbkarı kimi türk generallarını təqdim edir, türk xanədanları ilə əməkdaşlıq edən bəzi iranlı şəxsiyyətlərə də hücum edir.

AÇAR SÖZLƏR: Millətçi, iranlı, türk, fars, sülalə, Səfəvi, Səlcuq, Qəznəvi, Sultan

CITATION (APA): Babazadə urməvi, A (2023). Əli Əkbər Səidi Sircani və İran Tarixinin Türk sülalələri. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023.

Ali Babazade urmavi

E-posta:

ali.babazadeh12@gmail.com

Üyelik:

Araştırmacı ve şovenizm-
araştırmacı

Ali Akbar Seidi Sircani ve İran tarihinin Türk hanedanları

ÖZET: İranlı Fars milliyetçilerine göre, İslam dönemi boyunca İran tarihindeki Türk hanedanlarının olumlu ve savunulabilir bir geçmişi yoktu ve onların yönetimi, baskının, şiddetin, yağmalamanın ve çeşitli alanlarda ilerlemenin yavaşlatılmasının yanı sıra, başka bir durumdur. İran için sonuç bunu getirmedi. Bu gruba göre İslam döneminde olumlu olaylar yaşanmışsa bu olayların iki kaynağı vardır. İlk köken, medeniyet yapıcı ve kültürü geliştirici bir yapıya sahip olan, tecrübeli ve asil bir yönetim felsefesine dayalı bir hükümet oluşturan İslam döneminin İran ve Fars hanedanlarıydı. İlk köken, medeniyet yapıcı ve kültürü geliştirici bir yapıya sahip olan, tecrübeli ve asil bir yönetim felsefesine dayalı bir hükümet oluşturan İslam döneminin İran ve Fars hanedanlarıydı. İslam döneminin olumlu olaylarının ikinci kaynağı ise dehaları ve kronoloji sanatlarıyla Türk sarayının yolunu açarken ve bu alanda siyaseti kontrol altına alırken İranlı ve İranlı nazırlar olmuştur. Medeniyetsiz ve asi Türk krallarını sanat, medeniyet inşa ve kültür dostu hedeflerine hizmet ettiler!

Bu temelde İran'daki çağdaş Fars milliyetçileri ve Türk karşıtlığı, bu ekolün tüm mensupları arasında güvenilen ve uygulanan bir kurala dayanarak, yaptıkları tarihsel analizlerde, İran hanedanları ve çeşitli konulardaki tüm olumlu olayları, Bir yandan Türklere atfedilen siyasi örgütlere sızmışlar, bir yandan da Türklerin krallarına ve hanedanlarına bir takım fikri ve pratik kötülükler atfetmişlerdir. Ali-Ekber Saeedi Sirjani, bu okulun bir üyesi olarak, İran tarihindeki olayların analizi için belirlenen ilkelerin bu kısmına ve Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar, Safeviler ve Kaçarlar saldırıların ve hata bulmaların hedefi olmuş, gerici, kültür karşıtı, medeniyetsiz, hükümet felsefesinden ve Türk hanedanlarının dinamik düşüncesinden mahrum bir figür çizmekte ve Türk generalleri özgürlüğün ve bilgi ortamının durmasına sebep oluyor, İran'daki düşüncüyü ve oy adaletsizliğini tanıtıyor, Türk hanedanlarıyla işbirliği yapan İranlı olduğunu düşündüğü bazı şahsiyetlere saldırıyor.

ANAHTAR KELIMELER: Milliyetçi, İranlı, Türk, Fars, hanedan, Safevi,

CITATION (APA): Babazade urmavi, A (2023). Ali Ekber Saidi Sirjani ve İran Tarihinin Türk Hanedanları. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

علی بابازاده اورموی

ایمیل:

ali.babazadeh12@gmail.com

وابستگی:

محقق و شووینیسیم پژوه

علی اکبر سعیدی سیرجانی و سلسله های ترک تاریخ ایران

چکیده:

به اعتقاد ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای ایرانی سلسله‌های ترک تاریخ ایران در دوران اسلامی، کارنامه مثبت و قابل دفاعی نداشته‌اند و حاکمیت ایشان جز استمرار ظلم، خشونت، غارت و کند ساختن پیشرفت در حوزه‌های مختلف، حاصل دیگری برای ایران به ارمان نیاورده‌است. از نظر این گروه اگر در دوران اسلامی اتفاقات مثبتی نیز رخ داده، این اتفاقات از دو منشأ سرچشمه گرفته‌اند. منشأ اول سلسله‌های ایرانی و پارسی دوران اسلامی بوده‌اند، که ماهیتی تمدن‌ساز و فرهنگ‌پرور داشته و حکومتی مبتنی بر یک مکتب و فلسفه حکمرانی مجرب و والا تشکیل داده‌بودند. منشأ دوم اتفاقات مثبت دوران اسلامی وزرای فارسی و ایرانی بوده‌اند، که به مدد نبوغ و هنر زمان‌شناسی خود، ضمن راه گشودن به دربار ترکان و در اختیار گرفتن زمام سیاست در این دربارها، شاهان بی‌فرهنگ و سرکش ترک را به خدمت اهداف هنرپرورانه، تمدن‌سازانه و فرهنگ‌دوستانه خود درآورده‌اند!

بر همین اساس ناسیونالیست‌های فارسی‌گرا و ترک‌ستیز معاصر ایرانی بر اساس یک قاعده مورد وثوق و عمل در میان همه پیروان این مکتب، در تحلیل‌های تاریخی خود، همه اتفاقات مثبت در موضوعات مختلف را به سلسله‌های ایرانی و وزرای نفوذ کرده در تشکیلات سیاسی ترکان منتسب کرده و در نقطه مقابل مجموعه‌ای از ردایل فکری و عملی را به پادشاهان و سلسله‌های ترک منتسب می‌کنند. علی‌اکبر سعیدی سیرجانی به عنوان عضوی از این مکتب به این بخش از اصول تعیین شده برای تحلیل وقایع تاریخ ایران توجه کاملی نشان داده و سلسله‌های ترک دوران اسلامی اعم از غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، صفویان و قاجار را آماج حملات و عیبجویی‌های خود قرار داده و چهره‌ای واپس‌گرا، ضد فرهنگ، بی‌تمدن، بی‌نصیب از فلسفه حکومت و محروم از اندیشه پویا از سلسله‌های ترک ترسیم می‌کند و سرداران ترک را عامل توقف آزادی و فضای علم و اندیشه و تضارت آرا در ایران معرفی کرده و در کنار آن برخی چهره‌های به زعم خود ایرانی، همکاری کننده با سلسله‌های ترک را مورد حمله قرار می‌دهد.

کلمات کلیدی: ناسیونالیست، ایرانی، ترک، فارس، صفوی، سلجوقی، غزنوی

استناد (آپا): بابازاده اورموی، ع (۱۳۹۲). علی اکبر سعیدی سیرجانی و سلسله های ترک تاریخ ایران. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

ناسیونالیست‌های معاصر ایرانی در امر ترک‌ستیزی، خود را محدود و مقید به موضوع و حوزه خاصی نمی‌دانند. مخالفت با نفس وجود زبان ترکی در ایران، بدگویی از خود زبان ترکی و بیان مراتب ضعف و نارسایی آن، انکار وجود ادبیات قابل قبول در زبان ترکی، انکار مطلق سهم ترک در تمدن بشری، انتساب قتل و کشتار و یغما به این قوم، اظهار دشمنی با سلسله‌های ترکی در ایران، مشکل داشتن با حکومت‌ها و ملل ترک خارج از چهارچوب ایران و اختراع زبانی بدل از ترکی در ایران به نام آذری، بخشی از مصادیق دشمنی این گروه با ترک و زبان ترکی می‌باشد.

جنبه دیگر رویکرد ناسیونالیست‌های ایرانی ستایش از زبان و فرهنگ فارسی و به عرش رساندن مراتب تمدن‌سازی نزد این قوم است. آنها بر خلاف روایت تاریخ، حتی روایت منابع ملی از گذشته ایران و اقوام دخیل در سیاست و اجتماع و تمدن و فرهنگ ایران؛ فارس را تنها قوم دخیل و مؤثر در توفیقات فرهنگی، تمدنی و سیاسی در تاریخ ایران معرفی می‌کنند. باستان‌گرایی و ترسیم چهره‌ای رمانتیک از جامعه و تمدن ایران عصر هخامنشی و ساسانی از دیگر جلوه‌های اندیشه و نوشتار این گروه است. آنها در این راه ابایی از مصادره دستاوردهای تمدنی دیگر ملل و اقوام نداشته و به مدد ذهن خیال‌باف خود آنچه را که در تاریخ واقعی قوم اختیار کرده خود نمی‌یابند؛ می‌سازند و کاری با میزان درستی، معقول بودن، مستند بودن یا انطباق ساخته‌ها و نوشته‌ها با یکدیگر ندارند.

علی‌اکبر سعیدی‌سیرجانی نیز به عنوان یکی از چهره‌های جریان ناسیونالیسم فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز بهره‌افری از این دو مقوله داشته و در این راه به یاری قلم مضمون‌ساز خود در کنار مخالفت و دشمنی با همه جنبه‌های حیات مادی و معنوی ترک و ساقط کردن این قوم از حیز انتفاع، به جبران کم‌کسری‌های تاریخ، اندیشه و سیاست قوم خود کمر بسته و تصویری ایده‌آل و کمال‌گرا از زبان فارسی و قومیت فارس برای خوانندگان آثارش تدارک دیده‌است.

شرح حال مختصر

علی‌اکبر سعیدی‌سیرجانی، ادیب، پژوهشگر و نویسنده ایرانی در ۲۰ آذرماه ۱۳۱۰ در سیرجان متولد شد. پس از گذراندن تحصیلات مقدماتی در زادگاهش؛ در سال ۱۳۲۷ برای ادامه تحصیل وارد دانشسرای مقدماتی کرمان شد. در سال ۱۳۳۰ برای تحصیل در رشته فلسفه به دانشگاه تهران رفت. سعیدی‌سیرجانی بعد از فراغت از تحصیل برای مدتی به تدریس روی‌آورد و پس از پنج سال معلمی در سیرجان و بم به تهران رفت و نخستین همکاری‌های خود را با دکتر محمد معین برای لغت‌نامه دهخدا آغاز کرد و تدوین واژگان حرف میم از لغت‌نامه را بر عهده داشت. وی از سال ۴۴ تا ۵۷ با «بنیاد فرهنگ ایران» که توسط دکتر پرویز ناتل‌خانلری تاسیس شده بود؛ ابتدا به عنوان مسئول انتشار کتاب و سپس به عنوان معاون علمی و فنی مشغول به کار شد. در کنار پژوهش در «بنیاد فرهنگ ایران» به تدریس در دانشکده ادبیات و پژوهشکده بنیاد و همچنین چاپ و انتشار آثارش پرداخت. در سال

۱۳۵۷ با درخواست خود از بنیاد فرهنگ ایران بازنشسته شد. پس از انقلاب به نویسندگی، پژوهش و همکاری با برخی از نشریات ادبی پرداخت. در سال ۱۳۶۷ به دعوت دانشگاه کلمبیا به آمریکا رفت و به مدت یکسال به تدریس زبان و ادبیات فارسی در این دانشگاه پرداخت و طی سال‌های بعد با دانشنامهٔ ایرانیکا همکاری داشت.

سیرجانی در سال ۱۳۴۱ ازدواج کرده و سه فرزند دختر به نام‌های سایه، ساغر و صهبا داشت. او در ششم آذرماه ۱۳۷۳ در سن ۶۲ سالگی در تهران دیده از جهان فروبست و در بهشت زهراى تهران به خاک سپرده شد.

سعیدی سیرجانی نخستین آثار خود را به نام «مجموعه شیرین سخنان گمنام» و مجموعه شعر «سوز و ساز» در زمان دانشجویی‌اش منتشر کرد و به مرور به یکی از نویسندگان و ادیبان شناخته‌شده و صاحب سبک تبدیل شد. نگارش هفده کتاب و گردآوری، تصحیح و انتشار دست‌کم شش عنوان از آثار مطرح ادبیات فارسی در کنار همکاری با انتشارات و مجلات ادبی از جمله آثار سعیدی سیرجانی است. از مهمترین کتاب‌های او می‌توان به «افسانه‌ها»، «سیمای دو زن»، «ضحاک ماردوش»، «بیچاره اسفندیار»، «در آستین مرقع» و «شیخ صنعان» اشاره کرد. گردآوری و انتشار «تاریخ بیداری ایرانیان» مهمترین کار پژوهشی او عنوان شده‌است. در کنار آن تصحیح و ویرایش «ذخیرهٔ خوارزمشاهی»، «وقایع اتفاقیه» و «تفسیر سورآبادی» از دیگر آثار تحقیقی اوست. او در اواخر دهه شصت یادداشت‌هایی نیز در روزنامه اطلاعات منتشر می‌کرد. مجموعهٔ آثار بازمانده از سیرجانی مشتمل بر سه گروه ذیل است:

الف - کتاب‌ها

سوز و گداز (۱۳۳۰)، آخرین شماره‌ها (۱۳۳۲)، افسانه‌ها (۱۳۴۲)، خاکستر (۱۳۴۲)، زیر خاکستر (۱۳۴۵)، آشوب یادها (۱۳۵۶)، شیخ صنعان (۱۳۵۸)، در آستین مرقع (۱۳۶۳)، ای کوه‌آستینان (۱۳۶۷)، سیمای دو زن (۱۳۶۷)، ضحاک ماردوش (۱۳۶۴)، ته بساط (۱۳۶۹)، بیچاره اسفندیار (۱۳۶۹)، قافله سالار سخن خانلری (۱۳۷۰)، شهسوار عرصهٔ آزادگی، افکار عطار، شوخی

شعرا

ب - ترجمه‌ها

دو قربانی دیگر (۱۳۳۳)، آن روزها (۱۳۳۵)، بیخ غم (چاپ ؟)

ج - تصحیحات و گردآوری

شیرین سخنان گمنام (۱۳۲۸)، بدایع‌الوقایع نوشتهٔ واصفی هروی (۱۳۴۹)، تاریخ بیداری ایرانیان نوشتهٔ ناظم‌الاسلام کرمانی (۱۳۴۹)، واژه نامک تنظیم و نشر یادداشت‌های عبدالحسین نوشین (۱۳۵۲)، یادداشت‌ها نوشتهٔ صدرالدین عینی (۱۳۶۳)، تفسیر سورآبادی چاپ (۱۳۸۱)

نگاه سعیدی سیرجانی به سلسله‌های ترک تاریخ ایران در دوران اسلامی

• تقبیح اندیشه و سیاست سلسله‌ها و سلاطین ترک در زمره اجزای لاینفک نوشته‌های ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای معاصر این می‌باشد و همگی کمابیش از این سنجیه بهره‌ای دارند. سیرجانی هم به عنوان یکی از اعضای تندرو این قبیله، در نوشته‌های خود به مقدار لازم علیه این سلسله‌ها و پادشاهان نامدار و کم‌نام ایشان قلمفرسایی کرده‌است.

سیرجانی در مقاله «اقدام نسخ» که بخش اعظمی از آن به دفاع از مجتبی مینوی اختصاص دارد؛ در جایی که قصد دارد از اعتقاد او در باره تکیه بر اقدام نسخ برای تصحیح و چاپ متون قدیمی دفاع کند، برای تمهید مقدمات لازم می‌بیند از سرعت تحولات و کن فیکون شدن در تاریخ ایران سخن به میان آورد. به اعتقاد او با تغییر حکومت‌ها و لاجرم کشتیان را سیاستی دگر آمدن، احتمال مورد غضب واقع شدن برخی کتب وجود داشته؛ از این رو کاتبان هوشمند پارسی با دست بردن در متن برخی کتب، آنها را به شکل و شمایل مطابقی با میل حکام جدید درمی‌آوردند و از این طریق به حفظ کتب یاری می‌رساندند! درستی یا نادرستی این فرضیه موضوع صحبت ما نیست؛ نکته قابل توجه ما در این بخش مثال‌های سیرجانی از کن فیکون شدن‌های تاریخ ایران است. سعیدی سیرجانی برای اثبات ادعای خود وجود مثال را ضروری تشخیص می‌دهد و از لابه‌لای همین مثال‌هاست، که نگاه کج، نژادگرایانه و تبعیت از خودپرستی قومی او مجال ظهور می‌یابد. او از میان همه شواهد؛ تنها سراغ سلسله‌های ترک می‌رود و رفتار سیاسی و فرهنگی آنها را به عنوان نمونه‌ای از این کن فیکون شدن‌های تمدن‌ستیز معرفی می‌کند و می‌نویسد:

« وقتی که قیام قزلباشان صفوی را در گذشته‌ای نزدیک پیش چشم داریم؛ چه حاجت به سیر و سفرهای هزار ساله و دو هزار ساله تاریخی. مگر ورق گردانی صوفی‌زاده چهارده ساله صفوی با فدائیان قزلباش و تبرزین کذائیش برای عبرت‌پذیری صاحب‌نظران کافی نیست. نه این است که شاه اسمعیل با معدودی مریدان البته متعهد قهارش در فاصله زمانی ده ساله‌ای - که در چشم جهان‌دیدۀ تاریخ یک لحظه است - اساس معتقدات مردم ایران را زیر و رو کرد و از برکت تیغ بیدریغش سنیان متعصب را به تبراً و تولا کشاند؟^۱

سعیدی نیازی به بازگشت به هزار سال و دو هزار سال پیش نمی‌بیند؛ چون اگر برگردد و از آن زمان‌ها مثال بزند؛ برای خود و قومش جز سرافکندگی و شرمساری چیزی به ارمغان نخواهد آورد. او اگر به گذشته نسبتاً دور برگردد؛ ناچار است اشاره کند که هم‌نژادان تخیلی‌اش بعد از روی کار آمدن و جانشین اشکانیان شدن و «کشتیان را سیاستی دگر آمدن» چه پدری از آثار فرهنگی و تمدنی اشکانیان درآوردند! به گذشته‌های نزدیک هم نمی‌تواند اشاره کند، چرا که در آن صورت ناچار است اشاره کند که دم و دستگاه فرهنگی حکومت محبوب او؛ یعنی، پهلوی چگونه بعد از روی کار آمدن به مجریانش امر کرد که در بازسازی آثار باستانی به آثار زندیه و قبل از آن توجه کرده و به آثار دوران قاجار اهمیتی ندهند و در سایه همین سیاست بود که بسیاری از آثار فاخر دوره قاجار؛ بخصوص در آذربایجان و شهرهای عمده آن محو شدند. پس چاره‌ای برای او باقی نمی‌ماند جز اینکه بعد از اشاره گذرا به رفتار و کودتای «ترکان خلافت‌پسند ماوراءالنهری و سقوط نوح سامانی»^۲ به عنوان نمونه‌ای از کن فیکون

شدن‌های گذشته نسبتاً دور، دمار از روزگار صفوی دریاورد. اصل مطلبی که سیرجانی از آن سخن می‌گوید درست است و حکایت کشور ما پیوسته بر قاعده «هر که آمد عمارتی نو ساخت» استوار بوده‌است، لیکن آوردن مثال‌های متوالی از ترکان نشان از مرض ویژه ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای ما، من جمله سعیدی‌سیرجانی دارد.

قدرناشناسی ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای ایرانی نسبت به سلاطین و شمشیرزنان ترک حکایت مفصلی است. این دانشمندان وطن‌خواهی در حالی چنین خزعلاتی را بر قلم جاری می‌سازند که در زمان قیام شاه‌اسماعیل و شمشیرزنان فداکار او، نه قرنی بود که کشوری به نام ایران در جهان وجود نداشت. صورت ساده‌نظر و گفته‌این قبیل نویسندگان و دانشمندان بی‌منطق ما این است که: ترکان بیخود کرده‌اند کشوری به نام ایران را احیا کرده‌اند! ما خوش داشتیم همیشه زیر نگین یکی باشیم و برای‌مان یونانی و عرب و مغول و غیره توفیری نداشته‌است!

سیرجانی در تأکید مدّعی خود باز هم لازم می‌بیند از صفویه بد بگوید و این بدگویی را به نبوغ قوم فارس و تدابیر او برای حفظ آثار ادبی خود وصله بزند. او لازم می‌بیند برای وجود ابیات الحاقی در دیوان حافظ شأن نزول بترشد و علل ذهنی و مصنوع خود را به جای علل واقعی بگذارد:

«در حال و هوایی چنان که جماعت قزلباشیه هزاران تن را در هرات گردن می‌زدند، چون در انکار معتقدات خود تأملی کرده‌اند و از لعن علنی طفره رفته‌اند؛ در محیط انقلابی دیگرگون شده‌ای که ترکان تیغ بر کف آماده‌کندن و سوختن و در هم شکستن‌اند و نه بر زندگان که بر مردگان و رفتگان هم ترخمی ندارند و وسایل شخم و گاواهن فراهم کرده‌اند تا آثار بازمانده از قبور بلندآوازان روزگار گذشته را بکلی محو و نابود کنند؛ در بلوای سنی‌کشی بیدریغی که مجال مناسبی فراهم آورده‌است برای تسویه حسابهای خصوصی و گشودن عقده‌های دیرینه‌کینه، تا هر کس با دیگری خصومتی دارد، داغ ناصبی و بدمذهبی بر پیشانی بختش نهد و به دست تیغ جلادش سپارد؛ در لهیب قهر و غضبی که خشک و تر را به یکسان می‌سوزد و خاکستر می‌کند؛ چه حق عظیمی بر گردن ادبیات فارسی دارد آن رند نکته‌سنگ موقع‌شناسی، که می‌نشیند و خون دل می‌خورد و قریحه شاعری‌اش را بکار می‌اندازد و غزل «ای دل غلام شاه جهان باش و شاه باش» را می‌سازد و در صفحات دیوان نازنین حافظ می‌گنجاند، تا در مقابل چار تکبیر زندهای خواجه شیراز سپر بلائی گردد و این شاهکار ذوق بشری از آسیب زمانه در امان ماند. چه بزرگ مرد فداکاری است آن موزون طبع هنرشناسی که با قصیده «مقسّمی که ز آثار صنع کرد اظهار...» کپسول زمانه‌پسندی می‌آفریند برای حفظ جانداروی عزیزالوجودی که در مذاق دیگرگون شده اهل زمانه تلخ آمده‌است و چه طرفه‌کار آن کاتب گمنام ظریف‌طبعی که جای «ور» را با «گر» در مصراع «عشقت رسد به فریاد...» عوض می‌کند تا غزلی بدان دلنشینی از تعرض خشکه‌مقدّسان بی‌ذوق مصون ماند.»^۲

یقیناً همه جنبه‌های اعتقادی و عملکردی صفویه قابل دفاع نیست، همان‌گونه که عملکرد و اندیشه هیچ سلسله پادشاهی در ایران به طور کامل قابل دفاع نبوده‌است. با این وجود ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای ما با بهره گرفتن از آبشخوری مشترک - که

البته یافتن و شناختن این آبخش مرموز فکری و اعتقادی از اهمّ واجبات است - از سلسله‌های منسوب به آریایی یا فارس موجوداتی بهشتی که از آنها جز نور و عدالت و علم و تمدّن‌سازی ساطع نمی‌شود؛ تصویر کرده و در مقابل سلسله‌های ترک را منبع بدی و پلیدی و بی‌سیاستی و تمدّن‌سوزی معرفی کرده و در نوشته‌های خود تا می‌توانسته‌اند در تخطئه کردن و محکوم ساختن این سلسله‌ها کوشیده‌اند. در ارزیابی عملکرد سلسله‌های پادشاهی در گذشته باید به این نکته توجه داشت که سلسله‌ای در کلیت خود و در مقایسه با عملکرد اسلاف و اخلاف خود چه کارنامه‌ای داشته‌است. صفویان ایران را احیا کردند؛ مرزهای آن را گسترش دادند؛ برای حفظ این سرزمین با هم‌زبان‌های خود جنگیدند، مذهب تشیع را در ایران استوار کردند؛ در عالم سیاست پایه‌ای دول حيله‌گر اروپایی پیش آمدند و قدرت تجاوزگر اروپایی را در هم شکسته از اراضی ایران بیرون کردند؛ تجارت و امنیت را توسعه دادند و به هنر و ادبیات و علوم دینی و حتی دنیوی توجه بایسته نشان دادند و آثار فرهنگی ارزشمندی که ایران و اصفهان هنوز هم نان آن را می‌خورد؛ از خود بر جای گذاشتند و همه اینها؛ یعنی، تمام آن چیزی که یک مورخ می‌تواند از یک سلسله پادشاهی توقع داشته‌باشد.

دستکاری کتب فارسی از سوی کاتبان خردمند پارسی برای حفظ آنها از انهدام توسط حکومت‌های ترک علیهم‌ما علیهم از اختراعات سعیدی‌سیرجانی برای توجیه این ردیلت فرهنگی از جانب نیاکان قراردادی وی می‌باشد. در گذر زمان ای بسا کتب بسیاری، شاید مهم‌تر از کتب باقی‌مانده از بین رفته و دیگر در باره آنها و علل از بین رفتنشان صحبتی نمی‌شود. از کتاب‌های چون شاهنامه و دیوان حافظ هم نسخ خطی متعددی در همه جا پراکنده بوده و اکنون هم بر جای مانده و در میدان عمل امکان حذف کامل این قبیل کتاب‌ها در صورت وجود اراده برای نابودی آنها هم وجود نداشته‌است. از طرفی چنان برداشتی محصول ذهن خیال‌باف و مضمون‌ساز خود سیرجانی است و او در نوشته‌هایش منبع و قرینه تاریخی برای ادعای کتاب‌سوزی از سوی حکومت‌های ترک ارائه نمی‌کند.

نباید سخنان سیرجانی را چندان جدّی گرفت، چرا که در مجموع نوشته‌های او همانند خیل کثیر دیگر از نویسندگان هم‌مرامش موارد متناقض بسیار یافته‌می‌شود. همین سیرجانی که این گونه تند و توفنده خرمن صفویان را با آتش نقد که چه عرض کنم؛ با آتش بدگویی و نفرت‌پراکنی خود می‌سوزاند؛ در جای دیگری در مقدمه نقد کتاب «شرح غزل‌های حافظ»

حسین‌علی هروی؛ قدرت شاهان صفوی را پشتوانه ترویج زبان فارسی در بسیاری از کشورهای دور و بر ایران معرفی می‌کند.^۴ صرف نظر از درستی یا نادرستی مدّعی سیرجانی میزان قدرشناسی این نویسنده نسبت به صفویان جالب توجه است!

از این گذشته سعیدی‌سیرجانی به شهادت بخشی از نوشته‌های خود میانه‌ای با آمیزش دین و سیاست ندارد، تا از گسترش تشیع خوشحال یا غمگین باشد، یا از کشتار سنی یا شیعه متأسف باشد و صفویه را به دلیل سنی‌کشی محکوم سازد. البته نگاه کلی او به دین اسلام احترام‌آمیز است، اما اعتقادی به تعیین بایدها و نبایدهای زندگی اجتماعی از سوی دین ندارد. نکته تأسف بار دیگر این است که معلوم نیست بالاخره سعیدی‌سیرجانی جانبدار سنی است یا شیعه؟ در واقع جانبدار هیچ‌کدام نیست؛ تنها

جانبدار محکوم کردن سلطان ترک و سربازان اوست، چرا که در جایی ترکی را به خاطر سنی کشی محکوم می‌کند و در جایی دیگر سلطان ترک دیگری را به دلیل شیعه کشی.

مشکل سیرجانی با سلسله صفوی یک مشکل بنیادی است و توجه در ریشه‌های این دشمنی معلوم می‌کند که دل این نویسنده هیچ گاه با صفویان صاف نخواهد شد. او صفویه را جدا از دشمنی حاصل از ترک بودن این سلسله و شمشیرزنانش؛ بنیاد شده بر شالوده‌ای از ریا و سالوسی در خانقاه‌ها می‌بیند و معتقد است صفویه عصاره رذایل هوس ریاست‌خواهی مسندنشینان خانقاه است. او در مقاله «ای کوتاه آستینان» ضمن شرح و تعریفی از کوتاه‌آستینی و استفاده ریایی برخی از این خصیصه، سخن را به جانب مشایخ و علما و در نهایت مرشدان و خانقاه‌نشینان و زهدفروشی ایشان می‌کشد و بعد از انتساب حماسه کرده یا ناکرده‌ای به حافظ، داستان را به نقطه اوج رسانده؛ می‌نویسد:

« این هوس ریاست‌خواهی مسندنشینان خانقاه است، که حافظ را با فریاد شادی شیخی که خانقاه ندارد؛ به طغیان می‌کشد، زیرا از دلق‌پوش صومعه بوی ریا شنیده‌است و یقین کرده که سرانجام این سلطه جبارانه خانقاه به سلطنت از خون پاگرفته قزلباشان خواهد انجامید و کشتارهای بیدریغ و بی‌حسابشان؛ که مرد هم شاعر است و هم عارف و یکی از این دو امتیاز کافی است که خشت خام را در چشم عاقبت بین به آینه‌ای تبدیل کند از جنس جام جم»^۵

شاعری و عارفی یا دل‌باختگی به ساقی و مطرب و می و خرابات برای تحلیل سیاست و دیدن آینده بسنده نمی‌کند. حافظ هم چنین پیش‌بینی نکرده، فقط از کساد شدن عیشش از جانب متشرعان دلگیر شده و از آنها بد گفته؛ به همین سادگی. سیرجانی هم به سان دیگر حافظ‌شناسان به این اظهار گله شاخ و برگ داده و آنچه را خود حافظ دریافته‌بود، از پس قرن‌ها در ذهن و دهان او گذاشته‌است. انتساب کرامات و پیش‌بینی و پیش‌گویی به حافظ حاصل قلم پرتوان و فکر خلاق سیرجانی برای تراشیدن کمالات نداشته به بزرگان تاریخ و ادبیات قوم خود است، تا از آنها اسطوره‌هایی فرازمینی و غیر قابل دسترس برای راسخ گردانیدن برتری اندیشه و نژاد قوم خود بسازد.

برای نشان دادن این میل ناتمام سعیدی سیرجانی بر کوبیدن شاهان ترک باز هم باید سراغ نوشته‌های خود او رفت. چنانکه گفتیم شیعه و سنی برای سیرجانی اهمیتی ندارد. مهم این است که از هر واقعه‌ای دستاویزی برای منکوب کردن رفتار و سیاست شاه ترک بترشد:

« جوانمردی که شاهد عهد محمود غزنوی بوده و انگشت در جهان کردنها و قرمطی جستن‌هایش، یا از اسلاف خود شنیده‌است که بر معتزلیان خردگرا چه گذشته و به جرم عقیدت مذهبی چه بر سر شیعیان ری آمده و چه انبوه کتابی طعمه آتش بیداد متعصبان شده‌است. اگر به فکر نجات قبر فردوسی و شاهکار فردوسی افتاده‌باشد و برای کاستن از عواقب «بر این زادم و هم بر این بگذرم» بنشیند و چند بیتی فراهم کند و در شاهنامه بگنجاند، مستحق این همه فحش و نفرین نیست که الاعمال بالنیات.

بدگویی از صفویه افاقه نکرده و سعیدی سیرجانی در جستجوی مثالی دیگر، این بار سلطان قدرتمند ترک، محمود غزنوی را آماج تندگویی‌های خود قرار داده و او را به خاطر انگشت در کردن‌ها؛ قرمطی‌جستن‌ها یا سختگیری بر شیعیان ری محکوم کرده‌است. در اینجا هم معلوم نیست سیرجانی در کدام سوی میدان قرار دارد. طرفدار شیعیان ری است یا معتزلیان یا قرمطیان؟ با لحاظ کردن دستگاه فکری او به راحتی می‌توانیم موضع و میدان او را معین کنیم. میدان او معلوم است. او در تنها در سویی و میدانی می‌ایستد که در آن سویی یک ترک ایستاده‌باشد؛ صرف‌نظر از اعتقاد و برحق بودن یا نبودن هر کدام از دو سوی صف و میدان. او برای کوبیدن ترک، بی‌قاعدگی و تحریف متون گذشتگان از سوی کاتبان را به مراتب فضل و دوراندیشی ایشان وصله می‌زند و از ردیلت فضیلت می‌سازد.

حرف سیرجانی این است که کاتبان خردمند پارسی ابیات مربوط به تظاهر فردوسی به تشیع را در داخل اشعار او جا داده‌اند، تا شاه ترک که در تشیع تعصب دارد به خاطر گل روی آن ابیات شاهنامه را نابود نسازد! این نگاه اعرانه سیرجانی در حالی اتفاق می‌افتد که بعد از قلع و قمع ایرانیان حاضر در دربار عباسی و رو به افول گذاردن تأثیرگذاری پارسیان در خلافت؛ جناح تندرو شعبویه کوشید رخت خود را به زیر خیمه تشیع بکشد و با استفاده ابزاری از تشیع در پی ادامه حیات سیاسی - فرهنگی خود باشد. فردوسی نیز در کنار مقاطعه‌کاری برای سرودن شاهنامه از تأثیرات اندیشه‌های شعبویان بهره‌مندی یافته‌بود و تظاهر به تشیع یکی از مستمسک‌های این گروه در مبارزاتی بود که شدیداً رنگ نژادی داشت.

این همه داستان نیست و هنوز عطش ترک‌ستیزی سعیدی سیرجانی تسکین نیافته، از این رو حیف است وقتی سربه‌سر صفوی و غزنوی گذارده؛ سلجوقی را از این خوان بدگویی بی‌نصیب بگذارد:

« اندکی بعد از فردوسی حکومت متعصب و قدرتمند سلجوقی بر سر کار آمده‌است؛ با ایدئولوگ صاحب نفوذی مثل حجه-الاسلام محمد غزالی با برنامه‌های یکسان‌سازی و شستشوی مغزی و تپ‌ارتداد و الحادی که بی‌محبا بر فرق متفکران زمانه فرود می‌آورد و توجه به تاریخ «گبران» و احیای مراسم بی‌آزاری از قبیل سده و مهرگان و نوروز را مخالف با اسلام ناب محمدی می‌داند و با صدور حکم قاطعی ایرانیان را نه تنها از خرید و فروش ابزاری که در جشن‌های سده و نوروزی بکار است، منع می‌کند که حتی افروختن شمع و چراغ را هم در شب عید نوروز مکروه می‌داند!»^۷

ما کدام حکایت را باید باور کنیم؟! از مجتبی مینوی و اقبال آشتیانی و محمدخان قزوینی گرفته تا سیدجواد طباطبائی؛ امام محمد غزالی و امثال او را سرداران علم و سیاست و کفایت و اندیشه ایرانی‌شهری معرفی می‌کنند. ما این را باید بپذیریم یا ایدئولوگ شدن او برای حکومت سلجوقی را؟! اصلاً خود این ایدئولوگ شدن و همکاری شخصیت‌های سرشناسی چون امام محمد غزالی و خواجه‌نظام‌الملک توسی و خواجه‌عمیدالملک کندی با سلسله سلجوقی بیانگر چیست؟ اگر نامدارانی از آن قبیل با اخلاص تمام به خدمت سلجوقیان درآمده‌اند؛ این امر جز بر صلاح و شایستگی و اعتقاد بر شایسته‌سالاری سلجوقی بر چه چیز دیگری صحه می‌گذارد؟ روی دیگر این سکه هم مطلبی مغایر با خواسته سیرجانی را تأیید می‌کند. با فرض ناصالح بودن حکومت سلجوقی،

همکاری آن شخصیت‌های نامدار با سلجوقیان معنایی جز ریاکاری، تملق و خیانت هم‌نژادان آقای سیرجانی نخواهد داشت! سوای این امر سیرجانی در حالی از سیاست یکسان‌سازی سلجوقی می‌نالد که خود مدافع یکسان‌سازی و شستشوی مغزی - زبانی در ایران بوده و برای مدافعان زبان ترکی هیچ‌گونه حقی برای این مدافعه به رسمیت نمی‌شناسد و حتی با تدوین یک کتاب فنی در زبان ترکی برمی‌آشوبد و فریاد وای وطن سر می‌دهد. مگر می‌توان مخالف امری بود سپس خود به گونه دیگری بنابر منافع نژادی از همان امر و اندیشه دفاع کرد؟!

سعیدی ادعا می‌کند در فهرست نسخه‌های خطی موجود از شاهنامه فردوسی؛ نسخه‌ای که کتابت آن متعلق به دوره سلجوقیان باشد؛ وجود ندارد. او می‌کوشد از این مسئله به نفع دیدگاه خود در باب سلجوقیان بهره‌برداری کند و آن را نشانه‌ای بر دشمنی سلجوقیان با شاهنامه بداند:

«نبودن نسخه‌های قدیم‌تر شاهنامه ممکن است علل گوناگونی داشته‌باشد؛ از جمله غارت‌ها و کتاب‌سوزیها و صدها درد بی‌درمانی که هر چند گاه یک بار فضای فرهنگی کشور ما را در خود می‌پوشانده‌است، اما یک احتمال دیگر هم جای بحث و بررسی دارد و آن ممنوعیت شاهنامه است در عهد سلجوقی و اگر چنین باشد بر ترکان عرب‌مآب سلجوقی جای ملامتی نیست، اگر کتابی را که لبریز از مفاخر ایرانیان و مثالب ترکان جزو «وراق ضالّه» قلمداد کرده‌باشند. ^۸

شاید هیچ نسخه خطی شاهنامه از عهد سلجوقیان به دست ما نرسیده‌باشد، اما این امر بر دشمنی سلسله‌های ترک با زبان و فرهنگ خاصی دلالت نمی‌کند. زبان فارسی دری با نان و آب و صلات همین سلسله‌های ترک قد راست کرد. همین سلجوقیان هر جا رفتند؛ درست یا غلط فارسی را هم با خود بردند، تا عراق عجم و آذربایجان و نوادگان‌شان حتی تا قسطنطنیه. بخش مهمی از کتب فارسی در زمان این سلاطین عالی محل تألیف شد و به یادگار ماند تا سعیدی سیرجانی و شرکا بدان افتخار کنند. کتب مشهور و معتبری چون: قابوسنامه، سیاست‌نامه، کشف‌المحجوب، تفسیر سوراآبادی، اسرارالتوحید، کشف‌الاسرار، تفسیر روض-الجنان، المعجم فی معاییر اشعار العجم، مجمل‌التواریخ، راحه‌الصدور، چهارمقاله، مرزبان‌نامه و تعدادی دیگر همگی در روزگار سلجوقیان نوشته‌شده و کم و زیاد به دست ما رسیده‌اند. باید دیوان‌های پرشمار اشعار فارسی بازمانده از دوران سلجوقیان را هم به آن جمع اضافه کنیم، تا معلوم گردد سعیدی سیرجانی تا چه حد غیرمنصفانه، ابلهانه و تخیل‌آمیز سخن گفته‌است.

اگر مقصود سیرجانی تنگ‌نظری عمومی سلاطین ترک نسبت به شاهنامه و ممانعت ایشان از کتابت و استنساخ شاهنامه در روزگار ایشان باشد که این هم ادعای بی‌اساسی است. شاهنامه به سلطان ترک تقدیم گشت و در همان زمان هم استنساخ شد، تا سرنوشت اشعار رودکی را پیدا نکند. این پایان کار نبود و در زمان سلطان ترک عالی محل دیگری به نام سلطان حسین بایقرا نسخه دیگری از شاهنامه استنساخ شد و تا به امروز به یادگار ماند. این در حالی بود که سلطان حسین بایقرا و وزیر ترک خردمند و دانشمندش امیرعلیشیر نوائی جانبدار زبان و ادبیات ترکی بودند و شاعران را به سرودن شعر ترکی و کتابت به ترکی تشویق می‌کردند. این رفتار معنایی جز بلندنظری و داشتن نگاه فرهنگی عادلانه نداشت؛ منتهی کو فہیم و کو قدرشناس؟

سعیدی سیرجانی در جهت توجیه و قطعی ساختن علل افزودن ابیات الحاقی بسیار به کتب نظم؛ بخصوص شاهنامه، از در دیگری وارد می‌شود و ضمن ردّ قطعی انتساب مثنوی «یوسف و زلیخا» به فردوسی؛ از سروده شدن آن مثنوی به وسیله یک شاعر گمنام و منتسب کردن آن به فردوسی برای نجات شاهنامه از نابودی سخن گفته‌است:

«ابیاتی بدان سستی و نارسائی هرگز نمی‌تواند محصول طبع فردوسی باشد؛ آنهم در روزگار کمال و پختگی، جای تردید و بحثی نیست. این نکته را محققان برجسته ادب فارسی روشن کرده‌اند. اما نکته ناگفته؛ علت انتساب این مثنوی است به فردوسی. به خاطر داشته‌باشید که هر سراینده‌ای محصول طبع خود را از غرر در ادب می‌داند و اگر جز این بودی، دست به قلم نمی‌برد و شعر نمی‌سرود. خوب با توجه بدین امر کاملاً طبیعی چه ضرورتی باعث شده‌است که مرد موزون طبعی مدتی وقت صرف کند و زور بزند و چند هزار بیت بگوید و آن را به نام دیگری کند؛ آنهم دیگری که سالها پیش رخ در نقاب خاک کشیده‌است و منشأ نفع و ضرری برای او نمی‌تواند باشد. نکند سراینده مثنوی یوسف و زلیخا با نوعی فداکاری رندانه به فکر نجات شاهنامه افتاده‌است از آسیب هجوم متعصبان مستعربی که بردن نام جمشید و فریدون و کیخسرو را معصیت می‌دانسته‌اند و توجه به مفاخر اجداد را سند الحاد ملی‌گرایی و ایران‌دوستی. نکند سراینده یوسف و زلیخا خواسته‌باشد در مقابل سیّاتی بدان گرانی، حسناتی هم داخل نامه اعمال فردوسی کند؟»^۹

در حواشی این ادعای برخاسته از ذهن خیال‌پرداز و فرضیه‌ساز سعیدی سیرجانی چند نکته را می‌توان مطرح کرد:

نکته اول این است که یک مثنوی کوتاه در مقایسه با شاهنامه، چگونه قرار است یک کتاب «بود بیت شش بار بیور هزار» را از خطر نابودی برهاند؟ گیرم که سراینده این مثنوی از قول فردوسی «پشیمانم نامه» ای سروده‌است؛ این پشیمان‌نامه جای خود را دارد و در صورت وجود اراده مخالفت قهرآمیز و دفعی با شاهنامه، نمی‌تواند مانعی در برابر اراده دشمنان و مخالفان شاهنامه ایجاد کند، مگر اینکه باور کنیم مخالفین خیالی شاهنامه آن‌قدر ساده‌لوح بوده‌اند، که با مشاهده یافته شدن یا بافته شدن مثنوی حاکی از پشیمانی فردوسی؛ پذیرفته‌اند اصل شاهنامه به خاطر گل روی مثنوی یوسف و زلیخا محفوظ بماند!

نکته دوم این است که در تاریخ زبان فارسی چند شاعر از گذشته خود پشیمان گشته و از آن بیزاری جسته‌اند. ناصر خسرو قبادیانی به قدری از گذشته خود و اشعار سروده شده در دوران قبل از چهل و دو سالگی بیزار گشته‌بود، که به دست خود آن اشعار را محو کرد. سنایی غزنوی نیز کمابیش دچار تحوّلی در اندیشه و عمل خود شد و از میان‌سالگی به مضامین جدیدی روی آورد. هر چند که او مانند ناصر خسرو نسبت به اشعار دوران قبل از تحوّل روحی سختگیری نکرد. مطابق اقوال تذکره‌ها عطار نیشابوری هم چنین تحوّلی را تجربه کرد. دوران معاصر ما هم از این تحوّل‌ها و بازگشتن‌ها تهی نبوده‌است. فریدون تولّی روزگاری شاعر و نویسنده‌ای مبارز بود و آثار خوبی از ادبیات انتقادی خلق کرد، لیکن او نیز در میان‌سالگی دچار تحوّلی، نه از نوع ناصر خسرو و سنایی شد و با مشاهده عقب ماندن از قافله دنیا و دنیاگرایان، دست به رجعتی تأسفار زد و این بار علاوه بر

اشتباهات فاحش در نوع زندگی و عمل؛ آثار ناخوشایندی پدید آورد. حتی خود آقای سعیدی سیرجانی هم ظاهراً از تحوّل از این نوع، آن هم در سر پیری و شصت و دو سالگی در امان نماند و در ماه‌های پایانی زندگی، لااقل در ظاهر و از سر ناچاری از گذشته خود و اندیشه پیشین خود تبری جست! اگر ناصر خسرو در چهل و دو سالگی و سعیدی سیرجانی در شصت و دو سالگی می‌توانند از گذشته خود پشیمان شوند، چرا فردوسی در هفتاد و یک سالگی یا شاید هفتاد و سه سالگی دچار این تحوّل نشود؟! نکته سوم این است که خود سیرجانی در نوشته‌هایش ادّعا می‌کند شاهنامه به دلیل زیبایی و دل‌نشینی و شاهکار بودن بارها از سوی کاتبان در مکان‌های مختلف استنساخ شده و با وجود در امان نماندن کتب خطی از تطاول ایام، معتقد است که در روزگار معاصر بیش از هزار نسخه خطی از شاهنامه در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی جهان می‌توان پیدا کرد. اگر گفته سیرجانی را لابد و صحیح فرض کنیم؛ باقی ماندن هزار نسخه خطی تا به روزگار ما معنایی جز این ندارد که تعداد نسخ خطی شاهنامه در گذشته سر به هزاران می‌زده‌است. با این وصف حکومت سلجوقی چگونه می‌توانسته به تمام سوراخ و سنبه‌های قلمرو وسیع خود انگشت درکند و شاهنامه بجوید تا زیدی ناچار شود برای به رحم آوردن شاه سلجوقی مثنوی یوسف و زلیخا را بسراید؟!

این مسئله نکته چهارمی هم دارد. بر سر انتساب یا عدم انتساب این مثنوی به فردوسی در میان فحول ادبیات فارسی یک قرن اخیر اشتراک نظر وجود ندارد. گروهی مانند علی‌اکبر دهخدا، سیدحسن تقی‌زاده، محمدخان قزوینی و محمدعلی فروغی این مثنوی را از آن فردوسی می‌دانند و برخی اساتید متأخر از قبیل مجتبی مینوی، محمدامین ریاحی، علی‌اکبر سیرجانی، غلامرضا رشید یاسمی و ... با قطعیت تمام سروده شدن آن از جانب فردوسی را رد می‌کنند. این اختلاف نظر و تناقض را چگونه باید حل کرد؛ بخصوص که پذیرندگان انتساب یوسف و زلیخا به فردوسی نامبردارتر از سعیدی سیرجانی می‌باشند و خلقی متین‌تر و مؤدب‌تر و قلمی مستدل‌تر از سیرجانی و مینوی داشته‌اند.

سیرجانی بر همین اساس کسانی را که به نقد و ردّ کاتبان گذشته برخاسته و از دخل و تصرف آنها در متون شکایت می‌کنند؛ شنعت‌زنان بر ساحل آرمیده‌ای می‌داند که در سال‌های واپسین قرن بیستم به جان کاتبان و نسخه‌نویسان فداکار روزگاران گذشته افتاده‌اند! او معتقد است منتقدان نه از شبان تاریک جهل و اختناق گذشته خبری دارند؛ نه بیم موج حوادث لرزه بر ارکان وجودشان افکنده‌است و نه در گرداب هایل بلوای عام گرفتار آمده‌اند. اینان دستی از دور بر آتش دارند و از حال و روزگار گذشتگان بی‌خبر هستند.^{۱۰} این نوع نگاه به به دخل و تصرف کاتبان در متون گذشته در میان اساتید و صاحب‌نظران زبان و ادبیات فارسی پذیرش عام ندارد و شاید سیرجانی تنها معتقد این نظر باشد.

یدگویی از سلجوقیان یک بار دیگر هم در جریان نقد کار آقای سعید نیازکرمانی در تدوین مجموعه حافظ‌شناسی رخ می‌نمایاند و در حالی که موضوع نوشته ظاهراً مجالی برای طرح مباحث ترکی‌ستیزانه ندارد؛ سیرجانی به قاعده رفتار هم‌فکران خود از آب کره گرفته و در موضوعی این‌چنین هم، زمینه‌ای برای بدگویی از یک سلسله ترک پدید آورده و در هنگام گفتگو از مقاله محقق بلژیکی در باره حافظ، سری هم به بازار ترکی‌ستیزی زده و می‌نویسد:

« نکند جناب پروفیسور فریب فتوای حجه الاسلام غزالی را خورده‌اند که - به عنوان متوالی و مدرّس نظامیّه بغداد و نظریه پرداز حکومت تعصّب‌آلوده ترکان سلجوقی - رعایت مراسم نوروزی را از منکرات می‌شمارد و حتی روشن کردن چراغ را هم در شب تحویل سال مکروه می‌داند و دستور صادر می‌فرماید که «نوروز و سده باید که مندرس شود و کسی نام آن نبرد.» و از این واقعیت غافل مانده‌اند که اینها محصول دوران سیاست‌بازی فقیه طوسی بوده‌است و از مقوله باد هوا. ^{۱۱}»

دقت در مضمون این متن معلوم می‌کند اصل قضیه هیچ ربطی به ترک و سلجوقی ندارد. سلجوقیان هم با عید و دین و زبان و فرهنگ مردم کاری نداشتند. یک فقیه بعداً صوفی شده فارس، فتوای اندراس نوروز و سده را داده و مردم هم یا گوش کرده‌اند، یا نکرده‌اند. در هر حال سلجوقیان در این میان بی‌تقصیر هستند و تنها ارتباط این سلسله با غزالی آن است، که غزالی در زمان حکومت این سلسله زندگی می‌کرد و گاهی هم برای عرض ادبی به دربار آل سلجوق می‌رفته‌است و همین مختصر برای محکوم و مقصّر جلوه دادن ترک از نظر ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای معاصر کفایت می‌کند. نکته جالب‌تر در این میان آن است، که سیرجانی با لحنی سرشار از غرور و خودبزرگ‌بینی قومی، از نافذ نبودن حکم غزالی در میان مردم سخن به میان آورده و البته فراموش هم نمی‌کند که به زور دگنگ غزالی را به ریش سلجوقیان ببندد:

« برای اینکه از نفوذ حکم حجه الاسلام دربار ترکان سلجوقی باخبر شوید و ببینید نه همین بعد از دوران اختناق خواجه نظام‌الملکی، که در اوج سلطه سلجوقیان هم ملت ایران چگونه از امر و نهی حضرتش اطاعت کرده‌است، به کتابهای تاریخ نظری بیفکنید و شرح و تفصیل نویسندگان و مورخان سلف را بخوانید از مراسم نوروزی و تشریفات جشن سده از سواحل غربی دجله و فرات تا آنسوی سیحون و جیحون و استقبال ایرانیان آزاده مسلمان از آداب و رسوم ملی خویش. ^{۱۲}»

ظاهراً سیرجانی ندیده یا فراموش کرده مرشد غیررسمی او مجتبی مینوی با چه آب و تابی در ستایش از خواجه نظام‌الملک و همین ابوحماد غزالی و بزرگی این دو داد سخن داده و نظام‌الملک را به عرش اعلی رسانده و کل حیات و موجودیت سلجوقیان را وابسته به وجود مبارک خواجه نظام‌الملک کرده و گروه دیگری از ناسیونالیست‌های معاصر، نظام‌الملک و غزالی را محور و همه چیز حکومت سلجوقیان دانسته و کوشیده‌اند تاریخ این سلسله پرشکوه را در سایه ساختگی از این دو شخصیت پنهان سازند! حتی به نظر می‌رسد سیرجانی نوشته‌های عریض و طویل زرین کوب در باب غزالی را هم یا نخوانده، یا خوانده و نادیده گرفته و تنها بخشی از نوشته‌های زرین کوب را که به تشخیص و فتوای خودش از آن رایحه مذمت زرین کوب از غزالی را استشمام می‌کرده در نوشته خود نقل کرده‌است. بگذریم از اینکه سیرجانی برای ذکر شاهد مثال و تأیید نوشته‌هایش با نقل قول از ترکی‌ستیزانی چون عبدالحسین زرین کوب و دکتر محمدی ملایری حکایت جور گشتن در و تخته را تازه گردانیده و در ادامه به دستاویز بی‌بنیاد احادیث عجمی جعل شده از جانب پیشینیانش متوسّل شده‌است.

سلجوقیان به پیروی از مشی عمومی شاهان ترک در مواجهه با مسائل زبانی و فرهنگی مردم سرزمین‌های مفتوحه از تساهل و تسامحی مثال‌زدنی بهره می‌بردند و بر خلاف بافته‌های آمیخته با بلاغت نویسندگان نژادپرست دوران معاصر، اهل زدن و بستن

و قدغن کردن نبوده‌اند، که اگر می‌بودند از نیاکان آقای سیرجانی و شرکا چیزی بر جای نمی‌ماند، تا ایشان امروز مدعی ارث پدریشان باشند. اگر تاریخ ساخته شده ناسیونالیست‌های معاصر برای ایران را مبنا قرار دهیم؛ ترکی شدن زبان مردم ایران به قاعده پنجاه درصد و آسیای صغیر به قاعده هشتاد درصد نتیجه حضور سلجوقیان بود. بخشی از واقعه تغییر زبان نزدیک به صد در صدی آسیای میانه از سغدی یا گروه زبان‌های هندواروپایی به ترکی و ترکمنی هم متأثر از سلسله سلجوقی بود. اینها در حالی به این اتفاق معترف می‌شوند که سلجوقیان اهل تحمیل نبودند، که اگر بودند معلوم نبود امروز خیل بزرگ ناسیونالیست‌های فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز در باره چه موضوعاتی قلم می‌زدند.

در کتاب «ضحاک ماردوش» هم شاهد ابراز محبت‌های دیگری از جانب سعیدی سیرجانی نسبت به سلسله‌ها و سرداران ترک هستیم. او سرداران ترک را عامل توقف آزادگی و فضای علم و اندیشه و تضارت آرا در ایران دانسته، می‌نویسد:

«دستگاه خلافت عباسی که چند صباحی از برکت وجود فرخنده علی بن موسی الرضا و با کوشش ایرانیان به آزادگی روکرده بود، اینک به عصبیت عربی بازگشته است و با نفوذ غلامان بی فرهنگ تورانی به مصداق گل بود به سبزه نیز آراسته شد، می‌خواهد با خشونت و توطئه و سرکوب قلمرو اسلام را تبدیل به دیار مردگان کند و ریشه هر فکر و بحث و استدلالی را در ذهن مردم بخشکند، تا از برکت جهل مرکب امتی مطیع و فرمان‌پذیر داشته باشد.»^{۱۳}

متوسل شدن به نام امام رضا (ع) نه از باب غلیان ایمان دینی و تعصت مذهبی، بل از باب استفاده ابزاری از ائمه و مذهب حقه تشیع برای به کرسی نشاندن مراتب برتری فرهنگی قوم پارس می‌باشد. این همان کاری است که شعوبیان هم می‌کردند و می‌کوشیدند با التجا به تشیع پوششی برای اقدامات خود بسازند. به طور معمول روش کار نویسندگان نژادپرست معاصر ایران این است که برای تحلیل مسائل تاریخی و فرهنگی نخست فضا و دنیایی مصنوعی منطبق بر آرمان‌های ایدئولوژیک و تاریخی خود می‌سازند، سپس در داخل همان فضای خودساخته می‌اندیشند و قلم می‌زنند. این فضا با عالم واقعی و شرایط عینی تفاوت‌های اساسی دارد. شرایط علمی، فرهنگی و ادبی ایران در دوران مورد اشاره سیرجانی به حد کافی از پیشرفت و پویایی بهره‌مندی دارد. شاهد مثال این پیشرفت و پویایی پیدا شدن دانشمندان و ادبای بسیاری است که نام و آثار ایشان به یادگار مانده تا مؤید اوضاع مساعد علمی و فرهنگی آن روزگار باشد، تا نژادپرستان معاصر وطنی به داشتن آنها تفاخر کرده و وجود آنها را نشانی از برتری نژادی قوم خود تلقی کنند.

علاوه بر این عصر سلجوقی دوران قدرت و شکوه سیاسی - نظامی ایران هم می‌باشد و در نقطه اوج این برتری امپراتوری روم در برابر قدرت بلامنازع سلجوقیان زانو می‌زند و مرزهای ایران تا سواحل مدیترانه گسترش پیدا می‌کند، تا از این رهگذر هم ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای معاصر پیروزی سلجوقیان را به نام خود مصادره کرده و امکان تازه‌ای برای لاف و گزاف بیابند. خیلی عجیب است که سلسله ترک و مردم ترک هم باید این قدرت فرهنگی و سیاسی - نظامی را تولید کنند و هم در معرض اتهام و بدگویی نویسندگان گستاخ و بی‌منطق معاصر بوده و «غلام بی فرهنگ» خطاب گردند. این گروه در سایه بلاهت معمول

خود به این نکته اساسی بی توجه می‌مانند که با غلام معرفی کردن ترک، تنها قوم و اجداد خود را به خواری متهم می‌سازند. خوانندگان این قبیل مطالب از عقل و تحلیل خداداده بهره دارند و بی‌گمان از خود می‌پرسند چه خوار و ذلیل بوده‌اند قومی که حتی به بندگی غلامان قوم دیگر هم تن می‌دادند؟!

سیرجانی هدف این به زعم خودش خشکاندن ریشه هر فکر و بحث و استدلال از جانب تورانی‌های بی‌فرهنگ را محکم کردن ارکان قدرت خود و باز نگاه داشتن راه غارت مردم می‌داند، اما در تعیین مصداق سیاسی - نظامی این کار حسابی به کاهدان می‌زند:

« این به نام اسلام بر مسندنشستگان با هیچ قیمتی نمی‌خواهند به مردم مجال بحث و تفکر دهند، زیرا می‌دانند اگر خلائق با روح اسلام آشنا شوند و واقعیت تعالیم این شریعت گرامی را دریابند، ارکان قدرت ایشان متزلزل خواهد شد و دیگر نخواهند توانست به نام شریعت مردم را در ذلت نگه دارند و دسترنج برزیگر نشابوری و اندوخته پیرزن بخارایی را به غارت برند و خون جوانان ایرانی را در جنگ قدرتی که بین آل مروان و بنی‌عباس در گرفته‌است، به هدر دهند. »^{۱۴}

سیرجانی که این‌گونه حکمرانان ترک ایران در هزار سال پیش را به محکمه می‌کشد و آنها را به اختناق و ممانعت از آگاهی مردم برای استمرار چپاول متهم می‌دارد، خود یکی از عمده‌های حکومت استبدادی و چپاولگر بود و خود نیز از ریزه‌خواری این خوان چپاول بهره‌هایی یافته بود. جدا از این امر تناقض موجود در این بخش هم مسئله مهمی است. نعره‌های ناسیونالیست‌های معاصر در باره برخورداری ایران و ایرانی و در واقع قوم فارس از عالی‌ترین مراتب علم و فرهنگ و تمدن و ادب و دیانت و هنر، یک قرنی است گوش فلک را کر کرده‌است. اکنون خواننده از چه راهی باید این تناقض بین برتری علمی - فرهنگی قوم پارس را با در جهل نگه داشته‌شدن آنها از جانب غلامان - و نه سروران و برگزیدگان - یک قوم دیگر را برای خود حل کند؟! اصلاً این قوم با این درجه از تمدن و فرهنگ و جعیتی که بر طبق بافته‌های ناسیونالیست‌های ایرانی ظاهراً سراسر فلات ایران را پوشانده بود؛ چگونه در برابر ترکان مغلوب و اسیر اوامر و نواهی ایشان گشتند؟! آن هم ترکانی که برابر تاریخ ترسیمی شووینیسم جز تعدادی قبایل چادر نشین مهاجر نمودی در ترکیب جمعیتی ایران نداشتند؟!

سیرجانی از مقدماتی که نقل می‌کند؛ نتیجه می‌گیرد:

« به همین دلیل است که دستگاه خلافت بغداد حضور مبلّغان شیعی مذهب را در قلمرو سامانیان مخالف مصالح خود می‌بیند و احساس خطر می‌کند و ناگهان ترکان آن سوی جیحون درد دینشان می‌گیرد و سرداران می‌خواه شاهدبازی که در بخارا گرد آمده‌اند؛ برای نجات مذهب سنت و جماعت از هجوم رافضیان و بدمذهبان و بدعتگزاران دست به کودتا می‌زنند. »^{۱۵}

از نظر آقای سیرجانی و دیگر هم‌فکران ایشان، صرف ترک بودن فرد، برای اتّصاف او به انواع و اقسام رذیلت‌ها کفایت می‌کند. سیرجانی برای به کرسی نشاندن یک امر تخیلی آب چهل دره را به هم می‌آمیزد. دستگاه خلافت بغداد مخالف خودنمایی مبلّغان

شیعی در قلمرو سامانیان است. سرزمین مورد اشاره قلمرو سامانیان است و سردمدار تضيیقات برای شیعیان هم خلافت عباسی است، اما هر چه بدگویی و ناسزا است نثار ترک می‌شود!! قضیه به مقدار بسیار زیادی ساده است. مسئله موجود آن دوران اختلاف و کشاکش پیروان دو مذهب است. مردم اعم از ترک و فارس با اکثریت قاطعی پیرو مذهب تسنن هستند و گروه کمی هم پیرو مذهب تشیع و گرفتار برخی تضيیقات. اکثریت قاطع مردمانی که سیرجانی و شرکا آنها را اجداد خود می‌دانند، سنی مذهب هستند، که در مشکل‌آفرینی برای شیعیان سهیم و دخیل می‌باشند. اکنون فتنه‌انگیزان معاصر قصد می‌کنند از این کشاکش هزار سال پیش به نفع تمایلات نژادپرستانه و خودستایانه خویش بهره‌برداری کنند و سرافکندگی قوم خویش در روزگار مورد اشاره و تن دادن به حاکمیت ترک و عرب را در گرد و غبار این ماجرا پنهان سازند و با وارونه نشان دادن حقایق شیعه‌ستیزی فارسیان، این کار را به ریش ترکان ببندند.

سیرجانی در جایی از نوشته خود هم به قیام و مخالفت با یکی از ارکان رکن اعتقاد ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای ایرانی برمی‌خیزد و به بدگویی از امثال خواجه نظام‌الملک و امام محمد غزالی به خاطر خدمت‌گزاری به سلجوقیان می‌پردازد. او در توضیح امر می‌نویسد:

« راوی سرگذشت خواجه نظام‌الملک است، سیاستمدار پخته‌کاری که دین را وسیله تحکیم سلطنت ملک‌شاهی کرده‌است و قدرت استدلال غزالی طوسی را خدمت تاج و تخت سلجوقی گرفته، تا بتواند دستمزد عمله‌های ساحل جیحون را به انطاکیه شام حواله کند، تا خلق بدانند از کجا تا کجا قلمرو ملک‌شاه است. »^{۱۶}

سیرجانی به‌ندرت دست به این بدپرهیزی‌ها می‌زند و زعمای قوم خود را به خاطر خدمت به حاکمیت ترک یا عرب مورد انتقاد قرار می‌دهد. دیگر نویسندگان فارسی‌گرا و آریایی‌باز هم به کل از این نوع انتقاد دوری می‌جویند و بیشتر ترجیح می‌دهند به ستایش‌ها اغراق‌آمیز از امثال خواجه نظام‌الملک و امام محمد غزالی و برمکیان و بنی‌سهل و دیگر وزرای لابد باهوش و خردمند ایرانی برخیزند و از خدمتگزاری آنها به حاکمان ترک و عرب دستمایه‌ای برای گزافه‌گویی در باره قدرت حکمرانی و داشتن فلسفه سیاست و حکومت قوم خود بسازند. همین نظام‌الملک یکی از دشمنی‌کنندگان با مذهب تشیع هم است که آقای سیرجانی می‌کوشد با دادن نشانی‌های غلط این دشمنی را به ترکان سنی منتسب کند.

این نویسنده با نقل قولی از «تاریخ تمدن اسلامی» جرجی زیدان، اسلام آوردن ترکان را ظاهری و برای رسیدن به جاه و مال و مقام دانسته و می‌افزاید:

« همین بزرگواران صافی نیت پاک اعتقادند که نصرین‌احمد را از تخت شاهی فرو می‌کشند و با فریاد و اسلاما به جان مردم بخارا و دیگر ولایات خراسان می‌افتند و مرتدان و بدعتگران و بدمذهبان از قبیل بلعمی و جیهانی و رودکی و هزاران تن دیگر را گردن می‌زنند و چون شرع نبی از این خطر جست؛ به سپاه محمود غزنوی می‌پیوندند، تا با قرمطی‌جوییها و شیعه‌کشیها توشه آخرتی تدارک بینند. »^{۱۷}

تا آنجا که می‌دانیم کسی گردن رودکی و جیهانی و بلعمی را نزده و این بزرگواران به اجل طبیعی از دنیا رفته‌اند. شاید مقصود سیرجانی از آوردن این نام‌ها، آن بوده که بگوید در سایه قدرت فرهنگی و تمدنی نیاکانش هر یک از هم‌نژادان او در آن دوران یلی بوده و برای خود رودکی و جیهانی و بلعمی‌ای بوده‌اند! جدا از این امر در اینکه جنگ‌هایی از آن نوع برای رسیدن به منافع دنیایی بوده، حرفی و اعتراضی نیست و گذشتگان به جای هم‌زیستی مسالمت‌آمیز ترجیح داده‌اند برای منافع بیشتر با یکدیگر بجنگند و در مسائل اعتقادی هم به جای تحمل یا احترام گذاردن به عقیده دیگران بکوشند، یا آنها را در خود مستحیل کنند، یا با کشتنشان مشکل را فیصله دهند. این کار اگر عیبی است شامل همگان می‌گردد و نمی‌توان با برجسته ساختن اقدامات یک قوم، خون‌ریزی‌ها و زیاده‌طلبی‌ها و اشتباهات قوم دیگر را به دلیل علائق نژادی در محاق نگه داشت. قضیه جانب دیگری هم دارد. سیرجانی و شرکا خراسان و کلّ فلات ایران را متعلّق به اجداد خود می‌دانسته‌اند. اگر ادّعا واقعی است، چرا این اجداد با آن همه قدرت و صناعت و تمدّن و فرهنگی که از طرف این نبیرگان معاصر به آنها نسبت داده می‌شود؛ همیشه ایّام مغلوب دیگران بوده و جز تسلیم و انفعال و خدمتگزاری کار دیگری از دستشان بر نمی‌آمده‌است و مجبور می‌شده‌اند پیوسته اسیر و فرمانبردار عرب سوسمارخوار یا غلام ترک باشند؟!

سیرجانی از اینکه سپاهیان و سرداران ترک، نگران سرنوشت اسلام و مسلمانی شده‌اند، اظهار تعجب می‌کند:

« به خاطر داشته‌باشیم که درین زمان، صدها فقیه و محدّث و حافظ و زاهد برجسته در ماوراءالنّهر می‌زیسته‌اند، امّا احساس خطری برای مسلمانی نکرده‌اند، ظاهراً یا حسّ خطریابی‌شان ضعیف‌تر از سرداران و سپاهیان ترک بوده‌است یا درد دینشان رقیق‌تر. »^{۱۸}

شاید هم واقعاً همین‌گونه بوده‌است و ترکان صافی اعتقادِ مسئولیت‌پذیر و عمل‌گرا بیش از فقها و محدّثان و حافظان و زاهدان موقعیت‌شناس و عافیت‌طلب درد دین داشته و با برخورداری از حسّ خطریابی قدرتمند خویش، برای رونق کار دین پا پیش می‌نهادند. ترکان درد دین داشتند، چون اسلام را به شبه قاره هند بردند، به نمایندگی از مسلمانان با صلیبیان جنگیدند، آسیای صغیر و بخشی از بالکان در اروپا را مسلمان کردند و خیلی کارهای دیگر که اجداد آقای سیرجانی نکردند. منازعه‌ای بر سر قدرت درگرفته و ترکان در حال غلبه بر سلسله دری زبان سامانی می‌باشند و گاه لازم می‌آید برای این جنگ و این رقابت دستاویزی در میان باشد. دین هم می‌تواند دستاویزی تلقی گردد. سامانی هم در این درد مصنوعی برای دین شریک است و به نام دین برای پیش بردن کار قوم خود می‌کوشد. با فقیهان شعوبی دست در یک کاسه دارد، تا فتوای ترجمه قرآن و تفسیر قرآن به فارسی را بگیرد. برای قوام آمدن حکم جواز اقامه نماز به فارسی بکوشد، جاری کردن عقود به فارسی را جانشین عربی سازد و برای زنده کردن اساطیر اولین و تفاخر به استخوان‌های پوسیده آستین همت بالا بزند. معلوم می‌شود تنها درد دین این وری‌ها مصنوع نیست؛ آن وری‌ها هم اهل بخیه هستند.

سیرجانی در ادامه نوشته خود مسلسل وار لحنی کنایه آمیز و گستاخانه علیه سرداران ترک به کار می برد. نخست از سپه سالار ترک دربار سامانی نام برده و متعرض او می شود:

« باری سپه سالار البتّه اسلام پناه که ظاهراً اسم شریفش «خمارتکین» است، در خلوت هشدار به نصرین احمد می دهد که دست از این روشنفکر بازی بردار. »^{۱۹}

در ادامه نقل واقعه ابراز مخالفت سرداران ترک با نصرین احمد هم به نشست این سرداران و پیشنهاد پادشاهی به خمارتکین و ابای خمارتکین از پذیرفتن پادشاهی، اضافه می کند:

« جناب سپه سالار تعزّزی می نماید که «من نخواهم». امیران پای اصراری می فشارند که «ترا می باید کرد، اگر خواهی که مسلمانی برقرار بماند». اینجا دیگر بحث تکلیف است و جای گریز و چون و چرا ندارد؛ علی الخصوص که این تکلیف شرعی را متخصصان بزرگواری از قبیل سرداران ترک تشخیص کرده اند. »^{۲۰}

شرح سیرجانی از سرانجام کار و کشته شدن خمارتکین و کنار رفتن نصرین احمد از پادشاهی و جانشین شدن نوح به جای پدر هم به همین گونه است:

« از آن پس زمانه دگر می شود و رفتار سران زمانه هم دیگر. کور از خدا چه می خواهد؟ دو چشم بینا. سرداران خوش اشتیهای توران زمین چه می خواهند؟ خون ریزی و غارت، آنهم در بخارای پر ناز و نعمت، آنهم

در خراسانی که در پنجاه سال اخیر سایه عمّال خلیفه بغداد را از سر خود دور دیده است و مردمش به نوایی رسیده اند. »^{۲۱}

روایت ناسیونالیست های معاصر وطنی از تاریخ ایران همین است و به ما می گوید سلسله سامانیان سلسله معقولی بودند و آثار فرهنگی و ادبی و سیاسی و زبانی از خود به یادگار گذاشتند و سپاهیان و سرداران ترک در این میانه ها نقش مخربیه ایفا می کرده اند. صرف نظر از درستی یا نادرستی این روایت، دو نکته جلب توجه می کند. نخست اینکه اگر سامانیان به همان شدت و حدّتی که ناسیونالیست های وطنی اظهار می دارند خاندانی مدبّر، کافی و با سیاست بوده اند، چگونه نفهمیدند در امری به مهمّی تأمین نیروی دفاعی، باید به هم تباران خود متکی باشند و از اتکا به ترکانی که در طی سده های متوالی نشان داده بودند ضمن برخورداری از شجاعت و مهارت و سلحشوری، دستی هم در قدرت طلبی و رسیدن از سربازی به سرداری و شاهی دارند؛ پرهیز کنند. در گذشته ای که حق و ناحق را و قدرت و مشروعیت را برق شمشیرها معین می کرده، تکیه بر نیروی قومی که در تعریف ناسیونالیست های کج بین و دروغ پرداز ما خارجی محسوب می شدند؛ چگونه توجیه می شد؟ ملّی گرایان افراطی ما برای استفاده ترکان از چند رجل سیاسی در طی چندین سده برای وزارت، کلّی فلسفه و کمالات برای قوم خود و کلّی ضعف و کاستی در اندیشه و سیاست برای ترک تراشیده اند؛ چگونه است که در اینجا تحت هیچ شرایطی استفاده از نیروی ترک را یک اشتباه برای شاهان قوم خود تلقّی نمی کنند؟!

سیرجانی ارادل و اوباش را هم در قتل و غارت مردم شیعه با ترکان همراه ساخته، می نویسد:

« اکنون وقت آن رسیده است که ارادل و اوباش ولایت نیز همت کنند و به یاری سرداران تورانی و مریدان خلیفه عباسی آیند و به جان خلائق افتند و هر خانه آبادی را پس از غارت با خاک یکسان کنند و هر آزاده متفکری را داغ رفض و بدعت بر جبین نهند و گردن زنند. »^{۲۲}

با وجود اینکه نوشته‌های سیرجانی مواجهه او با اسلام و تشیع را احترام‌آمیز و معتقدانه نشان می‌دهند، لیکن ناسیونالیسم فارسی‌گرا و آریایی‌بازی مهم‌ترین دردهای سیرجانی بوده‌اند و او درد دین و مذهب نداشته تا بر سر کشتار شیعه با دیگران کشاکشی داشته باشد. تأکید او بر تشیع و دفاع از این مذهب عمدتاً برخاسته از نوع نگاه نویسندگان معاصر ایرانی نسبت به مسئله تشیع است. آنها تشیع را برخلاف مسلمات تاریخ اسلام و بدون لحاظ کردن نخستین خاستگاه‌های تشیع که خارج از چهارچوب ایران بوده، یک مذهب ایرانی و مبتنی بر رفتار مقابله‌جویانه ایرانیان در برابر اعراب سنی قلمداد می‌کنند. علاوه بر این تحلیل سیرجانی بیش از تکیه بر واقعیات تاریخی، بر نگاه اسطوره‌ای و نمادین او تکیه دارد. او همگام با هم‌فکرانش قوم خود را نماد روشنی و آزادگی و اندیشه و ترک را دشمن نمادین این مقولات معرفی می‌کند.

نویسنده به زعم خود شیعه‌کشی در خراسان از سوی ترکان در سال ۳۲۸ هجری و شرایط پدید آمده در سایه این سرکوب را به سال ولادت فردوسی پیوند می‌زند و محیطی وحشت‌آفرین و همراه با ترس و لرز را برای فردوسی و خاندان او ترسیم می‌کند، که البته به میزان بسیار زیادی این برداشت نتیجه نگاه، قرائت و اعتقاد شخصی خود سیرجانی می‌باشد و تاریخ ادبیات فارسی شرایط دیگری برای زندگی پدر فردوسی و خود او معین می‌کند. در تاریخ ترسیمی همان ناسیونالیست‌های هم‌فکر سیرجانی، مال و منال و آب و زمین دهقانی و برگزیدگی برای خاندان فردوسی محفوظ است. جریان فارسی‌گرایی بخصوص در طوس همچنان قدرتمند و آزاد به فعالیت خود ادامه می‌دهد. شاهنامه‌های متعدد پدید می‌آیند و اوضاع در حدی مساعد است که خود فردوسی و کسای شیعه بودن و خاک پی حیدر بودن خود را در شعرشان علناً اظهار می‌کنند.

در همین دوران شاهنامه منثور ابوالمؤید بلخی نوشته می‌شود. بعد از آن شاهنامه موسوم به ابومنصوری به امر ابومنصور محمدبن- عبدالرزاق تدوین می‌گردد. دقیقی سرودن شاهنامه را آغاز می‌کند، سپس با مرگ دقیقی فردوسی به ادامه نظم می‌پردازد و اسدی طوسی گرشاسب‌نامه می‌سراید. سنت فارسی‌نویسی در همین دوره بنیان‌گذاری می‌شود و در کنار همه اینها کسای مروزی با خاطری آسوده دیوان مشحون به مدایح و مناقب پیامبر و آل او را پدید آورده؛ لقب پرچمداری ادبیات شیعه را از آن خود می‌کند و فردوسی نیز با آشکاری تمام مراتب اعتقاد خود به تشیع را به گوش همه می‌رساند و معلوم می‌شود تصویری ساخته و پرداخته سیرجانی بیشتر محصول تصوّرات و خواسته‌های خود او از تاریخ می‌باشد.

سیرجانی با تصویری که از سال‌های میانی قرن چهارم ترسیم می‌کند به شکل‌گیری اندیشه و شخصیت فردوسی در چنان آیامی هم اشاره می‌کند و برای اثبات سنگینی و دشواری فضای جامعه بدگویی از محمود غزنوی را هم لازم می‌بیند:

« امارت نیشابور در دست محمود غزنوی است، پسر سبکتکین و نوۀ البتکین ترک، که پدر و جدش از سرداران حکومت سامانی بوده‌اند و شاید هم در زمرۀ جماعت کودتاگر. محمود به تجربه دریافته‌است که برای کسب قدرت و بسط حکومت باید سری به آستانۀ عباسیان فرود آورد و دلی با ترکان داشته‌باشد، تا بتواند از آنان لقب یمین‌الدوله و فرمان غزو و جهاد بگیرد و اینان را برای سرکوبی مخالفان و گشودن شهرها بسیج کند. »^{۲۳}

نقل این مطلب هیچ ارتباطی با فردوسی و مذهب و اعتقاد او ندارد و هدف نویسنده جز بدگویی از یک سردار ترک و نیش زدن و او را وابستۀ عباسیان نشان دادن و به ریا و فریب ترکان را نواختن برای استفاده از آنها در جنگ‌ها چیز دیگری نیست. سیرجانی در عین حال که مراتب هوشمندی محمود را می‌ستاید؛ در گمان و خیال خود دو گروه دشمن برای او می‌تراشد:

الف - جمعت شیعه و معتزله که به تفکر و تعقل چسبیده‌اند و خرد را ملاک سنجش خوب و بد کارها می‌دانند.

ب - ایرانیان آزاده که از تعصبات نژادپرستانۀ عربان به جان آمده‌اند و با تحکّمات نودولتان تورانی جانشان بر لب رسیده‌است. از تعقل و تفکر شعوبیّه و معتزله یا دشمنی اجداد سیرجانی گردی هم بر دامن محمود و حکومت ترک ننشست و تخت فرمانروایی این قوم هزار سال بعد از مرگ محمود کمابیش برقرار ماند و جز فترت‌های کوتاه مدّت، رخنه‌ای در دیوار اقتدار و سلطنت ترک پدیدار نشد. جان بر لب رسیدگان هم هیچ کار خاصی نکردند و دعاگوی حکومت ترک گشتند.

نویسنده ادّعا می‌کند ایرانیان آزاده‌اش به عنوان عکس‌العملی طبیعی می‌کوشند جوانان ایرانی را متوجّه گذشته پرافتخارشان کنند و عظمت اجداد نامدارشان. اگر واقعاً همین‌گونه باشد چگونه است که فردوسی با داشتن مختصات هر دو گروه با خیال راحت به دربار محمود می‌رود و شاهنامه را به دربار او تقدیم می‌کند و توقّع پاداش و حق تألیف هم دارد! گذشته از این مدحیات فردوسی در حق محمود را چه کنیم که او را با روشن‌ترین عبارات و غیر قابل‌تأویل‌ترین مضامین می‌ستاید. اگر محمود دشمن اندیشه و تعقل و چون و چرا بود؛ بیرونی در دستگاه او چه می‌کرد؟ ابوالفضل بیهقی چه می‌کرد؟ تلاش برای آوردن ابن‌سینا به درگاه غزنویان چه معنایی داشت؟ آن چهار صد ادیب و شاعر معطل چه بودند؟

سیرجانی در نهایت با تأکید چند باره بر حاکمیت تاریکی و تعصّب و خفقان بر عصر فردوسی در نتیجۀ حکومت ترکان، سخن خود را به اینجا می‌رساند که:

« در چنین دوران تاریک لبریز از تعصّب و خفقانی که ترکان به قدرت رسیده از یکسو شرافت ملی ایرانیان را پامال کرده‌اند و از دیگر سو به جنگ با هر جلوه تفکر و بحث و تعقلی پرداخته‌اند و مردم سرکوفتۀ تحقیرشده بر اثر تبلیغات سنجیده‌دستگاه عباسی و تلقینات مداوم خطیبان و مأموران حکومت،

با قبول لقب «عجمی» تحریر و تکلم به زبان عربی را شرط رعایت سنت پنداشته‌اند و لعن بر نیاکان خویش را از فرایض دینی. در چنین حال و هوایی چیست وظیفۀ ملی و مذهبی ایرانی نژادۀ دهقان‌زاده‌ای که دوستدار اهل بیت است و معتقد به توافق شرع و عقل و آزاده از تجاوز تورانیان به قدرت رسیده و بیزار از تعصبات نژادی چنین اهریمن‌چهرگان؟ »^{۲۴}

سیرجانی به جای محکوم کردن نیاکانش به خاطر تسلیم‌پذیری و مغلوب‌همیشگی بودن، ترکان را به خاطر به قدرت رسیدن، یا آنچه از آن به پامال کردن شرافت ملی ایرانیان تعبیر می‌کند؛ مورد حمله قرار می‌دهد و این را هم باید یکی دیگر از مضامین مشترک ملی‌گرایان ایرانی دانست، که پیوسته به جای مقصّر اصلی؛ یعنی، مردم و سرداران و شاهان خود، دیگران را محکوم می‌سازند. به تعبیر زیدی «هر نادان ناستوده که هیچ افتخاری در جهان ندارد، به مثابه آخرین دستاویز به ملّتی متوسّل می‌شود، که خود جزئی از آن است. چنین کسی آماده و خوشحال است که از هر خطا و حماقتی که ملّتش دارد، با چنگ و دندان دفاع کند.» و این عادت است که هیچ ناسیونالیست فارسی‌گرای ایرانی در صد سال گذشته از آن تخطّی نکرده و از گل نازک‌تر به ملّت پیوسته مغلوب و منفعل خود نگفته‌است. اینها با وجود این همه شکست و انفعال به طرز غیرقابل باوری خوش اقبال بودند. خوش اقبال از اینکه ترک تعصّب نژادی و زبانی و دینی نداشت و در تعامل با دیگران مدارا، تسامح و بلندنظری را پیشه خود کرده‌بود. نکته آخر در باره این بخش از نوشته‌های سیرجانی کلمات و به عبارت بهتر ناسزاها و تعبیر نفرت‌انگیزی است که پیاپی بر قلم می‌راند، تا نشان دهد خود بیش از کسی که هدف این کلمات و تعبیر است؛ در رنج و سوزش به‌سر می‌برد. کسی که به جای تحلیل علل شکست قوم خود، فقط به قوم غالب ناسزا می‌گوید، معلوم می‌کند که از گذشته چیزی نیاموخته و برخلاف ادعاهایش یک دانشمند یا صاحب‌نظر نیست.

این نویسنده بیداری روح مبارزه‌جویی و تحریک طبع ستم‌ستیز مردم را نتیجه حکومت اختناق و استبداد می‌داند و در نوعی برداشت و نتیجه‌گیری که مختص خود اوست، رشد کیفی و کمی ادبیات فارسی در طول هزار سال گذشته را وابسته به برکت وجود فساد عصیان‌آفرین حکومت‌های سرکوبگر می‌داند و شاهنامه را روشن‌ترین نمونه از این امر در شمار می‌آورد:

«شاهنامه فردوسی هم محصول چونین روزگاری است. محصول دوران سیاه استبداد است و اختناق تحمّل‌ناپذیری که با دست عربان و ترکان در نیمه قرن چهارم بر سرزمین خراسان سایه افکنده‌است.»^{۲۵}

احتمالاً سیرجانی و شرکای فکری او می‌توانند تأیید کنند که عصر ساسانی هم، دوره حاکمیت ظلم و فساد و اختناق است. چرا در این دوران آثار ادبی ممتاز که چه عرض کنم، آثار معمولی به پهلوی یا به زعم خودشان فارسی میانه یا اصلاً به فارسی دری پدید نیامد و ادبیات فارسی تنها در دوران اسلامی و زمان حاکمیت اختناق ترکان و عربان به این درجه از پیشرفت نایل شد؟ بر پایه نوشته‌های سیرجانی می‌توانیم دوران حاکمیت پهلوی را هم دوره استبداد و اختناق بدانیم، چرا در این دوره پنجاه و چند ساله حتّی یک شاعر یا ادیب در حدّ بزرگان گذشته ادب فارسی که دست بر قضا همگی در دوران حاکمیت ترک و عرب می‌زیستند؛ ظهور نکرد؟ جواب به میزان بسیار زیادی روشن است. سیرجانی دروغ می‌گوید و دلایل ذهنی را به جای دلایل واقعی می‌گذارد.

بر پایه یک سنجیه دیگر ناسیونالیست‌های معاصر وطنی؛ یعنی، فضیلت تراشیدن از رذیلت یا هر کار معمولی دیگر، سیرجانی برای تقدیم شاهنامه به دربار غزنوی هم حکمت‌هایی ماورائی که عقل همگان، بخصوص ترکان بدان نمی‌رسد؛ می‌تراشد و این‌گونه افاضه‌می‌کند:

« از همه تأمل‌انگیزتر رندی این دهقان‌زاده طوسی است، رندی زیباییش در اهدای شاهنامه به دربار محمود غزنوی. اهدای مجموعه‌ای از مثالب ترکان که با مصراع به نام خداوند جان و خرد آغاز می‌شود به فرمانروای ترک قدرتمندی که با همه قدرت و امکاناتش به جنگ تعقل آمده‌است و خردگرایی. اهدای کتابی لبریز از تفکرات شیعی با اعتراف مردانه براین زادم و هم بر این بگذرم به دربار شاه سنی متعصبی که داغ رفض و ارتداد بر پیشانی دوستان اهل بیت رسالت می‌نهد و با کشتن روافض شش دانگ بهشت عنبرسرسشت را از آن خود می‌داند. اهدای اثری لبریز از حماسه‌های شعوبی و مفاخر ایرانی به پیشگاه سلطان قدرتمندی که مشروعیت حکومتش بسته به تأیید عباسیان بغداد است. »^{۲۶}

از آخر شروع کرده و می‌گویم مشروعیت حکومت محمود بسته به شمشیر او، بسته به سیاست او، بسته به تدابیر نظامی او، بسته به شجاعت فردی او و بسته به جنگاوری رستم‌های واقعی اردوی او از ارباق‌ها و ارسلان‌ها و آلتون‌تاش‌ها بود. خلفای عباسی هر جا احساس می‌کردند زورشان به مدعی و طغیان‌کننده‌ای می‌رسد؛ سپاه بر سر او می‌فرستادند و گاه تا ده بار و بیشتر این کار را می‌کردند تا در نهایت فرد طاغی را سرکوب کنند، اما در جایی که تشخیص می‌دادند از تیر و شمشیرشان کاری بر نمی‌آید رو به مدارا می‌آوردند و به فرستادن لوا و منشور بسنده می‌کردند و دل خود را به دریافت نامه‌های تعارف‌آمیز از مدعیان حکومت و قدرت خوش می‌کردند. این اتفاق هم در باب سلسله سامانی رخ داده بود، هم در باب غزنویان، اما چون در باب غزنویان قلم در دست دشمن بی‌منطق و سوار بر مرکب خیال و شور و احساسی چون سیرجانی بود؛ باید مشروعیت حکومت محمود و غزنویان وابسته به فرمان خلیفه نشان داده شود.

سیرجانی تصویری از شیعه‌کشی و رافضی‌کشی و به عبارت مشهور «قرمطی‌جویی محمود» آفریده که هر خواننده‌ای احساس می‌کند همین که پای فردوسی به دربار محمود برسد، شاه او را دو شقه که سهل است به احترام چهارصد شاعر دربارش چهارصد شقه خواهد کرد. در حالی که اتفاقی غیر از این رخ می‌دهد. شاعر طوس به خاطر همان دریادلی سلاطین ترک و حس مدارا، تسامح و احترام ایشان به زبان‌ها و فرهنگ‌های مردم قلمرو خود؛ با وجود نادلپذیر بودن مضامین کتابش گرامی داشته می‌شود و پاداشی می‌گیرد؛ شاید قدری کمتر از انتظار، ولی نه دو شقه می‌شود؛ نه بی‌پاداش می‌ماند. پولش را می‌گیرد و قدری دلگیر از کمی پاداش باز می‌گردد. شاید کمی بدشانس بود که ابوالعباس اسفراینی از وزارت کنار رفته و مغضوب شاه واقع شده بود و گر نه پاداش او بیشتر از آنچه حاصل کرد؛ می‌بود. آنچه سیرجانی در روزگار معاصر به عنوان حق تألیف و احیاناً سود فروش کتاب حاصل می‌کرد؛ در زمان فردوسی به صورت پاداش و صله شاهان دریافت می‌شد و در این راه شاهان ترک دست و دل بازتر هم بودند.

دروغ‌های دیگری هم در این فراز از نوشته سیرجانی وجود دارد. بنده هم مثل خود آقای سیرجانی همه کتاب شاهنامه را نخوانده‌ام، اما چند داستان مشهور از این کتاب از قبیل رستم و سهراب، رستم و اسفندیار، رستم و اشکبوس، داستان ضحاک و فریدون و پسران او و بخصوص بخش‌های آغازین آن در باب شاهان پیشدادی را خوانده‌ام و در این بخش‌ها که بیش از یک سوم شاهنامه را در برمی‌گیرد، جایی که لبریز از تفکرات شیعی باشد؛ ندیدم. آنچه در این داستان‌ها بود، گذشته از وقایع داستان، یک سری نتیجه‌گیری‌های اخلاقی در پایان داستان‌ها و جاری بودن برخی اصول اخلاقی در نزد قهرمانان داستان‌ها بود که البته آنها هم اختصاص به قوم و پیروان دین خاصی ندارد و در میان همه انسان‌ها مشترک است. در بخش‌های مقدماتی نکاتی چون خردگرایی، برخی مباحث کلامی و اعتقادات دینی و مذهبی وجود دارد که کسی منکر آنها نیست و اتفاقاً در آن بخش‌ها نکات قابل تأمل وجود دارد.

سیرجانی زیاد بر مسئله تشیع فردوسی و تمرکز این شاعر بر مذهب خود پای فشرده و در پی برجسته کردن این امر بوده‌است. پیشتر هم گفته‌ام تشیع برای پیروان ناسیونالیسم فارسی‌گرای ایرانی ارزش ابزاری دارد. با این حال سیرجانی باید به این نکته پاسخ دهد که اگر فردوسی یک شیعه خلص و یک غازی آشتی‌ناپذیر در راه این مذهب حقه است، از چه روی به غاصبان حق بلافصل علی(ع) روی خوش نشان داده و با درج نام آنها را در ابیات مقدماتی شاهنامه خلفای سه‌گانه را یاران و پیروان و اصحاب پیامبر خوانده و شأنی برابر با حضرت علی (ع) برای ایشان قائل شده‌است؟ فردوسی علیه‌الرحمه در ابیات آغازین شاهنامه در گفتار اندر ستایش پیغمبر می‌گوید:

چه گفت آن خداوند تنزیل و وحی

خداوند امر و خداوند نهی

که خورشید بعد از رسولان مه

نتابید بر کس ز بوبکر به

عمر کرد اسلام را آشکار

بیاراست گیتی چو باغ بهار

پس از هر دوان بود عثمان گزین

خداوند شرم و خداوند دین

چهارم علی بود جفت بتول

که او را به خوبی ستاید رسول

این ستایش از خلفای سه‌گانه با توصیفی که سیرجانی از طول و عرض تشیع فردوسی عرضه می‌کند؛ مناسبتی ندارد. درست است که در ادامه سخن، شاعر ابیات دیگری در نعت و منقبت حضرت علی (ع) می‌سراید و ارادت خود به این حضرت را آشکارا ابراز می‌دارد، ولی اظهار ارادت به خلفای دیگر معمولاً در میان شیعیان عامل و معتقد جایگاهی ندارد.

سیرجانی که قادر به کتمان مدح سلطان محمود از سوی فردوسی، یا دریافت صله سلطان از جانب شاعر محبوبش نیست؛ می‌کوشد؛ با ترتیب دادن یک بازی بی‌حاصل با کلمات به نحوی مسئله را رفع و رجوع کند:

« زیباترین شاهکار رندانه فردوسی همین‌جاست، چونین مجموعه‌ای را در لفاف مدیحه‌ای از قبیل جهاندار محمود شاه بزرگ پیچیدن و میان درباریان پراکندن جرأت و جسارت بسیار می‌خواهد. چه ظاهربینی ساده‌لوحانه‌ای است توسل به افسانه صله محمودی و بجای دینار طلا، نقره دادنش. صله واقعی چونین اثری چوبه دار است و شمشیر آبدار، نه درهم و دینار. او اگر در بند صله محمودی بود و هدفش از سرودن شاهنامه نظم داستانی سرگرم‌کننده، چه ضرورتی داشت سی سال جان بکند و از کیسه بخورد، تا سرانجام کارش به جایی رسد، که با فرارسیدن زمستان و مشاهده انبار بی‌آذوقه‌اش ناله شکایت سردهد. »^{۲۷}

مدیحه فردوسی از محمود یکی دو بیت نیست، که قابل چشم‌پوشی باشد. مدیحه محمود در شاهنامه برتلس قریب صد بیت می‌باشد. از طرف دیگر فردوسی در آن ابیات چیزی کم نمی‌گذارد و به دقایق و نکات بسیاری در ستایش از هنرها و قابلیت‌های محمود اشاره می‌کند و اینکه از آغاز خلقت مرزبانی چون محمود نیامده، از خاور تا باختر را آراسته و از فرّ محمود کان زر پدید آمده‌است. فردوسی حتی در خواب هم محمود را با شکوه و جلال می‌بیند و چشمانش از شکوه او خیره می‌گردد. از عظمت قلمرو محمود می‌گوید و اینکه «به ایران و توران ورا بنده‌اند» محمود روی زمین را با داد و تدبیر خود آراسته. در سایه قدرت او میش و گرگ در کنار هم از آبشخور آب می‌نوشند و گرگ جرأت کج‌نگریستن به میش ندارد. از کشمیر تا دریای چین همه بر او درود می‌فرستند، کودک که لب باز می‌کند، محمود می‌گوید، کسی جرأت سرپیچیدن از فرمان او را ندارد، پس من فردوسی هم بر او آفرین گفته و به قدرت او دنبال نام جاوید هستم و چون درمی برای افشاندن به پای محمود نداشتم، خواستم جانم را فدایش کنم. همه جا از عدالت او سرشار از خوبی است. همگان او را دوست دارند و در اطاعت او روزگار می‌گذرانند و ... در پایان هم دعای جانانه و مخلصانه‌ای نثار محمود می‌کند که:

جهان بی‌سر و تاج خسرو مباد

همیشه بماناد جاوید و شاد

همیشه تن آباد با تاج و تخت

ز درد و غم آزاد و پیروزبخت

معلوم می‌شود اوضاع آن گونه که سیرجانی تصویر می‌کند نیست. مدیحه فردوسی در حق محمود کامل و جاندار است.

پراکندن شاهنامه در میان درباریان محمود هم جرأت خاصی نمی‌خواست. جایی که سیرجانی به عنوان استاد ادبیات و من به عنوان معلم

ادبیات، شاهنامه را کامل نخوانده‌ایم، لابد درباریان محمود هم اصلاً نخوانده‌اند، حتی سلطان محمود هم نخوانده بود و به روال معمول دربار، شاعری آمد، کتابی تقدیم داشت، صله‌ای گرفت و رفت. کاری هم نکرده بود که سلطان او را بر دار کند، همان‌گونه که نکرد. فقر سرپیری را هم نباید خیلی جدی گرفت و به حساب حماسه‌سازی‌ها و منشورآفرینی‌ها گذاشت. پست و بلند در زندگی همه بوده و فردوسی هفتاد سال از هشتاد و اندی زندگی خود را در رفاه بوده و ده و اندی سال در دست‌تنگی. رودکی که از این حماسه‌ها نیافریده بود و پدر همه ترکان عالم را در همه ازمه تاریخ در نیاورده بود؛ سال‌های پایانی عمر خود را در تنگدستی سپری کرد و رفت و اینها؛ یعنی، همه اتفاقاتی که ممکن است برای هر انسانی در زندگی رخ دهد؛ بخصوص در هزار سال پیش.

سیرجانی به پیروی از گزافه‌گویی معمول در شووینیست‌های ایرانی معتقد است چند بیت مختصر آغازین کتاب شاهنامه جوهر یک دوره حکمت یونان و معارف اسلام را در خود گنجانده است. او خردگرایی فردوسی را می‌ستاید و به تأسی از بیت فردوسی «عجم زنده کردم بدین پارسی» سر می‌دهد و اضافه می‌کند:

«مرد، داستانهای اساطیری ایران باستان را مجموعه دلنشین حکمت‌آمیز عبرت‌آموزی دیده است، که هم بازگفتنش در آن روزگار سیاه تسلط عربان و ترکان بر سرزمین ایران خدمتی وطن‌دوستانه است و هم به پارسی سرودنش ضامن دوام زبان فارسی و حفظ استقلال فرهنگ ایرانی و هم به بهانه داستانسرایی مجالی مناسب جستن برای انتقال تجارب اجتماعی پیشینیان به نسل‌های آینده در زبان کنایی تا از آسیب جاهلان و تصرف نااهلان معاف ماند.»^{۲۸}

اگر آقای سیرجانی خوش دارد دوره‌های حاکمیت سلسله‌های ترک را در ایران سیاه و حکومت بیگانه قلمداد کند؛ صاحب اختیار است، اما بعد از آن دیگر حق ندارد از رسیدن مرز ایران به مدیترانه در عصر سلجوقی احساس افتخار کند، به رفتن اسلام به شبه قاره هند از سوی غزنویان بالیده، به حساب ایرانیان بگذارد، به مردانگی‌های سلطان جلال‌الدین در برابر مغول‌های متجاوز فخر فروشد، به آثار فرهنگی بازمانده شاه‌عباسی افتخار کند، یا تدابیر نظامی نادر را نموداری از نبوغ و فکر بلند ایرانی معرفی کند. سیرجانی برای توضیح قدرت ایجاز فردوسی نخست به دو بیت سعدی در موضوع بر سر شاخ بن بریدن یکی اشاره می‌کند و بعد از شرح و بیان مفصل و به عرش رساندن دو بیت ساده و موجز سعدی و فلسفه بافتن برای آن، با تحلیل‌هایی ذوقی مرد اره به دست را نمادی از یک مرد متجاوز و بی‌ریشه معرفی می‌کند، خداوند بستان را مرد صاحب خانه و فیلسوف مانند که لابد در نظرش نمادی از ایرانی حکیم و با فرهنگ است؛ می‌نمایند و سپس آن واقعه را به عالم سیاست وصله می‌زند که:

« این را می‌گویند ایجاز شاعرانه که هنری است در حدّ اعجاز و به برکت همین هنر است، که شاعران نام‌آور ما غالباً یک سینه سخن را در یک بیت یا مصراع ریخته‌اند و به عنوان پیامی مؤثر و نافذ به معاصران و نسل‌های آینده رسانده‌اند، بی‌آنکه طعمه شمشیر تهی‌مغزان صاحب قدرت شوند یا پامال غوغای عوام. »^{۲۹}

در اینکه فردوسی و سعدی شاعران بزرگی هستند، کسی حرفی ندارد، اما به قول استادی، ادیبان زمانه آن‌قدر بر نوشته‌ها و سروده‌های امثال فردوسی و سعدی پیرایه بسته‌اند، که اگر آن دو بزرگوار زنده شوند و به عالم ناسوت رجوع کنند، مورد احترام و اقبال این استادان و ادیبان زمانه قرار نخواهند گرفت و حضرات استاد از فردوسی و سعدی خواهندخواست برای شناخت این دو شاعر در پای درس استادان ادبیات دانشگاه حاضر شوند؛ واحدهای درسی مربوط به فردوسی و سعدی را بگذرانند؛ چند مقاله در باره این دو بنویسند؛ شروح نوشته شده بر اشعار و آثار فردوسی و سعدی از جانب همین حضرات را بخوانند، تا بلکه به شناخت صحیحی از فردوسی و سعدی و دیگر نامداران تاریخ ادبیات فارسی نایل شوند!

در باره در امان ماندن امثال فردوسی و سعدی از شمشیر تهی‌مغزان صاحب قدرت هم مجال سخن گشاده‌است. برای کسانی که با عوالم و مختصات اندیشه شووینیست‌های معاصر ایران آشنایی دارند؛ باور وجود تهی‌مغز صاحب قدرت در ایران بسی دشوار است. این گروه به قدری در تعریف و ستایش از مراتب تدبیر و خردمندی شاهان و سلسله‌های منتسب به گروه فارس و آریایی ایران و متمدن و فرهنگ‌ساز بودن مردم فارس‌زبان ایران و وزرای خردمند و باهوش پارسی زیاده‌روی کرده‌اند، که خواننده به هنگام مواجه شدن با تعبیری چون «تهی‌مغزان صاحب قدرت» یا بیان علل سقوط ساسانیان، یا حتی بیان سقوط شاهان اساطیری از نوع جمشید احساس بلاتکلیفی کرده و از خود می‌پرسد: مگر از ایرانی آزاده و نژاده و خردمند؛ ظلم و جور و اشتباه و تهی‌مغزی هم ظاهر می‌شود؟! مگر همین سیرجانی نبود که آن همه از کمالات شاهان سامانی تعریف می‌کرد و از شاه ایرانی‌نژاد آذربایجان در عصر نظامی تمجید می‌کرد و از گرمی کوروش در میان ایرانیان سخن می‌گفت. اصلاً مگر همین سیرجانی نیست که با دیدن ایرانیان سرگردان در فرودگاه بمبئی، بلافاصله یاد عزّت و احترام ایرانیان در زمان شاه خردمند پهلوی [۱] می‌افتد و از مردم ایران که خوشی زیر دلشان زد و شاه به آن خردمندی را از ایران بیرون کردند؛ گلایه می‌کند؟! با این همه به کار بردن ترکیب «تهی‌مغز» از جانب سیرجانی بی‌حکمت نیست. هم صاحب قدرت عصر فردوسی و هم صاحب قدرت عصر سعدی ترک هستند و چون نمی‌توان وقایع قطعی شده تاریخ را تأویل کرد، چاره کار فحش دادن و بد جلوه دادن است.

شاعران مورد اشاره با شمشیر به دستان صاحب قدرت مغزدار یا تهی مغز زمان خود مشکلی نداشتند و همان گونه که شارحان آثار ادبی معاصر به مدد تتبعات خستگی ناپذیر خود وجوه و اسرار مختلف کلام ایشان را که خود آن شاعران موفق به درک آن نشده‌بودند؛ کشف کرده‌اند؛ در باره تاریخ زندگی این شاعران هم همین اتفاق افتاده و آنچه را خود فردوسی و سعدی و حافظ

درک و لمس نکرده بودند؛ شووینیست‌های معاصر از پس قرون بسیار به مدد کشف و کرامات فهمیده و شناخته و به مردم زمانه خاطرنشان کرده و معلوم نموده‌اند که هر شاه ترکِ معاصر با شاعران فارس، الزاماً تهی‌مغز و هر شاه منتسب به فارس یا نژاد آریایی الزاماً پر مغز بوده‌است!

ابراز ارادت فردوسی به صاحب قدرتی چون محمود غزنوی را قبلاً دیدیم. سعدی هم در مواجهه با صاحب قدرت‌ان شمشیردار زمان خود «سعد بن زنگی» و «ابوبکر بن سعد زنگی» و «سعد بن ابی بکر بن سعد» همان راه فردوسی را رفته و گرم‌روتر از فردوسی در ستایش این شاهان و اتابکان لایق و با فرهنگ سلغری زمان خودش داد سخن داده و اشاره کرده که طبعش خواهان مدح و ستایش پادشاهان نبود، ولی بزرگواری این اتابکان موجب این کار شد. سعدی کار را به جایی رسانده که با اشاره به حدیث البتّه نامعتبر «وُلِدْتُ فی زمن الملک العادل» در بارهٔ فخر پیامبر به ولادت در زمان پادشاهی عادل [انوشیروان]، او نیز به زندگی در عصر ابوبکر بن سعد زنگی نازیده و بعد از آن مراتب تدبیر و دانش و همت بلند و دلاوری و هوشمندی و بخشندگی سعد بن ابی بکر بن سعد پسر ابوبکر بن سعد را مورد ستایش قرار داده‌است.

نویسندگان زبان و ادبیات فارسی معاصر به مدد قلمفرسایی‌های بسیار و حمایت دولتهایی که لااقل در داخل مرزها مقتدر بوده‌اند، فضای فرهنگی و فکری خاصی در ایران ساخته و پرداخته‌اند. در فضای مورد اشاره بسترسازی‌هایی پدید آمده، که در سایهٔ آن، کمتر کسی جرأت و اجازهٔ چون و چرا در بارهٔ افکار، اندیشه‌ها و محکّمات عقاید ایشان را به خود داده‌است. یکی از خطوط قرمزهای این گروه شخص فردوسی است. هر وقت کسی قلمی برمی‌دارد، تا در بارهٔ فردوسی مطلبی بنگارد، مطلب او الزاماً باید در ستایش از فردوسی و اثرش باشد. حتی اگر کار قلمی جنبهٔ تحلیل هم داشته‌باشد در نهایت باید نتیجهٔ کار به سود فردوسی، زبان فارسی و عجم‌زنده‌کردن‌ها سنگینی کند. بر همین اساس این گروه هرگونه یابو گفتن به اسب فردوسی را در حکم گناهان کبیره دانسته و نویسندهٔ چنین متنی را از دایرهٔ ایرانی بودن که سهل است از دایرهٔ انسان بودن هم خارج می‌دانند.

سعیدی هم چنین نگاهی دارد و در نظر او کسی حق نقد و مچ‌گیری از فردوسی را ندارد و هر کس این کار را بکند، بدو آن خواهد رسید، که به بوزینه رسید از تخته! سیرجانی بعد از اشاره به حسرت و افسوس به خاطر بی‌نصیب ماندن از جان کلام و هنرمایی‌های فردوسی در اثر جاذبهٔ افسانه‌ها و جدل‌های موشکافانهٔ اهل دستور و لغت، افسار سخن را به جانب زادگاه فردوسی کشانده و با نقل داستانی از چهار مقالهٔ نظامی عروضی در بارهٔ فقهی که مانع دفن جنازهٔ فردوسی در گورستان مسلمانان شده‌بود؛ به کار صاحب‌نظر معاصری که خواهان در هم کوفتن مزار فردوسی شده‌بود؛ اشارت کرده، می‌نویسد:

« اگر جز این بود هزار سال بعد از شیرین‌کاری ملای متعصّب طبران طوس، تاریخ تکرار نمی‌شد و دانشمند دیگری در زادگاه فردوسی به تخطئهٔ اثرش نمی‌پرداخت و به فکر درهم کوفتن مزار و به آب و آتش سپردن شاهنامه‌اش نمی‌افتاد. »^{۳۰}

از محتوای نوشته آن دانشمند خبری نداریم، تا در باره چند و چون آن اظهارنظر کنیم. همین قدر می‌توانیم که نقدهای خفیف از مضامین شاهنامه هم مدافعین جو فرهنگی و ادبی غالب در ایران را برآشفته می‌کرده و آنها به عکس‌العمل‌های تند ترغیب می‌کرده‌است. گذشته از این نوشته سیرجانی در این بخش چند تناقض آشکار دارد.

نخست: نظامی عروضی سمرقندی نویسنده چهار مقاله به بی‌دقتی معروف و شناخته شده است. با این حال سیرجانی قول نظامی در باره فتوای ملای طبران در باره ممانعت از دفن فردوسی در گورستان مسلمانان و نیز زیارت مزار فردوسی از سوی نظامی عروضی صد سال بعد از درگذشت فردوسی را بی‌هیچ تردیدی می‌پذیرد.

دوم: سیرجانی ادعا می‌کند فردوسی بعد از سرودن شاهنامه به جرم دوستداری خاندان پیغامبر مورد غضب محمود غزنوی قرار گرفت و از خان و مان آواره گشت و روزی که در طبران درگذشت، همان واعظ، لابد به دلگرمی همین غضب و فتنه با افتادگان، مانع دفن فردوسی در قبرستان مسلمانان شد. اگر فردوسی مورد غضب سلطان غزنه واقع شده بود، چرا به او اجازه بازگشت داد و غضبش را در همان جا که فردوسی در چنگش بود بروز نداد؟ طبق نوشته‌های خود ناسیونالیست‌های فارسی‌گرای معاصر،

فردوسی بعد از ترک غزنین به هرات رفت و شش ماه در نزد اسماعیل وراق پدر ازرقی شاعر ماند. سپس فردوسی به طوس و از آنجا به طبرستان نزد پادشاه شیعی مذهب باوندی آن دیار رفت و بعد از مدتی دوباره به طوس بازگشت. نه سپهبد شهریار شاه شیعی طبرستان جرأت آن را داشت که بر خلاف میل محمود به فردوسی پناه دهد؛ نه پنهان شدن فردوسی در خانه اسماعیل وراق از دید دیوان اشraf محمودی پنهان می‌ماند؛ دیوان اشrafی و جاسوسانی که به گفته ابوالفضل بیهقی در عصر مسعود نفس‌های مخالفان و مدعیان را هم می‌شمردند. مرگ فردوسی را ۴۱۱ و ۴۱۶ هجری گفته‌اند و معنی این تواریخ آن است که فردوسی یازده یا شانزده سال بعد از تقدیم شاهنامه کامل شده به دربار غزنه، از دنیا رفته‌است. این چه نوع مغضوب شدنی است که شاعر پیر یازده یا شانزده سال بعد از آن هم در شهر و دیار خود زندگی می‌کند و به مرگ طبیعی در ۸۲ یا ۸۷ سالگی از دنیا می‌رود؟ از این گذشته قول دیگر نظامی عروضی چه می‌شود که داستانی رمانتیک از خروج جنازه فردوسی از این دروازه شهر و ورود صله ارسال شده سلطان محمود از آن دروازه شهر برای فردوسی ساخته است؟! صله فرستادن و غضب گرفتن چگونه با یکدیگر قابل جمع است؟

سوم: سیرجانی از یک سو اظهار می‌دارد فردوسی در اثر خشم و غضب سلطان محمود متواری و در رنج بود و از سوی دیگر از اقامت او در طوس خبر می‌دهد. از یک سو از غضب شاه سخن می‌گوید و از سوی دیگر از مؤاخذه فقیه طبرانی از سوی سلطان محمود و امر به خروج او از طبران خبر می‌دهد! چگونه ممکن است این اتفاقات متناقض در آن واحد رخ دهند.

چهارم: سعیدی سیرجانی مدعی می‌شود که مردم کمی در تشییع جنازه فردوسی شرکت داشته‌اند. شاهد او برای کمی مشایعت کنندگان این است که: اگر مشایعت کنندگان عده قابلی می‌بودند، هرگز فقیه ولایت نمی‌توانست با شهری طرف شود و در تکلیف شرعی خود پافشاری نمی‌کرد.^{۳۱} در ادامه سخن هم می‌گوید سلطان محمود از بیم خشم و خروش مردم اقدام به مؤاخذه و اخراج

فقیه مورد اشاره از شهر کرد!!^{۳۲} بالاخره این تشییع کنندگان کم بودند که نتوانستند مانع اقدام فقیه شهر در ممانعت از خاکسپاری فردوسی در قبرستان مسلمانان شوند؛ یا زیاد بودند؛ آن قدر زیاد که حتی سلطان محمود غزنوی هم از خشم و خروش ایشان ترسیده، جا زد و فقیه را مجازات کرد؟! ترسیدن سلطان محمود از تشییع کنندگان فردوسی را هم باید از جمله مطایبات دانست. محمودی که حتی به نوشته مورخان فارسی‌گرا و ترکی‌ستیز در یکی از جنگ‌هایش در هند با قوای بیست‌هزار نفری و بدون عقبه خود، قوای صدهزار نفری هندوان را در هم شکست؛ در مقابل احتمال خشم و خروش جمع کم یا زیاد از طرفداران فردوسی از شهر نه چندان بزرگ طوس کم آورده‌است!

سیرجانی در باب سرنوشت فقیه طبرانی و خانمان گذاردن و رفتن او از شهر اضافه می‌کند:

« [او] از طبران نرفت. اگر هم جسمش رفته‌باشد، روح البته پاک بزرگوارش همانجا ماند، تا هزار سال بعد در قالب دانشمند دیگری درآید و از لای لبان مبارکش به افشاگری پردازد که: فردوسی از رستم خیالی و پادشاهان تعریف کرده، در حالی که در کتاب خود یک کلمه هم از انسان و انسانیت و یا خراسانی رنج‌دیده نام نبرده‌است. شاهنامه شاه‌نامه نیرنگ و دروغ و سرگرم کننده مردم بدبخت ماست. »^{۳۳}

ظاهراً آقای سیرجانی حتی وجود فقط یک منتقد از فردوسی و شاهنامه در هر هزاره را هم به رسمیت نمی‌شناسد. حتی به عنوان نویسنده اجازه نگاه متفاوت، زاویه دید متفاوت و نگاه متکی بر شور و حال دوران انقلابی را هم نمی‌دهد و معتقد است هر جا پای زبان فارسی و شاعر فارسی؛ بخصوص فردوسی در میان است، همه باید تعریف کنند.

نتیجه‌گیری

در پایان این مقال، آنچه به عنوان نتیجه این پژوهش در تبیین نگرش علی‌اکبر سعیدی‌سیرجانی در باب سلسله‌های ترک تاریخ ایران حاصل می‌گردد؛ عبارت از این است که: سعیدی سیرجانی از نظر نوع مواجهه با سلسله‌های ترک تاریخ ایران از همان رویه عمومی ناسیونالیست‌های فارسی‌گرا و ترک‌ستیز ایرانی معاصر پیروی کرده و به مانند همفکران متقدم و معاصر خود عقیده دارد پادشاهان و سلسله‌های ترک مجموعه‌ای زورگو، خشن، تمدن‌ستیز، تهی از فرهنگ، بی‌نصیب از فرهنگ حکمرانی و فلسفه حکومت و متکی بر قدرت حاصل از زیادی جمعیت و اردو بوده‌اند، که به یاری این توانمندی خود قدرت مداخله در امور داخلی سلسله‌های ایرانی و کشاندن آنها به مسیر دلخواه خود را یافته و در نهایت با قبضه کردن کامل قدرت موجبات توقف و تنزل جایگاه فرهنگی - تمدنی ایران را فراهم آورده‌اند و اگر تئمه‌ای از فرهنگ و تمدن ایرانی مورد ادعا بر جای مانده؛ حاصل قدرت ذاتی تمدن و فرهنگ ایرانی، تدبیر دیوانسالاران ایرانی، نیاز سلاطین ترک به این طبقه و مجموعه طبقات حمل‌کننده فرهنگ و تمدن ایرانی برای اداره کرد جامعه بوده‌است.

منابع:

- ۱- ته بساط، علی اکبر سعیدی سیرجانی، واشنگتن (زیراکسی از روی چاپ اول ۱۳۶۹، تهران، چاپخانه خواجه)، ناشر؟، چاپ دوم، ۱۳۷۰ (۱۹۹۱ میلادی)، صص ۴۰ - ۴۱
- ۲- همان، ص ۴۰
- ۳- همان، ص ۴۱
- ۴- رک. ته بساط، ص ۱۷۸
- ۵- ای کوته آستینان، علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران، ناشر؟، نوبت چاپ؟، ۱۳۶۴، ص ۲۸۸
- ۶- ته بساط، صص ۴۲ - ۴۱
- ۷- همان، ص ۴۲
- ۸- همان، صص ۴۳ - ۴۲
- ۹- همان، ص ۴۳
- ۱۰- رک. ته بساط، ص ۴۵
- ۱۱- همان، ص ۱۶۰
- ۱۲- همان، ص ۱۶۰
- ۱۳- ضحاک ماردوش، علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران، نشر پیکان، چاپ هفتم، ۱۳۹۱، ص ۲۷
- ۱۴- همان، ص ۲۷
- ۱۵- همان، صص ۲۹ - ۲۸
- ۱۶- همان، ص ۲۹
- ۱۷- همان، ص ۲۹
- ۱۸- همان، ص ۳۰
- ۱۹- همان، ص ۳۰
- ۲۰- همان، ص ۳۱
- ۲۱- همان، ص ۳۶
- ۲۲- همان، صص ۳۷ - ۳۶
- ۲۳- همان، ص ۳۸
- ۲۴- همان، ص ۳۹
- ۲۵- همان، ص ۴۱
- ۲۶- همان، ص ۴۱
- ۲۷- همان، صص ۴۲ - ۴۱
- ۲۸- همان، ص ۴۴
- ۲۹- همان، ص ۴۷
- ۳۰- همان، ص ۵۱
- ۳۱- رک. ضحاک ماردوش، ص ۵۲
- ۳۲- رک. ضحاک ماردوش، ص ۵۳
- ۳۳- همان، ص ۵۳

Ismail Jafarzadeh

Email:

sumernashr@gmail.com

Affiliation:

Researcher of Azerbaijan Turkish
language and literature

A critique on different attitudes to historical events and personalities of Azerbaijan

Why did Qajar fall? Why did Iran not develop?

ABSTRACT: Undoubtedly, the constitutional revolution and the libertarian movements of that period are one of the most turbulent periods and at the same time one of the blind spots of our contemporary history, especially the successive failures of the Azerbaijani Turks in the constitutional movement, street movements, and industrialization, followed by the intervention of the Russian and British colonial powers, the fall of the Qajar Turkic government as well as the establishment of the Shoubiye Pahlavi government raised this question in the mind of every Turkish person in Iran and Azerbaijan: what were the causes of this heavy loss and where did the Turks falter?

It can be said with certainty that the tension caused by this in the years of (1978-1979) broke the mentality of the Turks of Azerbaijan, and their widespread and lightning-fast participation played a decisive role in the quick victory of the Islamic Revolution And did not give a chance for Shoubiye and their colonial supporters to wander the revolution in the twisting paths of politics and diplomacy. The historical movement of the Turks of Azerbaijan and Iran was actually a strong reaction based on the national and historical character, which was against the atrocities and genocides inflicted on the Turkish nation by Shoubiye and with the direct support and intervention of the Russian and British states from 1917-1919. The events of 1945, which took place during the Pahlavi period, at the same time, were a sign of the initial awakening of the dormant national consciousness and vision of the Turkish nation of Azerbaijan in order to organically cut off the cultural, political and military relationship between Shoubiye and the colonialists, a relationship that despite the wishes of the Aryanists, it has not been possible to restore the relationship after half a century, mainly due to the consideration of the national-Islamic forces of Azerbaijan.. This article takes a look at the opinions of different groups for and against the constitutional movement and similar events during the Pahlavi era and tries to provide a new evaluation in the analysis of these events and their causes.

KEY WORDS: Constitutionalism, Aryanism, Turkish nationalism, Azerbaijanism

CITATION (APA): Jafarzadeh, I (2023). A critique on different attitudes to historical events and personalities of Azerbaijan. Why did Qajar fall? Why did Iran not develop? Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

İsmayıl Cəfərzadə

E-poçt:

sumernashr@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Türkcəsi və ədəbiyyatı
üzrə tədqiqatçı

Azərbaycanın tarixi hadisələrinə və şəxsiyyətlərinə fərqli münasibətin tənqidi: Qacar niyə yıxıldı? Bəs İran niyə inkişaf etməyib?

ÖZƏT: Şek yoxki məşrutə devrimi və o dönm əzadixahlıq hərəkəti güney azərbaycan tarixinin ən gərgin, və ayrıca ən qarışıq mərhələlərindən biri idi. Özəlliklə azərbaycan türklərinin məşrutə, xiyabani, pişəvərihərəkətlərində və digər qalxışmalarda ardarda yenilgiləri, rus-ingiliz sömürgeçi dövlətlərinin dəxəllətləri, qacar dövlətinin dağılması, və şuubi pəhləvi dövlətinin iş başına gətirilməsi, bu soali her azərbaycan türkünün zehmində yaradırki bu qədər ağır yenilgilərin səbəbi nədir, ve türklər harada axsayırdılar?

Yenəbu zehniyyətin üst üstə qalanması 1978-79 dönəmində bir zehinsəl partlamaya ve qalxışmaya yol açaraq sürətlə devriminzəfərə çatmasını sağladı, ve icazə vermədi inqilab, istermari-şuubi quvvələr tərəfindən siyasi və diplomasi dolanbaclarında taxılı qalsın. Demək olarazərbaycan və iran türklərinin "milli duruş təməlli" bu tarihsəl hərəkətləri, əmələn rus-ingiliz, amerika və himayə etdikləri şuubilər tərəfindən, 1917-18 ve 1945-46 və sonrasi, türklər üzərində uyquladıqları zülümlər və soyqırımlara bir tepki olaraq ortaya çıxmışdır. Ayrıca bu təpkilər, tapdalanmış və susdurulmuş milli şuurun yenidən oyanmağa başlanışının nişanələriydiki şuubilərlə batı istemarinin onarc əskəri-siyasi və kəltürəl bağlantılarını kəsməyə yönəlmişdir. Beləki yarım əsir keçdikdən onar ariyaçıların (Fars aydınlının) istədiyinə rəğmə, hələdə hələdiazərbaycan türk milli-islami güclərinin mülahizəsi səbəbiylə eləyə bilməyibdi eskisi kimi bu bağlantını sağlayabilsinlər. Bu yazının amacı məşrutə, və pəhləvi dönəmi üz verən bənzər olaylar haqda, aydınlarımız tərəfindən verilən müxtəlif nəzərləriincələyərək, onların xətlərini və nədənlərini təsbit edib elişdirsin.

AÇAR SÖZLƏR: Anayasa, Aryanizm, Türk milliyətçiliği, Azərbaycancılık.

CITATION (APA): Cəfərzadə, I (2023). Azərbaycanın tarixi hadisələrinə və şəxsiyyətlərinə fərqli münasibətin tənqidi: Qacar niyə yıxıldı? Bəs İran niyə inkişaf etməyib? Urmia: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023.

İsmail Caferzade

E-posta:

sumernashr@gmail.com

Üyelik:

Türk dili ve edebiyatı araştırmacısı

Azerbaycan'ın tarihi olaylarına ve şahsiyetlerine yönelik farklı tutumlar üzerine bir eleştiri: Kaçar neden düştü? Peki İran neden gelişmedi?

ÖZET: Meşrutiyet devrimi ve onun özgürlükçü hareketleri hiç şüphe yok ki, çağdaş tarihimizin en çalkantılı dönemlerinden biri ve aynı zamanda kör noktalarından biridir, özellikle de Azerbaycan Türklerinin meşrutiyet hareketi, sokak hareketi konusunda ardı ardına gelen başarısızlıkları görüyoruz. meşrutiyet ve bunu takip eden hareketlerde devletin müdahalesi, Rus ve İngiliz sömürgeciliği, Türk Kaçar hükümetinin düşmesi ve Pehlevi popülist hükümetinin yükselişi, İran ve Azerbaycan'daki her Türk'ün aklında şu soruyu gündeme getiriyor: acababa ağır kaybın nedenleri neydi ve Türkler nerede yanılmışlar? 1978-1979 yıllarında Azerbaycan Türklerinin devrime katıldığı , bu zihniyetin toparlanma ve eski gerginlikten kaynaklandığını, onların yaygın ve yıldırım hızındaki katılımının hızlı zaferde belirleyici rol oynadığını kesin olarak söyleyebiliriz. Bu katılım İslam Devrimi'ni , Şuubiyye'nin ve onların sömürgeci destekçilerinin eline düşmesine fırsat vermedi. Azerbaycan ve İran Türklerinin tarihsel hareketi, Rus ve İngiliz devletlerinin doğrudan destek ve müdahalesiyle, aslında Şuabiyye'nin Türk milletine yaptığı zulüm ve soykırımlara karşı, milli ve tarihi karaktere dayalı güçlü bir tepkiydi. Pehlevi rejimi döneminde yaşanan 1945 olayları aynı zamanda Azerbaycan Türk milletinin uykuda olan milli bilincinin ve vizyonunun organik olarak kopma yönünde ilk uyanışının da işaretiydi. Şuubiyye ile sömürgeciler arasındaki kültürel, siyasi ve askeri bağ, Aryanistlerin taleplerine rağmen, yarım yüzyıl sonra, esas olarak Azerbaycan'ın ulusal-İslam güçlerinin dikkate alması nedeniyle, yeniden tesis edilmesi mümkün olmamıştır.

Bu makale, Pehlevi döneminde Meşrutiyet hareketi ve benzeri olaylara karşı farklı grupların görüşlerine göz atmakta ve bu olayların ve nedenlerinin analizinde yeni bir değerlendirme sunmaya çalışmaktadır.

ANAHTAR KELIMELER: Anayasa, Aryanizm, Türk milliyetçiliği, Azerbaycancılık.

CITATION (APA): Jafarzadeh, I (2023). Azerbaycan'ın tarihi olaylarına ve şahsiyetlerine yönelik farklı tutumlar üzerine bir eleştiri: Kaçar neden düştü? Peki İran neden gelişmedi? Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

اسماعیل جعفرزاده

ایمیل:

sumernashr@gmail.com

وابستگی:

محقق زبان و ادبیات ترکی

نقدی بر نگرش های متفاوت به حوادث و شخصیت های تاریخی آذربایجان:

چرا قاجار سقوط کرد؟ چرا ایران توسعه نیافت؟

چکیده:

شکی نیست که انقلاب مشروطه و حرکات آزادی خواهانه آن بُرهه، یکی از متلاطم ترین دوره ها و در عین حال از گره های کور تاریخ معاصر ایران می باشد. به ویژه شکست های پی در پی ترکان آذربایجان در حرکت مشروطه، نهضت خیابانی، پیشه وری و در حرکت های بعدی، دخالت دول استعماری روس و انگلیس، سقوط دولت ترک قاجار و بر سر کار آمدن دولت شعبویی پهلوی، این سؤال را در ذهن هر انسان ترک ایرانی و آذربایجانی به وجود می آورد، که علل این باخت های سنگین چه بوده و کمیت ترک ها در کجای کار می لنگید؟ می توان با قاطعیت گفت تجمع و تنش ناشی از این ذهنیت بود، که در سال ۵۶-۵۷ (۱۹۷۸-۱۹۷۹) موجب درهم شکستن فتر ذهنی ترکان آذربایجان شد و شرکت گسترده و برق آسای آنها، نقشی تعیین کننده در پیروزی سریع انقلاب اسلامی بازی کرده و فرصت نداد شعبویی و حامیان استعماری آنها، انقلاب را در مسیرهای پیچ در پیچ سیاسی و دیپلماسی سرگردان نمایند. حرکت تاریخی ترکان آذربایجان و ایران عملاً عکس-العملی محکم و مبتنی بر منش ملی و تاریخی بود، که در مقابل مظالم و نژادکشی های اعمال شده بر ملت ترک، توسط شعبویی و با حمایت و دخالت مستقیم دول روس، انگلیس در سال های ۱۹۱۷-۱۹۱۹، آمریکا در حوادث ۱۹۴۵ و در طول حکومت پهلوی ایجاد گردید، در عین حال نشانه ای از بیداری ابتدایی شعور و بینش ملی کوفته شده و خفته ملت ترک آذربایجان در جهت قطع ارگانیک ارتباط فرهنگی، سیاسی و نظامی شعبویی با استعمارگران بوده است؛ ارتباطی که علی رغم خواسته آریاگرایان، هنوز بعد از گذشت نیم قرن، عمدتاً به دلیل ملاحظه قوای ملی-اسلامی آذربایجان، امکان ترمیم پیدا نکرده است. این نوشته نگاهی به نقطه نظرات گروه های مختلف موافق و مخالف حرکت مشروطه و وقایع مشابه در دوران پهلوی انداخته و تلاش دارد ارزیابی جدیدی در تحلیل این حوادث و علل آن ارائه دهد.

کلمات کلیدی: مشروطه، آریاگرایی، ملی گرایی ترک، آذربایجان گرایی

استناد (آپا): جعفرزاده، ا (۱۳۹۲). نقدی بر نگرش های متفاوت به حوادث و شخصیت های تاریخی آذربایجان: چرا قاجار سقوط کرد؟ چرا ایران توسعه نیافت؟ ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

مدّتی است اندیشیدن به علل شکست‌های آذربایجان اذهان روشنفکران ملی‌گرای آذربایجان را به خود مشغول داشته‌است. آیا ستارخان با اشتباهاتش موجبات شکست نهضت مشروطه و سقوط قاجاریه را فراهم آورد؟ آیا محمدعلی‌شاه با محدود کردن مجلسیان و مشروطه‌چیان زمینه‌های این شکست را ایجاد کرد؟ توطئه انگلیسی‌ها و روس‌ها مسبب شکست‌ها و مصیبت‌های بعدی و ظهور دیکتاتوری رضاخانی گشت؟ یا علل دیگری در بروز این شرایط دخیل بوده‌است؟

قبل از شروع مطلب، تذکّر این نکته را لازم می‌دانم، که من در صداقت هیچ‌کدام از منتقدین شخصیت‌های تاریخی آذربایجان، نسبت به مسئله ملّی، کوچکترین شک و شبهه‌ای ندارم. من خیلی از نوشته‌های آنها را خوانده‌ام و باز هر نوشته‌ای را ارائه دهند؛ با علاقه خواهم خواند، اما مشترکات زیاد فکری با آنها نمی‌تواند مانع نقد باورها، تصوّرات و نوشته‌های متفاوت و بعضاً متعارض گردد. در عین حال به این نکته نیز باید اشاره کنم، که نقد بخشی از نظرات اشخاص بر نفی دیگر نظریات آنها دلالت نمی‌کند. خصوصاً این نکته، جهت احتراز از نگرش سیاه یا سفید نسبت به مسائل بیان می‌گردد. امیدوارم این نقدها مفید واقع شود.

۱ - گروهی با نگاه پراگماتیستی به تاریخ، ستارخان، انجمن غیبی و مشروطه‌خواهان را عامل اصلی سقوط قاجار و تیره‌بختی ترکان و مردم ایران می‌دانند و حتّی اتهام خیانت نیز بر آنها وارد می‌سازند.

دلیل اصلی این گروه به قول جناب دکتر بدیع بر این مبنا نهاده شده، که «آما الاعمال و الافعال و الافکار بالنتایج»؛ یعنی، هر مسئله‌ای بر اساس نتاج حاصله از بروز آن سنجیده می‌شود. اگر با زبان فلسفی معاصر بیان نماییم؛ این گروه تماماً پراگماتیستی فکر کرده و قضاوت می‌کنند. می‌توان گفت روش کار آنها مبتنی بر قول یکی از بانیان اصلی مکتب ویلیام جیمز می‌باشد، که عقیده دارد: «در ارزیابی افکار، به جای بررسی چگونگی و چرایی به وجود آمدن آنها، نتایج آنها باید مد نظر قرار گیرد.» (جویزچی، جلد ۲، ص. ۲۷۴)

از نمایندگان اصلی این طرز تفکر جناب سعید مینایی، یکی از فعالان روشنگر آذربایجان می‌باشد، که در زمینه‌های زیادی از مسائل آذربایجان قلم می‌زند و الحق نیز مطالب ایشان عمدتاً قابل تأمل و تفکّر است. البته از دوستان دیگر، جناب دکتر بدیع اندیشمند فعال کشورمان و جناب دکتر فیض‌اللهی نیز با ذخیره‌ای از داده‌های تاریخی و فرهنگی غنی، هر چند موضع قاطعی در مقصّر بودن بعضی شخصیت‌ها اتخاذ نمی‌کنند، لیکن گاهی نطقی در غیر مفید بودن حرکت مشروطه‌خواهی بیان می‌دارند. البته گروه منتقد مشروطه‌خواهان طیف بزرگی را شامل می‌شوند، که عین مشروطه، خیلی از شخصیت‌های تاریخی مثل: بابک خرم‌دین، پیشه‌وری، خیابانی، فضولی، زهتابی و حتّی شخصیت‌هایی معاصر نظیر علی‌اف و اردوغان را مورد هجوم و تخطئه قرار می‌دهند و نوعی قضاوت و حکم‌دهی رادیکال را در مورد آنها روا می‌دارند.

۲ - گروه دوم روشنفکران آذربایجان، روس و انگلیس را مسبب اصلی شکست و ناکامی مشروطه‌خواهی می‌دانند و هرگونه انتقاد علیه بزرگان مشروطه را، به ویژه در شرایط کنونی، که وحدت و یکپارچگی را برای پیشبرد خواسته‌های فرهنگی - اقتصادی آذربایجان و حفظ دارایی‌های مادی و معنوی، بخصوص جلوگیری از نابودی معادن، جنگل‌ها، محیط زیست و مشخصاً دریاچه اورمیه ضروری دانسته و طرح انتقاد علیه شخصیت‌های آذربایجانی دخیل در وقایع مشروطه را صحیح نمی‌دانند. آنها افرادی مانند: ستارخان، باقرخان، ثقه‌الاسلام، اعضای انجمن غیبی و حیدرخان عمواغلو را قهرمانان آذربایجان دانسته و هرگونه انتقاد غیرعلمی و غیرصمیمانه از آنها را، ناشی از تبلیغات ضد آذربایجانی شعوبی‌ها قلمداد می‌کنند، که بعضی از روشنفکران ملی‌گرای آذربایجان را تحت تأثیر قرار داده‌است.

در ادامه سخن، ابتدا مستندات هر دو گروه، که طیف بزرگی را شامل می‌گردد، مورد اشاره قرار می‌دهیم، سپس تلاش می‌کنیم از طرق متعدد نقاط ضعف و قوت تحلیل آنها را آشکار ساخته و به ویژه اشتباهات گروه‌های مذکور را به خوانندگان ارائه کنیم.

• مستندات دو گروه با نگرش متفاوت برای تحلیل وقایع مشروطیت

▪ گروه اول ستارخان و مشروطه‌خواهان را عامل شکست دولت ترک قاجار می‌دانند.

از نمایندگان اصلی گروه اول در نگرش مخالف به وقایع مشروطه جناب سعید مینایی می‌باشد. جناب مینایی مسائل را چنین بیان و تحلیل می‌کند: دو جریان آریاگرا و چپ، که پان‌ایرانیست هستند، با در اختیار داشتن ماشین تبلیغاتی اعم از: کتاب، مدرسه، رادیو و تلویزیون، می‌کوشند شخصیت‌های تاریخی مفید برای منافع ایشان را بزرگ کرده و یا قهرمان نشان دهند و بقیه را به طاق فراموشی بسپارند. آنها اجازه نمی‌دهند جریان ملی ترک تحلیل درستی را ارائه دهند. غرب نیز آگاهانه با شعار آزادی‌خواهی و قانون‌گرایی و پارلمان‌گرایی و مشروطه‌خواهی در ممالک قاجار و عثمانی، دولت مرکزی را تضعیف می‌نمود. وقتی یازده ماه ارتش دولت مرکزی به هدایت عین‌الدوله، محمدعلی‌میرزا، رحیم‌خان، شجاع‌نظام مرندي، شجاع‌الدوله مراغه‌ای و شاهسون‌ها مشغول مذاکره و مجادله با مشروطه‌خواهان و ستارخان در تبریز بوده و نیرویشان تحلیل می‌رود، انگلیس توسط سپهدار تنکابنی، سردار اسعد بختیاری و یپرم خان، تهران را فتح می‌کند.

من نمی‌گویم مشروطه‌خواهی و محدود نمودن اختیارات شاه و مجلس و غیره بد است؛ مسئله این است، که آیا آن زمان مردم برای پذیرش این تفکرات اروپایی آمادگی داشتند؟ و آیا مشروطه‌خواهان در کارشان صادق بودند؟ آنها از آزادی‌خواهی نه برای آگاهانیدن مردم، بلکه برای کوشش علیه دولت استفاده می‌کردند. مثلاً در روزنامه «مساوات»، محمدرضای شیرازی، به مادر محمدعلی‌شاه، بدکاره می‌گفت؛ در حالی که محمدعلی‌شاه در مقابله با این کار، فقط به عدلیه شکایت می‌برد و از مجلس برای

کنترل اوضاع درخواست کمک می‌کرد. فقط در تهران بیش از ۱۸۰ انجمن تأسیس شده بود، که تماماً به نفع روزنامه مساوات و صوراسرافیل و قدس و مجلس و در اعتراض به دولت برای تحصن و اعتراض فعالیت می‌کردند.

آنها مسلح هم می‌شوند، حیدرخان عمواغلی کمونیست بمب‌گذاری می‌کند و عباس آقا عضو گروه ترور حیدرعمواغلی، اتابک را به گلوله می‌بندد، اما باز این انجمن‌ها با اعتراض و تحصن، مانع تحقیق و تفحص از حقیقت امر می‌گردند. نیز مانع نوشتن قانون اساسی و قانون انتباع و آزادی مطبوعات می‌شوند. خویی‌ها و سلماسی‌ها حیدرخان عمواغلی را شخصیت ملی خودشان می‌دانند، قره‌داغی‌ها ستارخان را چنین می‌دانند و تبریزی‌ها انجمن غیبی را تشکیلاتی ملی می‌دانند؛ در حالی که معیار داوری باید متوجه این نکته باشد، که آنها به ملت و دولت ترک خدمت کرده‌اند و یا باعث تضعیف آن شده‌اند.

آیا کسانی که سه پادشاه امضا کننده مشروطه و قانون‌گرایی را به زیر کشیدند؛ می‌توانند قهرمان ملی قلمداد شوند؟ در مملکتی که باید چهار انجمن ایالتی و یک مجلس دارالشورا باشد، این همه انجمن در تهران و تبریز چکار می‌کردند؟ با آنکه شاه از مجلس می‌خواهد این انجمن‌های غیر قانونی را جمع کند، ولی هیچ‌وقت این کار را نمی‌کنند، بلکه برعکس انجمن‌ها مسلحانه مجلس را محافظت می‌کنند. اگر اینها نیروی مسلح هستند، پس دولت چه کاره است؟ در حالی که همین کسروی پان‌ایرانیست، می‌نویسد: همین بمب‌اندازی‌ها و ترورها، محمدعلی‌شاه را مجبور به بستن مجلس می‌کند، در حالی که عده‌ای چنین می‌نویسند گویا بدون هیچ پیش زمینه‌ای محمدعلی‌شاه مجلس را توسط لیاخوف به توپ می‌بندد. هر چند شاه قول می‌دهد، تا سه ماه دوباره مجلس راه بیفتد، در این زمان کلیه انجمن‌های غیرقانونی در کلیه شهرها جمع می‌شوند و سلاح‌ها نیز جمع‌آوری می‌گردد، فقط انجمن‌هایی مثل انجمن غیبی و مشروطه‌خواهان [تبریز] تسلیم نمی‌شوند. در تبریز محله نوبر و خیابان در تسلط باقرخان و محله امیرخیز در تسلط ستارخان بود. توپچی ستارخان یک ارمنی بود. سرخاب و دوه‌چی (میرهاشم دوه‌چی و سیدحسن مجتهدتبریزی) نیز مخالف مشروطه بودند. محله‌های دیگر نیز مخالف مشروطه بودند. در زمان جنگ، بسیاری از متنفذین دولتی واسطه می‌شوند، تا صلح برقرارشود و حتی کُنسول روس نیز با ستارخان ملاقات کرده؛ می‌گوید: من حاضرم تحت لوای پرچم روس به تو امان‌نامه دهم، که مشکلی برای شما ایجاد نکنند و اینجاست، که پان‌ایرانیست‌ها چنین می‌نویسند که ستارخان می‌گوید: من می‌خواهم هفت دولت زیر پرچم ایران و به قولی اسلام بیاید، ولی من زیر این پرچم نروم. حاج‌ابراهیم صراف و اقبال‌السلطنه ماکویی واسطه می‌گردند و خیلی‌ها پرچم سفید بر در خانه‌شان نصب می‌کنند، ولی فقط ستارخان علیه تمامی آنهاست و پرچم‌های سفید را به زور به زیر می‌کشد؛ چرا؟ چون ستارخان و برادرش در زمان ولیعهدی مظفرالدین‌شاه یاگیری می‌کردند؛ جزء اراذل و اوباش بود، راهزنی می‌کردند و برادر با فرمان مظفرالدین‌شاه اعدام شده بود و پدرش وصیت کرده بود نباید خون برادرت را هدر دهی و ستارخان حسن انتقام‌گیری داشت. در حالی که همین اردوبادی نیز در کتاب «دومانی تبریز» می‌نویسد: این بختیاری‌ها و غیره می‌خواهند دولت ترک را پایین بکشند. چه کسانی می‌گویند رحیم‌خان چلبیانی، شجاع‌الدوله،

اقبال السلطنه ماکویی جلاد و خون آشامند؟ حالا اینها خون آشام شدند و آنها قهرمان. همین انجمن غیبی بود، که اولین بار خلع محمدعلی شاه را مطرح و طلب کردند و تلگراف نمودند.

به طور کلی تحلیل گروه اول از وقایع مشروطه کاملاً نگاه پراگماتیستی، فایده‌گرایانه و در عین حال روش «بُزِ گناه» و نگرش سیاه یا سفید دارد، که با همین عنوان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

یکی از دلایل اصلی گروه اول (خصوصاً جناب سعید مینایی) این است، چون برادر ستارخان، در حادثه راهزنی دستگیر و توسط مظفرالدین شاه اعدام شده بود؛ بدین سبب ستارخان قصد انتقام داشته و تا آخرین نفس با نیروهای دولتی جنگید و باعث تضعیف آنها و موجب ایجاد فرصت برای نیروهای طرفدار انگلیس، مثل بختیاری‌ها و ارمنی‌ها و غیره گردیدند. این دلیل بنیه‌ای ضعیف و بسیار غیرمنطقی دارد، سؤال زیر در عین حال جواب نیز می‌باشد:

آیا هزاران روشنفکر، نویسندگان و سیاستمدار در اطراف انجمن غیبی و ستارخان، با این همه قلم‌فرسایی و اظهار نظرها، حس انتقام‌گیری ستارخان را نمی‌دیدند؟ و یا بر آن چشم می‌پوشیدند؟ آیا آنها این قدر ساده‌لوح بودند، که به راحتی مصالح مملکت و ملت ترک را فدای موضوع شخصی یک فرد کنند و جان و مال خود را به خطر بیندازند؟ چنین نظری با هیچ عقل و منطقی جور در نمی‌آید.

■ گروه دوم روس و انگلیس را عامل شکست مشروطه می‌دانستند.

تاریخ دوران مشروطه و مستندات این گروه، در کتاب نسبتاً جامع، نوشته محقق توانمند جناب دکتر پدram با عنوان «عواقب ناکامی مشروطه» آمده و خلاصه‌ای از وقایع به شرح زیر می‌باشد:

محمدعلی میرزا (شاه) پسر بزرگ مظفرالدین شاه در ۱۸۷۲ م. در دارالسلطنه تبریز به دنیا می‌آید، مادرش تاج‌الملوک (ام‌الخاقان) دختر میرزاتقی خان امیرکبیر بود، که به دلیل بدی اعمال، مطلقه شد. مظفرالدین شاه می‌خواست شعاع السلطنه را که شاهزاده قاجاری بود، به ولیعهدی انتخاب کند، ولی به تحریک بعضی درباریان با مخالفت روس‌ها مواجه شد. شاه می‌گفت: خدا لعنت کند کسانی را که مرا به این کار واداشتند. (پدram، ص. ۳۳)

با شروع حرکت مشروطه‌خواهی بدون آنکه از دماغ کسی خونی بیاید؛ مظفرالدین شاه در ۱۴ جمادی الاول ۱۳۲۴ (مرداد ۱۲۸۵ ش. ۶ تموز ۱۹۰۶ م.) فرمان مشروطه را امضا نمود. در ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ (۷ اکیم ۱۹۰۶) اولین مجلس شورای ملی با حضور ۶۴ نفر از وکلای ملت توسط مظفرالدین شاه افتتاح گردید. (پدram، ص. ۲۷)

روز ۹ ژانویه (اوجاق) ۱۹۰۶ مظفرالدین شاه در حالی که وظایف سنگینی بر عهدهٔ فرزند خود محمدعلی شاه گذاشت؛ چشم از جهان فرو بست. روز ۱۵ ژانویه مجلس نو، گشوده شد و شاه فقید را مظفر عادل لقب داد و لوحهٔ سر در مجلس که عنوان

«دارالشورای ملی ایران» و «عدل مظفر» رقم شده است، با حضور جمعیت زیادی نصب شد (پدرام، ص. ۲۹)

کسروی می گوید: در آخرین روزهای ناخوشی مظفرالدین شاه و گرفتاری محمدعلی میرزا، صحبت ولیعهدی شعاع السلطنه بود. محمدعلی میرزا از این می ترسید، که سران آزادی به وی گرایند. از این رو با آنکه دشمنی سخت با مشروطه داشت و در نهان به برانداختن آنها می کوشید، ولی در بیرون از آنها دلجویی می کرد. او برعکس پدرش دیکتاتورمآب بود. او ده روز بعد از مرگ پدر، همه رجال و ارکان مملکت را به جز مجلس تاجگذاری خود دعوت کرد. او می خواست توسط زعمای مشروطیت سیدمحمد طباطبایی و سیدعبدالله بهبهانی، انجمن ایالتی تبریز را بکوبد، ولی موفق نشد. شاپشال روسی معلم او ظاهراً به وی روسی درس می داد، ولی در باطن مأموریت دیگر داشت. محمدعلی میرزا فردی بغایت مذهبی و خرافی و دوستدار روس ها بود (پدرام، صص. ۳۴-۳۵)

از طرف دیگر در رأس دستجات افراطی و تندرو، انجمن ایالتی آذربایجان قرار داشت، که رهبران و رؤسای آن به ترتیب سیدحسن تقی زاده و حیدرخان عمواغلی بودند. در دورهٔ استبداد صغیر فرمان قتل محمدعلی شاه را صادر کردند، تا وقتی شاه در ۲۶ محرم ۱۳۲۶ شاه عازم دوشان تپه بود، به اجرا در آورند، ولی موفق به ترور شاه نشدند. (پدرام، ص. ۲۱۳)

اسماعیل رائین در محکومیت انجمن ها و احزاب سیاسی تندرو و ضررهای جبران ناپذیر آنها به روند انقلاب مشروطه می نویسد: تندروی آنها در دوره ای که هنوز حکومت پارلمانی نضج نگرفته بود، صدمات بزرگی وارد کرد. هرگاه اعتدال بیشتری رعایت می شد؛ قدرت استبداد به فاصله کمی بر نیروی آزادی چیره نمی شد. (پدرام، ص. ۴۴)

در نتیجهٔ این تندروی ها، در تاریخ ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ (۲ تیر ۱۲۸۶، ۲۳ هزیران ۱۹۰۸) با تشویق روس ها و چراغ سبز انگلیسی ها، مجلس شورای ملی توسط نیروهای محمدعلی شاه و به فرماندهی لیاخوف روسی به توپ بسته شد و دورهٔ «استبداد صغیر» شروع و تافتخ تهران (۲۴ تیر ۱۲۸۸، ۱۵ تموز ۱۹۰۹)، سیزده ماه طول کشید. بعد از بمباران مجلس، تعدادی از رهبران مشروطه دستگیر، شکنجه و اعدام شدند. خوف و وحشت حاکم شد و اساس مشروطه در ایران به جز تبریز برچیده شد. انجمن ایالتی، محمدعلی شاه را به علت زیر پا نهادن سوگند وفاداری به مشروطه، از پادشاهی خلع کرد و جنگ نیروهای دولتی با تبریز از ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ (۲۳ هزیران ۱۹۰۸) شروع و به رهبری مرکز غیبی تبریز و فرماندهی ستارخان یازده ماه طول کشید. در جریان جنگ تبریز، حدود چهل هزار نفر از نیروهای نظامی محمدعلی شاه با حمایت مستقیم روس و انگلیس، مجاهدین آذربایجان را محاصره کرده و با آنها جنگیدند. شیخ فضل الله نوری به کشتار مجاهدین فتوا داد. (پدرام، ص. ۵۳-۵۴) در این

جنگ‌ها حزب «اجتماعیون عامیون قفقاز» کمک همه جانبه‌ای به مشروطه‌خواهان نمود. نزدیک به ۸۰۰ مجاهد قفقازی در جنگ شرکت داشتند و پنجاه نفر آنها به شهادت رسیدند (پدرام، ص. ۵۶)

وقتی در جنگ شام غازان بوی پیروزی مجاهدین به مشام روس و انگلیس رسید؛ به هراس افتادند و به دخالت مستقیم روی آوردند و به بهانه باز کردن راه آذوقه، آتش بس را به مجاهدین تحمیل نموده (۳۰ فروردین ۱۲۸۸، ۱۹ نisan ۱۹۰۹) و با چراغ سبز انگلیس، روس‌ها تصمیم به وارد کردن نیروی نظامی به تبریز گرفتند. ایزولسکی در ۳ اردیبهشت ۱۲۸۸ (۲۳ نisan ۱۹۰۹) با صدور تلگرامی بهانه لشکرکشی خود به تبریز را به استحضار دولت‌های مهم آن روز رساند. (پدرام، صص. ۵۸ - ۵۹)

کسروی در کتاب «تاریخ مشروطه» چنین می‌نویسد: «لیکن در این میان روز ۵ اردیبهشت [یکشنبه ۵ اردیبهشت ۱۲۸۸، ۲۵ نisan ۱۹۰۹] نامه‌ای از کونسول انگلیس به انجمن رسید، در این زمینه چون دولت ایران از باز کردن راه خودداری می‌نماید، دولت‌های روس و انگلیس بر آن سرنده، که خودشان راه خوار و بار را باز دارند. از این نوشته نمایندگان انجمن و سردستانان بهم برآمدند و سخت دلگیر شدند و سه تن از نمایندگان انجمن که میرزا محمدتقی (رئیس انجمن) و اجلال‌الملک و حاجی‌علی قره‌داغی نزد کونسول فرستاده، خواستار شدند بدولت خود تلگراف کرده، از زبان مشروطه‌خواهان خواستار گردد، که از آهنگی که برمی‌دارند، باز گردند و با محمدعلی میرزا کنار آیند ... و نوشتند که شاه بجای پدر و توده بجای فرزندانست ... اعلیحضرت دستور دهند راه خواربار باز شود ... تلگراف شب یکشنبه بدست شاه رسید ... و او موافقت نمود. « (کسروی، ص. ۹۰۲-۹۰۳)

در این مرحله با آنکه انقلابیون تبریز با محمدعلی شاه توافق کردند و شاه فرمان مشروطه را تأیید و تصدیق کرد، ولی فاتحان تهران محمدعلی شاه را از سلطنت خلع و فرزند خردسال او احمدمیرزا را جایگزین پدر نمودند. سپس در ۹ رجب ۱۳۲۸ قمری (۱۷ تموز ۱۹۱۰) سیدعبدالله بهبهانی از روحانیان تهران در منزلش کشته شد و این ترور بهانه‌ای برای خلع سلاح مجاهدین و همراهان ستارخان در تهران گردید و نهایتاً به فاجعه شوم پارک اتابک انجامید و مجاهدین ضربه کاری خوردند. (پدرام، ص. ۲۱۴)

سناریوی خلع محمدعلی شاه و به تخت نشاندن احمدشاه به نظر می‌رسد قبل از شروع جنگ‌های یازده ماهه توسط انگلیسی‌ها طراحی شده بود. (پدرام، ص. ۶۷). بعد از سقوط محمدعلی شاه، «هیأت مدیره انقلاب» مرکب از دوازده نفر فراماسون زمام حکومت را به دست گرفتند. (پدرام، ص. ۷۳)

بنابر بنوشته کسروی، مشروطه به دو علت پیش نرفت. یکی آنکه توده آماده نبود و علت دوم دخالت بیگانگان بود. (پدرام، ص. ۲۰۷) محمدرضا تبریزی شیرازی، در ذکر عوامل مشروطه، به نقش بارز افرادی همچون سیدضیاءالدین طباطبایی، سیدحسن تقی‌زاده و محمدعلی فروغی اشاره می‌کند. (پدرام، ص. ۲۰۹) در مورد فروغی، پسرش محمود فروغی چنین می‌گفت: «پدر من

فراماسون بود، عموی من فراماسون بود، شاید جدم هم بوده.» (متن کامل خاطرات محمود فروغی، ویراستار: حبیب لاجوردی ص ۲۴۱) (پدرام، ص. ۲۱۱)

در ناکامی و انحراف انقلاب مشروطه، ترور نافرجام محمدعلی شاه و ترور آیت الله سیدعبدالله بهبهانی به صورت مستقیم و غیرمستقیم دخیل بود. (پدرام ص. ۲۱۲) بنابه نوشته شیخ الاسلامی، ناکامی مشروطه و سقوط قاجار نتیجه عملی قرارداد ۱۹۰۷ و ۱۹۱۹ بود. (پدرام، ص. ۲۱۶)

البته در تحریک محمدعلی شاه ایادی انگلیس، احزاب و جمعیت‌های تندرو نظیر حزب دموکرات و انجمن آذربایجان در تهران، اعضای کمیته انقلاب تهران، فراماسون‌ها و دسته حیدرخان عمواوغلی، نمایندگان تندرو مجلس نظیر ملک‌المکلمین، تقی زاده و سایرین با توهین و افترا و تهدید به مرگ محمدعلی شاه مؤثر بودند ... (پدرام، ص. ۲۴۱) این انتقاد برخی منتقدین، که چون محمدعلی شاه و مشروطه‌خواهان تبریزی همه ترک‌زبان بودند، پس باید به دیکتاتوری او چشم‌پوشی می‌کردند، معقول به نظر نمی‌رسد، اولاً آزادی‌خواهان جهت برپایی دموکراسی، آزادی، مشروطه و مجلس از دست رفته، که مظفرالدین شاه بانی آن بود؛ مبارزه کردند. دوم مشروطه‌خواهان علم غیب نداشتند که بدانند پس از خلع محمدعلی شاه و پسرش احمدمیرزا، رژیم وابسته پهلوی روی کار می‌آید. سوم اینکه آنها در آستانه ورود سپاه روس به آذربایجان، با محمدعلی شاه توافق کردند و از خواسته‌های برحق خود دست کشیدند و محمدعلی شاه دوباره دستخط مشروطه را صادر و تصدیق کرد، اما اردوی سردار اسعد بختیاری و یفرم‌خان ارمنی به صدور دستخط شاه بی‌اعتنایی کردند و سپهدار تنکابنی نیز با آنها همراه شد. چنانچه قبلاً اشاره شده، طبق سناریوی از پیش تعیین شده انگلیسی‌ها، آنها عازم فتح تهران شدند. (پدرام، ص. ۲۵۱)

جای تأسف است معدودی هموطن بی‌اطلاع از حوادث تاریخی، رُمان «تبریز مه آلود» اثر محمدسعید اردوبادی را پیراهن عثمان می‌کنند و اعمال غرورآفرین ستارخان، باقرخان و دیگر مشروطه‌خواهان تبریز را زیر سؤال می‌برند. برعکس بعضی گفته‌ها، او در تبریز و در حوادث اتفاق افتاده مستقیماً حضور نداشت. هر چند او در دوره انقلاب مشروطیت به تبریز رفت و آمد می‌کرد، ولی دائماً در تبریز اقامت نداشت. پایگاه اصلی او جلفا بود و راه نیز اکثراً توسط سران ضد انقلاب و سرداران دولتی بسته می‌شد. دوم اینکه اگر او ساکن تبریز بود؛ رویداد واضح تاریخی نظیر دیدار ستارخان با پاخیتاتوف را، دیدار ستارخان با میلر قلمداد نمی‌کرد. دیگر اینکه این کتاب صرفاً یک رُمان بوده و منبع مستند تاریخی نیست. (پدرام، ص. ۲۵۶)

در اینجا یادآوری این نکته که حافظه تاریخی ما ضعیف بوده و حوادث تاریخی را زود فراموش می‌کنیم و خادمان و خائنین را از هم تشخیص نمی‌دهیم؛ مصداق پیدا می‌کند. شجاع‌الدوله با جنایات و وحشیگری‌هایی که در تبریز انجام داده، روی جنایتکاران

را سفید کرد و جای تأسف است عده‌ای با استناد به یک رُمان می‌خواهند از او قهرمان بسازند و قهرمانان واقعی مثل ستارخان و علی مسیو و هزاران مجاهد شهید را لگدمال می‌کنند. (پدرام، ص. ۲۶۵)

متهم کردن مشروطه‌خواهان، ستارخان و باقرخان، به عنوان عامل سقوط قاجار، آن هم با استناد به سخنان جلاد خون‌آشام روس‌ها، بی مورد و بی اساس می‌باشد، اگر صمدخان شعور ملی و عرق آذربایجانی داشت، در جنگ جهانی اول همگام با روس‌ها علیه ترک‌های عثمانی نمی‌جنگید. در حالی که روس‌ها همراه با متحدین مسیحی خود فرانسه، آمریکا و انگلیس در آذربایجان غربی آشوری‌ها، جیلوها و ارامنه را مسلح نموده، به جان مردم بی‌دفاع شهرهای اورمیه، سلماس و خوی انداختند، در نهایت عثمانی‌ها بودند که ترک‌های آذربایجان جنوبی را از دست آنها نجات دادند، تطهیر و تبرئه صمدخان و اطلاق عنوان دارنده شعور ملی به وی، مُضحک و تحریف آشکار تاریخ است. (پدرام، ص. ۲۶۶)

• خطاهای تحلیل مسائل تاریخی

(خطاهای گروه اول، متهم کنندگان مشروطه‌خواهان به عنوان عامل سقوط قاجار)

۱ - پراگماتیسم و فایده‌گرایی و کاربرد آن در علم تاریخ و سیاست

آنهایی که از زاویه پراگماتیسم و فایده‌گرایی به موضوع تاریخ نگاه می‌کنند؛ در واقع برخوردی ایدئولوژیک و مذهب‌گونه به مسائل دارند. به عنوان مثال اگر به مسائل کنونی منطقه، صرفاً با تقسیم‌بندی مذهب و ایدئولوژیک نگاه کنیم؛ در این صورت باید کلیه گروه‌های مسلح مذهبی منطقه مثل ارتش آزاد سوریه، داعش، القاعده و گروه‌های نزدیک آنها را مسلمان و نزدیک به هم بدانیم و گروه‌هایی مثل پ.ک.ک. و پ.ی.د. و پژاک و پیشمرگه و دموکرات و غیره را فارغ از اینکه گروه‌های تروریستی

هستند، یا نه، باید در گروه مقابل و متخاصم قرار دهیم، در حالی که در عمل گروه‌هایی از آنها، که ظاهراً تشابه ایدئولوژیکی ندارند؛ با هم بوده و گروه‌های مذهبی وجود دارد که دائماً با همدیگر در حال جنگ هستند. نگاه پراگماتیستی نیز چنین نقشی را دارد. در واقع پراگماتیسم نوعی مذهب مدرن می‌باشد، اگر وجدان فردی و یا گروهی را، مبنای قضاوت برای ارزیابی زندگی قرار دهیم؛ می‌تواند مثل مذهب مفید واقع شود، ولی در صورتی که به عنوان مبنایی در عالم سیاست و تاریخ‌نگاری قرار گیرد؛ می‌تواند مثل نگرش مذهبی فاجعه‌بار باشد. نگاه گروه‌هایی که با تفکر پراگماتیستی به موضوع ستارخان می‌نگرند؛ در این سنخ قرار دارد و نتایج چنین تحلیلی می‌تواند کاملاً به بیراهه کشیده‌شود.

در این راستا ویلیام جیمز بانی مکتب پراگماتیسم، این تعریف را عرضه می‌کند: «پراگماتیسم یالینیزجا بیر یؤنتمدیر. بیر یؤنتم اولاراق پراگماتیسم، انسان یاشامینین بیر آماجی اولدوغونو مطرح ائدر.» (جویزچی، جلد ۲، ص. ۲۷۴) یعنی، مکتب پراگماتیسم

فقط یک روش زندگی انسان، برای هدف معینی می‌باشد. لذا مکتب پراگماتیسم تنها به عنوان یک روش زندگی است؛ نه روش تحلیل. به این موضوع نیز باید دقت کرد، که روش زندگی ذکر شده در زندگی شخصی و گروهی در حین زندگی خود فرد مطرح است؛ نه در مورد دیگران و نه در مورد حوادث و شخصیت‌های تاریخی. فرض کنید انسانی پولی پیدا کند، ممکن است شخصی آن را برای خرج خودش، دیگری در رساندن آن به صاحبش و یا بخشش به دیگری و غیره مفید بداند. تحلیل در این مورد بی‌معناست، در اینجا اساس تربیت و عادت است.

اگر بخواهیم با نگاه پراگماتیستی به تحلیل حادثه مشروطه بپردازیم، جملات تاریخی دلخواه را در مورد ستارخان، محمدعلی‌شاه و یا هر شخص دیگر می‌توان پیدا نموده و او را با تفسیر به رأی، فردی عادل، یا ظالم، دیکتاتور، یا دموکرات نشان داد. به طور کلی نگاه پراگماتیستی و فایده‌گرایانه به مسائل تاریخی و سیاسی؛ نگاهی سطحی، ساده‌انگارانه و غیرعلمی می‌باشد. در تاریخ-نگاری و تحلیل حوادث تاریخی، کاربرد نگرش پراگماتیستی بی‌معناست، چه رسد به اینکه، با نگرشی ملی، بخواهیم تاریخ ملّتی و یا سرزمینی را بنویسیم. در این حالت نیز نگاه پراگماتیستی کوچک‌ترین نقشی ندارد. این عناصر نه گانه ملی‌گرایی هستند، (مأخذ ۵) که در تحلیل وقایع نقش بازی می‌کنند و اینکه حوادث و شخصیت‌های مورد بحث در توسعه زیربنایی و فرهنگی، امنیت و گسترش سرزمین مورد نظر چه تأثیری داشتند. زبان، ادبیات، دین و فلسفه ملّی چه تغییرات و تأثیراتی را پذیرفت و نقش ملّت در آفرینش تاریخ آن دوره چگونه بوده‌است و چه اتحاد و جدایی‌ها در بین اقوام منسوب به آن اتنیک به وجود آمد؟ نگرش پراگماتیستی به تاریخ، ناخواسته به اینجا ختم می‌شود، که در حوادث تاریخی، هر کسی شکست خورده در اشتباه بوده و هر کس پیروز بوده، کار درستی انجام داده‌است. این نگاه در نهایت خود به این معنی می‌رسد که: هر ظالم پیروز بر حق و هر مظلوم شکست‌خورده ناحق است.

۲- نگرش سیاه و یا سفید به شخصیت‌ها و عالمان تاریخی

در بین ملّی‌گرایان افرادی هستند، که نگرشی بر مبنای انتخاب این یا آن و به عبارت دیگر نگرش سفید و یا سیاه به مسائل دارند. این شیوه عمدتاً حاصل تفکر شعوبی می‌باشد، که به روشنفکران ما نیز سرایت کرده و هر چیز و هرکسی را یا حسینی و یا یزیدی می‌بینند. به عنوان نمونه: بعضاً حادثه‌ای را به میان می‌کشند، بدین صورت که: چون برادر ستارخان در حین راهزنی دستگیر و توسط مظفرالدین‌شاه اعدام شده، لذا ستارخان نیز قصد انتقام‌جویی داشته و او نیز دزد و قاچاقچی و عامل این و آن می‌باشد. غافل از اینکه با چنین قضاوتی، تمامی افکار و اعمال ستارخان را با حادثه‌ای، که نمی‌دانیم در ستارخان چه تأثیر مثبت و منفی گذاشته؛ مورد قضاوت قرار می‌دهند و تمامی هزاران نفر اعم از عالم، نویسندگان، روشنفکر و مبارز را که ستارخان را همراهی کرده‌اند؛ انسان‌هایی بدون فکر و ملعبه این و آن نشان می‌دهند. برخورد سیاه و سفید در مورد افرادی مثل کسروی نیز وجود

دارد. افرادی حرف‌های برهه‌ای از زندگی او را که علیه ترک‌ها و زبان ترکی می‌باشد، علم کرده، معیاری برای قضاوت در مورد کلّ کارهای او قرار می‌دهند. در حالی که کسروی علی‌رغم دشمنی آشکار در نیمه دوم عمر خود با ترک‌ها و زبان ترکی، در نیمه اول زندگی عقیده‌ای موافق با آزادی‌خواهی داشته و حتی در دوره دوم زندگی خود نیز با نوشتن «تاریخ هجده ساله آذربایجان» تلاش مثبتی در معرفی تاریخ آذربایجان به عمل آورده‌است. گاه دیده می‌شود برای اینکه راه هر گونه مثبت‌اندیشی و یا بررسی و تحقیق را در مورد کسی ببندند؛ عقیده و ایمان فردی را بهانه طرد آن شخص قرار می‌دهند. به عنوان مثال می‌گویند: چون حیدرخان عمواغلو و یا پیشه‌وری کمونیست بوده‌اند و به خدا اعتقادی نداشتند، پس نمی‌توانند رهبر خوب و درستی باشند و از این طریق آنها را نزد افراد مذهبی بی‌اعتبار می‌سازند و یا بر عکس افرادی را که عقیده مذهبی اسلامی دارند، طوری معرفی می‌کنند، که گویا همان داعش هستند و لذا به درد نمی‌خورند. این طرز برخورد را در معرفی آقای الهام علی‌اف و یا رجب‌طیب اردوغان می‌توان به کرات در شبکه‌های اجتماعی ملاحظه نمود، در حالی که افکار عقیدتی و مذهبی اشخاص معیار قضاوت اعمال آن فرد نیست. پیشه‌وری هر نوع اعتقادی داشته‌باشد؛ موفقیتش در اصلاحات فرهنگی و توسعه آذربایجان، او را به عنوان یکی از برجسته‌ترین رهبران تاریخ آذربایجان نشان می‌دهد، چنانکه آبراهامیان به نقل از کاتوم (نویسنده کتاب ناسیونالیسم در ایران) چنین می‌نویسد: «حتی مخالفان فرقه هم به ناچار پذیرفتند، که در عرض این یک سال (دوره پیشه‌وری) [۱۹۴۶ - ۱۹۴۷] خدمات و کارهایی بیشتر از دوران بیست ساله رضاشاه انجام گرفته‌است.» (آبراهامیان، ص. ۵۰۴) غافل از اینکه در مسئله خدمت به آذربایجان و زبان و فرهنگ ترکان آذربایجان، هنوز

همتایی برای او وجود ندارد و او با اقداماتش در دوران فعالیت یک‌ساله فرقه، خود را در ردیف بزرگترین شخصیت‌های ملی تاریخ آذربایجان، خصوصاً در آذربایجان جنوبی قرار داده‌است. آنها توجه ندارند در فرقه دمکرات پیشه‌وری هزاران ملا عضو بوده‌اند. (بایاتلی، علی‌چلیک. ص. ۱۹-۱۶۳)

در واقع این گونه افراد، خواسته و ناخواسته همراه ایرانشهری‌ها، هم فرهنگ ترکان را از درون بی‌محتوا می‌سازند، هم شخصیت‌های تاریخی را بی‌اعتبار می‌کنند و هم هر گونه راه تحقیق و تفحص تاریخی - اجتماعی در مورد حوادث و شخصیت‌ها را مسدود می‌سازند.

در تاریخ نزدیک آذربایجان، شاید بیشترین ظلم ناشی از تبلیغات منفی با نگاه سیاه یا سفید و یا فرمال نسبت به شخصیت‌های آذربایجانی؛ در حق آیت‌الله صادق خلخالی و حجت‌الاسلام غلامرضا حسنی روا داشته شده‌است.

ترکان آذربایجان به دلیل محرومیت از حس و بینش ملی‌گرایانه، آن هم در دوران اوج و فوران ملی‌گرایی در جهان قرن ۱۸ و ۱۹، ضایعات فرهنگی و سرزمینی بزرگی را متحمل شدند. در دوران مشروطیت، در جنگ اول علی‌رغم بی‌طرفی ایران، در حادثه

هجوم به کشور و سقوط حکومت قاجار، در حوادث هجوم جیلوها، ارمنی‌ها، سیمیتقو، نهضت خیابانی، حرکت ملی پیشه‌وری و شکست‌های پی در پی ترکان و نهایتاً بر سر کار آمدن دولت نژادگرای پهلوی و مظالم بعدی آنها، این سؤال در ذهن هر ترک ایرانی و آذربایجانی به وجود می‌آید، که علل این همه باخت‌های سنگین چه بوده و ترک‌ها در کجای کار گرفتار ضعف در اندیشه و سیاست گشته‌اند؟ تجمع و تنش ناشی از این ذهنیت بود، که در سال ۵۶ - ۵۷ (۱۹۷۸ - ۱۹۷۹) موجب در هم شکستن فتر ذهنی ترکان آذربایجان شد و شرکت گسترده و برق‌آسای آنها، نقشی تعیین کننده در پیروزی سریع انقلاب اسلامی بازی کرده و فرصت نداد شعوبیه و حامیان استعماری آنها، انقلاب را در مسیرهای پیچ در پیچ سیاسی و دیپلماسی سرگردان نمایند.

حرکت تاریخی ترکان آذربایجان و ایران عملاً عکس‌العملی محکم و مبتنی بر منش ملی و تاریخی بود، که در مقابل مظالم و نژادکشی‌های اعمال شده بر ملت ترک، توسط شعوبیه، با حمایت و دخالت مستقیم دول روس، انگلیس در سال‌های ۱۹۱۷-۱۹۱۹، دخالت آمریکا در حوادث ۱۹۴۵ و در طول حکومت پهلوی، ایجاد گردید. در عین حال نشانه‌ای از بیداری ابتدایی شعور و بینش ملی سرکوب شده و خفته این ملت در جهت قطع ارگانیک ارتباط فرهنگی، سیاسی و نظامی شعوبیه با استعمارگران بوده‌است؛ ارتباطی که بعد از گذشت نیم قرن، عمدتاً به دلیل ملاحظه قوای ملی - اسلامی آذربایجان، هنوز امکان ترمیم پیدا نکرده‌است. بعد از پیروزی انقلاب ۱۹۷۹ میلادی، عملاً ارتش پهلوی با کم‌ترین ضایعات، به حکومت اسلامی واگذار گردید. شکی نیست استعمار غرب، این ارتش نسبتاً قوی و مجهز را برای پروژه‌های بعدی مانند کنترل ترکان آذربایجان نگه داشته‌بود.

۳ - نگرش بر مبنای قُرم و محتوا (ظاهر و باطن)

در مطالعه نوع مواجهه با مسائل آذربایجان، یا شخصیت‌های تاریخی آن، مواردی ملاحظه می‌گردد، که در آن شخص دچار نگرش فرمال می‌گردد. در این حالت به جای دیدن محتوا، تنها قُرم و ظاهر آن را دیده و مبنای قضاوت قرار می‌دهد و در اکثر موارد نیز خطای قضاوت به وجود می‌آید.

گاه جمله‌ای تحریف شده از ستارخان با این مضمون نقل می‌شود که: «من می‌خواهم هفت اقلیم زیر بیرق ایران باشد.» و چنین قضاوت می‌کنند که او فقط ایران را می‌دید و آذربایجان و ترکان برای او اهمیت نداشتند. این در حالی است، که اولاً کلمه «ایران» تحریف شده و کلمه در اصل، «اسلام» بوده‌است. ثانیاً شرایط حاکم در آن زمان، که ایران در دست حکومت ترک قاجار بود؛ نادیده گرفته می‌شود.

دوستانی هستند که شعری از حکیم فصولی مبنی بر عزلت‌گزینی و قبول سختی‌های زمانه، بدون توجه به شرایط تاریخی آن دوران را، بر زاهد و مازوخیست و خود آزار بودن او حمل می‌کنند، در حالی که او فیلسوف و عارفی است، که نوشته‌های فراوانی در دفاع از علم و آزادی و به ویژه حقوق زنان دارد و بر عکس افراد جبرگرا مانند حافظ و سعدی، به وضوح بر آزاد بودن و اختیار

انسان و کرامت او تأکید می‌ورزد و در نوشته‌هایش به کرات از ملت ترک و زبان ترکی، در مقابل زبان عربی و فارسی دفاع کرده و می‌گوید: هدف من نشان دادن قدرت این زبان است، تا مبادا ترکان در مقابل دیگران احساس کمبود نمایند.

در مورد افرادی مثل حیدرخان عمواغلو نیز این نوع خطای نگرش دیده می‌شود و به جای ارزیابی مجموعه کارهای منفی و مثبت او، به دلیل چپ‌گرا بودن، از بنیاد مورد بهتان و تهمت قرار می‌گیرد، در حالی که در آن شرایط، انتخابی جز چپ و راست، برای مبارزان و خصوصاً رهبران وجود نداشت.

دوستانی هستند، که سیدجعفر پیشه‌وری را به خاطر بر قلم آوردن جمله‌ای مبنی بر آذربایجانی بودن زبان ما و یا در برهه‌ای از زمان به هر دلیلی نوشتن مطلبی علیه کشور هم‌زبان همسایه؛ ضد ترک قلمداد می‌کنند، فارغ از اینکه در زمان تهیه مطلب، چه شرایطی بر کشور حاکم بوده و او چه عقیده‌ای داشته و بعداً چه عقیده‌ای پیدا کرده‌است. چنانکه اشاره شد در طول تاریخ آذربایجان جنوبی، عملاً عنوان بزرگ‌ترین شخصیت ملی را فقط و فقط در باره او می‌توان به کار برد.

می‌دانیم که در آذربایجان شمالی زبان ترکی آذربایجانی، در مجامع رسمی به شکل «زبان آذربایجانی» گفته و نوشته می‌شود. هستند عده‌ای که این را بهانه کرده؛ علاوه بر روا داشتن هر گونه اتهامی علیه مسئولان جمهوری آذربایجان، حتی کتابهای چاپ شده در آن جمهوری را نیز بایکوت می‌کنند.

نام این زبان را هر چه بنامیم؛ محتوا «ترکی آذربایجانی» است. البته که انتقاد سازنده در مورد نامگذاری لازم است و همه ما در جای خود از این نامگذاری انتقاد می‌کنیم، ولی زیر سؤال بردن محتوای مسئله می‌تواند شخص را به جرگه کسانی ببرد، که غیرمستقیم قصد تخریب آذربایجان و زبان ترکی آذربایجانی را دارند. باز هستند کسانی که مطالب بلند بالایی در موضوع تغییر الفبا می‌نویسند و اظهار می‌دارند، که آنها با عوض کردن الفبای عربی به لاتین می‌خواهند ارتباط ما را با گذشته قطع کنند. با صرف نظر از گفتار و نیت این گروه، باید گفت آنها عملاً محتوا را فدای فرم می‌کنند و خصوصیات فوننتیک زبان ترکی و ناکافی بودن علائم و فرم نوشتاری الفبای عربی برای نوشتن زبان ترکی و عقب ماندن تاریخی آن در نتیجه این الفبای ناقص را در نظر نمی‌گیرند. مضافاً باید از این گونه افراد سؤال کرد: آیا شما می‌توانید حتی یک سطر از کتاب اورجینال ترکی، مثلاً نسخه واتیکان «دده قورقود» و یا دیوان شاعران را بخوانید؟

هستند دوستانی که نام کتاب «تاریخ دیرین ترکان ایران» نوشته مرحوم زهتابی را بهانه می‌کنند، که گویا این نام، تبلیغ ایرانشهری بوده، لذا از ملی‌گرایی ترکان آذربایجان به دور است و بدین وسیله کلیت کتاب را زیر سؤال می‌برند. در حالی که محتوای کتاب تماماً با نگرش ملی‌گرایی آذربایجانی نوشته شده و روح ملی در تک‌تک جملات کتاب قابل ملاحظه می‌باشد. به جرئت می‌توان گفت هر نوع درک هویتی از تاریخ و تاریخ‌نگاری ترکان آذربایجان و دیگر ترکان ایران با این کتاب شروع شده‌است.

مضافاً باید نحوه نامگذاری کتاب‌ها بر اساس شرایط دوره چاپ مدّ نظر قرار گیرد. شکی نیست که حتّی در حال حاضر نیز در بسیاری از نامگذاری‌های کتاب‌ها، با هدف ملاحظه حساسیت‌ها برای گرفتن مجوز چاپ، کلمات ممیّزپسند انتخاب می‌شوند.

عین همین برخورد در مواجهه برخی‌ها با کتب منتشره در باره آذربایجان هم مشاهده می‌گردد. آنها بدون آنکه حتّی یک صفحه از کتاب «آذربایجانچیلیق» را بخوانند، به خاطر اسم کتاب و با نگرش به فرم به جای محتوا، آن را کتابی علیه ترک‌ها قلمداد می‌کردند و من مناسب دیدم اسم آن را به «تورکچولوک و آذربایجانچیلیق» تغییر دهم. طبیعتاً در خیلی از موارد در شبکه‌های اجتماعی، هویت و نیت اصلی چنین افرادی قابل تشخیص نمی‌باشد.

در مورد «بابک خرم‌دین» سوای اینکه بعضاً باب مباحثه در موضوع اصلیت او را باز می‌کنند، در کنار آن مقابله یا عدم همراهی بابک با افشین را هم پیش می‌کشند و می‌گویند: شخصیت مقابل او افشین نیز از سرداران ترک بوده، چرا یکی را بزرگ و دیگری را کوچک می‌کنیم. گویا باید جای آنها عوض شود. البته که جهت روشن تر شدن وقایع تاریخی، باید کنکاش ادامه یابد، امّا عوض کردن اسطوره‌ها در چنین مواردی بی‌فایده بوده و حتّی مضر هم می‌تواند باشد؛ چنانچه مأخذ ۱۵ می‌گوید: وقتی اُسطوره‌ای با تمامی عناصر واقعی و غیر واقعی بودنش در فرهنگ ملّتی جای گرفت، به فرهنگ ملّی آن ملّت تبدیل می‌شود.

۴ - خطای نگاه استاتیکی به جای دینامیکی و یا سنت‌گرایی در مقابل اندیشه اصلاح‌طلبی

یکی دیگر از خطاهای گروه اوّل، که حرکت مشروطه‌خواهی را عامل شکست می‌دانند، نگرش ایستا به حوادث و زمان است، آنها فکر می‌کنند اگر حرکت مشروطه ایجاد نمی‌شد، قاجار از بین نمی‌رفت، غافل از اینکه اگر ما حرکت نکنیم، زمانه و دیگران حرکت کرده و ما در زیر چرخ پیشرفت دیگران له می‌شویم، لذا لازم است همگام با جهانیان، نه تنها حرکت کنیم، بلکه قدمی نیز جلوتر باشیم، البته نه مثل شعوبیه و نژادپرستان برای له کردن دیگران، بلکه برای دفاع از خود و برقراری حق و عدالت در بین خود و اطرافمان. این نوع خطا را می‌توان خطای دید سنتی در برابر اندیشه اصلاح‌طلبی نیز نامید. اصلاح‌طلبی به عنوان جزئی از زندگی انسان فرهنگی، در هر برهه‌ای از زمان جاری است، نادیده گرفتن آن در هر سطحی از افراد تا رهبری می‌تواند بسیار زیان‌بار باشد.

آوردن جملاتی از نوشته‌های دوران مشروطیت خود گویای همه چیز می‌باشد: «مصاحبه مخصوصه: دولت مشروطه بدون علم ممکن نیست اداره شود، هر قدر که زمان می‌گذرد احتیاج ایرانیان به علم شدیدتر خواهد شد. هر قدر که ما جاهل بمانیم و بر طبق لزومات عصر، خویش را حاضر نکنیم، همسایگان ما بالقوت علم، شیرۀ ما را مکیده و محتاج‌تر به خودشان خواهند ساخت ... دو سال قبل از این هنگامی که بقیه السیف قوای بری و بحری دولت روس با یک شکست متحیرانه، از جلو ژاپونیان مجبور به

رجعت قهقه‌ری گردیدند، روزنامه‌جات مسکو و پترزبورگ نوشتند که شکست دهنده ما، عساکر و استعداد ژاپونیان نبود، بلکه مدارس عالیّه مملکت ژاپون بود ... آیا انصاف است در دهات سلماس دهقانان ارامنه صاحب مدارس منظمه عیدیه و چندین باب قرائت‌خانه‌ها و کتابخانه‌های عمومی باشند، ولی در نفس قصبه دلمقان (مرکز ولایت سلماس) اطفال ملت را در دکان بقالی محله تعلیم و تربیت نمایند. با این وضع‌ها حالا ایستاده ادعای شرف ملی و عزت قومی هم داریم و همانا نمی‌دانیم، که بی‌علم اگر اکسیر هم باشد؛ به اندازه پاره سفالی شرف و شأن نخواهد داشت.» (ملک‌زاده، مأخذ ۱۰: نشریه فریاد، شماره ۱۵، ۱۴ تیر ۱۲۸۶، ۲۳ تموز / ایون ۱۹۰۷)

در نظر بگیرید که دُول ترک ترکیه و آذربایجان شمالی، تکنولوژی و فرهنگ سیاسی و دیپلماسی پیشرفته معاصر را به دست نمی‌آوردند؛ آیا می‌توانستند پروژه‌های آمریکا و روسیه را در ایجاد کریدور ترور جهت محاصره جهان ترک را خنثی نموده، قره‌باغ و لیبی را آزاد کنند و قطر را در مقابل استعمار مدافعه کنند؟ آیا می‌توانستند به پیشرفت و درآمد سرانه بالاتری برسند؟ نه تنها نمی‌توانستند، حتی چیزهای دیگر را نیز به تدریج از دست می‌دادند؛ چیزی که الآن ما با آن مواجه هستیم. طبیعتاً تمامی این همه همت و پیشرفت به دلیل کار فداکارانه روشنفکران و ملی‌گرایان صادق و ایجاد بینش و عشق به وطن در آن ملت است؛ چیزی که ما ترکان آذربایجان در زمان مشروطیت نیز در این زمینه کمبود داشتیم و مانع اصلی اتحادمان بود و الآن نیز دچار همین کاستی هستیم. داریم خانواده‌هایی که از روی ناآگاهی و نداشتن تفکر و بینش ملی، نه تنها شیرینی زبان مادری را از بچه‌هایشان دریغ کرده و خودشان را از داشتن فرزندان که افتخاری برای وطن و زبان و فرهنگ خود باشند؛ محروم می‌کنند، در عین حال فرزندان خود را افرادی گوشه‌گیر، فراری از جامعه، پرخاشگر نسبت به فرهنگ خود و پدر و مادر و اطرافیان و غیر توانا در همگامی با دیگر هم‌زبانان خود و عقب‌افتاده پنهان، بار می‌آورند. باز داریم هم‌زبان‌هایی در همسایگی دیوار به دیوارمان، که هنوز هیچ اطلاعاتی در مورد عناصر ملی و منافع سرزمینی خودمان ندارند.

طبیعتاً تلاش برای به دست آوردن بینش فرهنگی در ملت، خصوصاً در مورد ما ترکان ایران و آذربایجان، فداکاری جانی و مالی می‌طلبد. در عین حال تلاشی بزرگ برای تحقیق و تفحص روشنفکرانمان در مورد تک‌تک عناصر متشکله ملی‌گرایی‌مان مثل «زبان، تاریخ، فرهنگ و ادبیات، دین و فلسفه ملی، سرزمین، محیط زیست، حقوق زن و منش ملی» و رساندن آن به ملت‌مان دارد.

این کارها و حرکت‌ها در عین حال که آورده‌ها و نتایج مثبت به همراه دارند، ریسک نیز دارند و در اینجاست، که باید گردانندگان دقت لازم را داشته باشند و دوست و دشمن، قدرت و تعادل قوای آنها را درست تشخیص بدهند. چیزی که روشنفکران ما در این

قسمت کم می‌آورند و نمی‌توانند ملت‌مان را آنچنانکه لازم است، به بینش ملی معاصر، که سلاح اصلی ما در اتحاد و حرکت به موقع می‌باشد؛ تجهیز نمایند.

۵ - خط‌پذیری

کارل پوپر در برخورد افراد به تئوری‌های علمی و در بیان روش خط‌پذیری جمله معروف فلسفی - منطقی را بیان می‌کند. استفانو گنتی در مقاله‌اش، مطلبی را از پوپر با این مضمون نقل می‌کند: «در بازی علم (یعنی، در اثبات تئوری‌های علمی) علی‌الاصول پایانی قابل تصوّر نیست و اگر کسی به نتیجه برسد، که یک نظریه علمی، جهت کنترل، نیازی به آزمایش و تجربه جدید ندارد و نظریه تا ابد درست است؛ در اصل آن شخص از آن بازی کنار گذاشته می‌شود.» گنتی با استناد به این مطلب چنین می‌نویسد: «در بازی دموکراسی هم علی‌الاصول پایانی قابل تصوّر نیست و اگر کسی به نتیجه برسد، که حاکمان و اعمال آنها دیگر به نظارت نیاز ندارد؛ در واقع آن شخص از این بازی کنار گذاشته می‌شود.» این استدلال را عیناً در مورد دوستان گروه اول نیز می‌توان به کار برد؛ بدین شکل که اگر آنها فکر می‌کنند تمامی زوایا و جزئیات تاریخی در مورد شخصیتی را می‌دانند و قضاوت نهایی را صادر می‌کنند؛ در واقع خودشان را از مطالعه و تجزیه و تحلیل دقیق‌تر حوادث تاریخی و ارائه راه حل برون‌رفت از حوادث مشابه، کنار می‌کشند. (مأخذ ۱۴: جویزچی، جلد ۳، ص. ۸۴)

۶ - خطای نگرشی بُز گناه

نگاه گروه اول به موضوع ستارخان و انقلاب مشروطیت، عملاً مشابه روش انتخاب «بُز گناه» (گناه کنچیزی) می‌باشد. بر مبنای تورات عهد قدیم، یهودیان در روز عید کفارت برای دور کردن گناهان از اجتماع، بزی را به قید قرعه انتخاب و از کوه پایین می‌انداختند، تا گناهان با آن از بین رود. برخورد این گروه و تعیین بُز گناه سبب می‌شود قضاوت نهایی در مورد حوادث و شخصیت‌ها با انسداد مواجه گردد. این کار موجب بسته شدن تمامی راه‌های تحقیق و تفحص می‌شود و علل اصلی اشتباهات و خطاهای گروه‌ها و شخصیت‌های دخیل در حوادث در پرده ابهام باقی بمانند.

این گروه به جای یافتن علل واقعی وقایع و درس گرفتن از حوادث تاریخی، می‌خواهند به قید قرعه ساده‌ترین راه را انتخاب و مسئله را حل شده فرض کنند. معمولاً با تعبیر جمله‌ای از هر شخصی می‌توان به او هر نوع اتهامی را چسباند. از کتاب «نبرد من» می‌توان هیتلر را یک آزادی‌خواه و یا دیکتاتور نشان داد، شاهان گذشته را می‌توان شرابخوار، لالایی، جهادگر و یا خیر نشان داد. این نوع برخورد، ارتباطی با تاریخ و فلسفه تاریخ نداشته؛ تنها برخوردی پوپولیستی و عامه‌پسندانه به‌شمار می‌آید.

۷ - شرایط تاریخی حوادث

تحلیل حوادث و شخصیت‌های گذشته در شرایط تاریخی خود، بدون اطلاع از جزئیات حوادث و وقایع زمان مربوطه غیرممکن بوده و اطلاع از جزئیات حوادث، شرط لازم برای شروع چنین کاری می‌باشد. در اینجا موضوع شرایط تاریخی حوادث و زندگی افراد، نه به عنوان نوعی از خطای تحلیل حوادث تاریخی، بلکه به عنوان یک مسئله عام تمامی موارد خطاهای فوق‌الذکر در نظر گرفته می‌شود، زیرا این موضوع به مقدار زیادی تابع نسبیت بوده و هر کسی می‌تواند دیگری را متهم به در نظر نگرفتن شرایط تاریخی حوادث نماید، ولی دقت در مورد انواع خطاهای قبلی می‌تواند حداقل مثل یک فرمول و قاعده منطقی جهت احتراز از خطا عمل کنند. مثلاً اگر کسی متهم به نگرش سیاه و یا سفید به حوادث و شخصیت‌ها شده و خود از پذیرش اعتقاد به این نگرش سر باز زند، یا باید در کنار سیاهی، نقاط سفید را نیز بیان نماید، که در این حالت مجبوراً به منطق درست تحلیل روی می‌آورد و یا قبول می‌کند که او، فلان شخصیت را بر اساس دلایلی، عین یک دشمن برای تفکر خاص قلمداد می‌کند، لذا نیازی به جستجوی نقطه سفید در او لازم نمی‌بیند. در این حالت نیز نوعی دلیل و تحلیل به میان می‌گذارد.

در نظر گرفتن شرایط تاریخی با نگرش هرمنوتیکی تفاوت دارد. در علم هرمنوتیک، با توجه به جدیدترین یافته‌های علمی و فلسفی، متن و یا حادثه‌ای قدیمی بازخوانی و تفسیر می‌گردد، ولی شرایط تاریخی بر اساس وضعیت اجتماعی و فرهنگی، اطلاعات و قضاوت مختص دوره و زمانه وقوع حوادث در نظر گرفته شده و از تفسیر و تعبیر انتزاعی آنها، بر مبنای روش‌های قضاوت زمان حاضر احتراز می‌شود. روش «مقاصد و مصلحت زمانه» نیز روشی پراگماتیستی برای اجرای قوانین است، که در شرایط موجود زمان، با توجه به نتایج مفیدتر و مناسب‌تر انتخاب می‌گردد و ارتباطی با تحلیل حوادث تاریخی ندارد.

● علل ذهنی شکست نیروهای مردمی و تقابل سنت با مدرنیته

روشنفکر ترک آذربایجانی دوره قاجار، اعم از روشنفکر حکومتی و مردمی و روشنفکر ترک دوره پهلوی، همان طور که هیچ شناختی از شعوبه و تاریخ و خصوصیات آن نداشتند؛ هیچ اطلاعی نیز از ملی‌گرایی و عناصر متشکله آن نداشتند. تنها دوره یک ساله حکومت ملی بود، که در آن تعدادی درکی از ملت و ملی‌گرایی ترکان به دست آوردند، که البته قبل از اینکه درک خود را به جایی برسانند؛ مورد هجوم واقع شده و قتل عام شدند و باز دوره فترت اتفاق افتاد و بعد از انقلاب ۱۳۵۷ بود، که در سایه پیشرفت‌های ارتباط جمعی جهانی، تدریجاً این ادراک رشد و گسترش یافت.

آنها نه تنها درکی از ملی‌گرایی نداشتند، بلکه متجدد و پیشرفته بودن آریاگرایان را در نتیجه تبلیغات گسترده فراماسون‌های غربی، همراه با ناکارآمدی ترک و زبان ترکی باور کرده بودند. به این سبب در انقلاب مشروطه هیچ درکی از روشنفکران قوم فارس و قدرت آن در سایه حمایت غرب، به عنوان یک اجتماع ضد ترک نداشتند. تصویری مبنی بر اینکه افرادی در ایران علیه ترک و زبان ترکی هستند؛ در ذهنشان نبود. حتی زمان طولانی بعد از شکست‌شان و سقوط قاجار نیز متوجه این موضوع نشدند.

آنها تنها چیزی که از مدرنیته می‌دانستند، آزادی مطبوعات و انجمن‌ها بود و در راه این تفکر نیز مایه گذاشتند، جان و مال و حاکمیت‌شان را فدا کردند، لذا بیش از این انتظار دیگری نمی‌شد از آنها داشت.

روشنفکر زمان کنونی، باید این موضوع را در نظر بگیرد، که در آن زمان هیچ نوشته‌ای در میان ترکان آذربایجان در مورد تئوری ملی‌گرایی، حتی در حد یک برگ نوشته نشده بود و این امر نشان دهنده انرژی و سرمایه‌ای است، که دول غربی استعماری برای کنترل و ایجاد محدودیت ورود چنین افکاری به میان ترکان آذربایجانی صرف کرده بودند. به جرئت می‌توان گفت «تورکچولوک و آذربایجانچیلیق / ملی‌گرایی ترک و آذربایجان‌گرایی» اولین نوشته در این زمینه می‌باشد.

در هر حال در آن دوره، مشروطه‌خواهان هیچ درکی از مفهوم ملی‌گرایی و ملت - دولت و مدرنیته نداشتند، حتی این وضعیت تا یک قرن بعد نیز در بین ترکان آذربایجان جنوبی ادامه داشت، در حالی که در آذربایجان شمالی و آناتولی از صد تا صد و پنجاه سال پیش چنین تفکری در حال تئوریزه شدن بود و محتوای اصلی نوشته‌های روشنفکرانی چون: توپچوباشی‌اف، حسین‌زاده، احمد آغاوغلو، گوئی‌آلپ، آک‌چورا، مرجانی، قاسپیرالی و دیگران عمدتاً مسائل ملی بود؛ چیزی که هنوز روشنفکران ما به طور همه جانبه به آن مرحله نرسیده‌اند. البته علل آن به تفصیل در همان کتاب فوق‌الذکر آمده‌است. با مد نظر قرار دان این موضوع، که ذهن آنها عاری از تفکر ملی‌گرایی بود، متهم کردن مشروطه‌خواهان به خیانت و وابستگی، بسیار سطحی‌نگرانه و نشان عدم اطلاع از آن دور و زمانه می‌باشد. البته که باید تحلیل‌های همه جانبه ادامه یابد، جزئیات حوادث و علل این همه شکست مشخص گردد و اگر افرادی در بین انقلابیون وابستگی به دول استعماری داشتند؛ آشکار شود.

آنها هر چه در چنته داشتند، از مال و جان در طبق اخلاص گذاشته بودند غافل از آنکه مدرنیته نه فقط با تکنیک‌ها و ظواهر جذاب به ایران وارد شده بود، در عین حال با تمامی تولیدات زباله‌ای خود نیز آمده بود. در این بخش مدرنیته، دیگر از صدق و صداقت دوران سنتی اثری نبود، ولی مشروطه‌خواهان هنوز نتوانسته بودند از آن قالب‌های سنتی بیرون بیایند. اگر دوره‌های تاریخ انسانی را مثل یک موجود زنده محسوب کنیم، آنها متولد می‌شوند، رشد می‌کنند و نهایتاً به حضیض می‌رسند و مثل یک موجود زنده، علاوه بر اینکه محصولات مفیدی دارند، در عین حال ضایعات و تفاله و زباله نیز در اطراف می‌ریزند. مدرنیسم نیز به عنوان موجود زنده، محصولات مفید مثل صنایع و سازمان‌های فرهنگی دارند و در عین حال تفاله و زباله‌هایی مثل نژادپرستی، تروریسم، بحران‌های نظامی، اقتصادی و تبلیغات دروغ دارند.

اگر ترکان در جنگ تالاس توانستند بزرگ‌ترین چرخش استراتژیکی فکری ملت خود را به طور ابتکاری به وجود آورده، با اعراب علیه چینی‌ها متحد شده و برای هزار سال چینی‌ها را از منطقه بیرون رانده و بر دنیا حکومت کنند و یا در جنگ با بیزانس ابتکار به خرج دادند، بدین علت بود، که در آن زمان‌ها همه در یک سیستم سنتی قرار داشتند و فقط میزان قدرتش کم و زیاد بود. اما در دوران مشروطیت ترکان آذربایجان خصوصاً از نظر فرهنگی در سیستم سنتی گذشته مانده بودند، ولی غرب و شعوبیه

علی‌رغم داشتن نقش تفالۀ مدرنیسم، با تمامی نژادپرستی، تفکر تحریف و تحقیر و ترور در داخل سیستم مدرنیته قرار داشتند و دیر یا زود مدرنیته سیستم سنتی را کنار می‌زد و به قولی این امر دیر و زود داشت، ولی سوخت و سوز نداشت.

آیا منتقدین مشروطه فکر می‌کنند، افرادی مثل محمدعلی‌شاه، که از بسیاری جهات تحت نظارت و تربیت روس‌ها و انگلیسی‌ها بودند و عملاً بعد از ناصرالدین‌شاه، تمام ارکان کشور تحت فرمان این دول بود؛ می‌توانستند کار مثبتی در جهت توسعه کشور بردارند؟ محمدعلی‌شاه و اطرافیانش که به قول معجز، هیچ ذهنیت مثبتی از زبان و ملت ترک نداشتند، آیا می‌توانستند کار مثبتی در جهت رشد فرهنگی اجتماعی ملت ترک انجام دهند؟ سؤال اینجاست وقتی محمدعلی‌شاه، قانون انجمن ایالتی را، سوای اینکه محتوای آن، چقدر به ملی‌گرایی ترکان نزدیک بود؛ لغو می‌کند، ملت چقدر می‌تواند به آنها اعتماد کند؟ به دلایل تاریخی از یک طرف این ملت از اندیشه و تفکر ملی‌گرایی به دور ماند و از طرف دیگر در آن زمان تمامی دول استعماری بر سر پاک کردن دولت ایران از ترکان هم آوا شده بودند، لذا گناهکار دانستن کسانی که فقط برای حداقل حقوق؛ یعنی، برپایی انجمن ایالتی اقدام می‌کردند؛ دردی را چاره‌ساز نخواهد بود.

به مطلب تاریخی جمیل حسنی که می‌گفت: جنگ سرد بعد از جنگ جهانی دوم، نه از لهستان، بلکه از آذربایجان جنوبی شروع شد، باید این مطلب را نیز افزود که: در زمان مشروطه، جنگ همه دول استعماری علیه ترکان به همان مقدار، که در ترکیه عثمانی جریان داشت؛ در ایران قاجاریه نیز وجود داشت و اگر می‌خواستیم پیروز شویم؛ باید روحیه‌ای مثل روح «چناق قلعه» می‌داشتیم. به هر دلیلی آن زمان این روحیه را نداشتیم و مختصر روحیه ملی آزادی‌خواهی نیز که در تبریز وجود داشت؛ از یک طرف به دلیل عدم حمایت کافی و لازم از شهرهای دیگر آذربایجان و از طرف دیگر به دلیل کافی نبودن اطلاعات نظامی - سیاسی آزادی‌خواهان از شرایط جهانی و قوای دشمنان، کارساز نشده، در هم شکسته شد و باز باید این شرایط را با زمان خودمان بسنجیم، که علی‌رغم وجود این همه امکانات ارتباطات جمعی و وجود دول ترک مقتدر در اطرافمان، ملت ما بعد از نیم قرن و این همه فداکاری و جانفشانی در جنگ عراق و غیره و این همه تلاش، هنوز نتوانسته تدریس حتی یک ساعت کلاس درس رسمی برای زبان مادری خود، که در قانون اساسی تصریح شده، به دست آورند؛ آن وقت در آن شرایط، چرا باید از انجمن غیبی و مجاهدین معدود تبریزی و افراد فداکاری مثل ستارخان و باقرخان و علی مسیو و ثقه‌الاسلام و غیره این همه انتظار داشت؟

آنها در مقابل قوای تا دندان مسلح روس و انگلیس، که بر تمام ارکان دولت قاجار مسلط بودند و این همه شعوبی تحت فرمان این دول بود، چه کاری می‌توانستند انجام دهند؟ چرا ما هیچ کاستی را در خود نمی‌بینیم و تمامی کاستی‌ها را می‌خواهیم بر آنها بار کنیم؟

آنها هر چه در توان داشتند؛ در طبق اخلاص گذاشتند و جسارتی فراتر از حدّ یک انسان نشان دادند. نباید در عالم انتزاعی و خیالات حرکت کرد. کمی هم باید زمینی اندیشید. البته اینجا صحبت از این نیست که از مشروطه‌خواهان طرفداری نموده، علیه قاجار باشیم. هر دو از ملت ما بودند، اما هر دو در کنار محسنات‌شان، ایراد و گاهی ایرادهای اساسی داشتند. تحلیل حوادث تاریخی‌مان باید در جهت دانستن علل واقعی بروز این ایرادها و پیدا کردن راه و چاره برای برون‌رفت از وضعیّت اسفبار کنونی‌مان باشد؛ نه محاکمه و گنهگار یابی از گذشتگان‌مان.

وقتی آغاوغلو از ملّی‌گرایان ترک در اروپا درس می‌خواند؛ نقل می‌کند، که ناصرالدین شاه مسافرتی به پاریس داشت. او وقتی از خیابانی با لباس‌های پر زرق و برق درباری می‌گذشت؛ پالتوش می‌افتد. او به فارسی با همان لحن شاه - نوکری به ملازمش می‌گوید: «بگیر آن را...» (مأخذ ۵، ص. ۳۲۴)

حوادث این‌چنینی بی‌شماری وجود دارد و نشان می‌دهد حتّی شاه مقتدر قاجار، ناصرالدین‌شاه هم بینش ملّی مناسب به فرهنگ و زبان ترکان نداشت، چه رسد به محمدعلی‌شاه و احمدشاه که تا بن دندان، تحت نفوذ دول روس و انگلیس بوده و توسط آنها تربیت یافته‌بودند و هر نوع تغییرات در دربار بدون اطلاع این دول غیرممکن بود، چنانچه مظفرالدین‌شاه حتّی قدرت انتخاب شعاع‌السلطنه به جای محمدعلی‌میرزا را نداشت. دیگر مسئله اینجاست، که حتّی اگر ولیعهد را عوض می‌کرد، باز سیر حرکت حوادث خیلی تغییر نمی‌کرد.

وقتی فردی مثل ناصرالدین‌شاه در اوج قدرت و تلاش برای آوردن آثاری از پیشرفت و مدرنیته به ایران، درک ملّی از ملت و زبان و فرهنگ ترکان نداشت و یا کم داشت و تلاشی نیز در این جهت انجام نمی‌داد، عملاً قاجار پایگاه مردمی خود را در بین ترکان از دست داده‌بود. آنها ملّتی نساخته‌بودند، که حامی ایشان باشد و فرهنگ ملّی ایجاد نشده‌بود، که روزی تکیه‌گاه آنها شود. آنها مثل دوره آخر صفویه تمام تکیه‌شان به شعوبیه و قوم فارس بود، که آنها نیز تحت فرهنگ شعوبیه و تحت فرمان کامل فراماسون‌ها بودند، شعر معجز نشانی از این موضوع است.

مخلّص اینکه هر چند سلاله قاجار اعمّ از روشنفکران و حاکمانش، نسبت به ملت و زبان و فرهنگ ترکی بی‌تفاوت شده‌بودند و آن را به دیده تحقیر می‌نگریستند، ولی انگلیسی‌ها و روس‌ها به این هم راضی نبودند و برای محکم‌کاری و جلوگیری از تغییر افکار در آینده در میان ترکان، کنار گذاشتن حکومت قاجار و ریشه‌کنی ترک و ترکی و آوردن شعوبیه با ریشه مجوسی را، به عنوان هدف تعیین کرده‌بودند، تا بتوانند هم با فرهنگ و ملت ترک، مبارزه ساختاری کنند و هم سیستم فرهنگی و اقتصادی ایران را تحت کنترل داشته و مهم‌تر اینکه افرادی را در این سیستم تربیت کنند، که در حوادث آینده و قرن بعد به کارشان بیاید.

آنها با آوردن رضاشاه، راه‌آهن دلخواه شمال و جنوب را کشیدند. در سال ۱۳۰۴ حوزه را زیر نظر او ایجاد کردند آنها حتی تمام آثار معماری قاجار را که صحیح و سالم بودند؛ به دست او از بین برده و ساختمان‌های کبریتی، مثلاً مدرن به جای آنها درست کردند، تا ایران عاری از هر گونه آثار ترک باشد.

به عبارتی، در آن شرایط فرهنگی، تعادل قوا به نحوی بود، که تغییرات غیر قابل اجتناب می‌نمود و عدم اطلاع مشروطه‌خواهان از تعادل قوای آن زمان سبب شده بود، که آنها حتی امکانات مانور سیاسی لازم با توجه به میزان قدرت خود را نیز از دست بدهند و ناچار به شرایط انتحاری سوق داده شده؛ وضعیتی مثل کربلا آفریده، از بین رفتند و مثل آن زمان نیز میدان را به شعوبه باختند. باز این سؤال پیش می‌آید، چرا در «چناق قلعه» علی‌رغم حمله مستقیم تمام عیار بزرگ‌ترین دول غربی، ترکان آناتولی آنها را شکست دادند؟ و چرا در آذربایجان شمالی رسول‌زاده پیروز شد؟ زیرا روح ملی در میان مبارزانش پرورش یافته بود.

به قول گوی‌آلپ «امروز در اروپا کسی نمانده، که به وجدان ملی مالک نباشد و بدین سبب در آنجا امکان ایجاد مستعمره و استعمار وجود ندارد.» (گوی‌آلپ، بخش ۱- ۸)

• ضعیف بودن حسّ ملی‌گرایی در میان ترکان و علل کلی آن

▪ چرا در دوره قاجار حسّ ملی‌گرایی در بین ترکان کشور در حد نازل و نزدیک صفر بوده است؟

اگر بخواهیم فهرست‌وار علل ضعیف بودن حسّ ملی‌گرایی در میان ترکان ایران در عصر قاجار را برشماریم، باید بگوییم: اولین و مهم‌ترین عامل این بود، که در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه عملاً ایران به پیشرفت‌های بزرگ مادی نائل گردید و آثار مدرنیته مثل دارالفنون، مدارس جدید، بلدیّه، وزارت امور خارجه، شهربانی، رسانه دولتی، عدلیه (دادگستری)، کارخانه برق، تلگراف‌خانه، خط‌آهن، موزه ملی، تأسیس اولین بانک و ده‌ها مورد دیگر از این دست برای اولین بار به کشور راه یافت، اما پیشرفت‌های فرهنگی همگام و هماهنگ با آثار عینی مدرنیته به وجود نیامد و این امر شکاف بزرگی در جامعه فرهنگی و روشنفکری به وجود آورد.

دوم اینکه روشنفکران، به‌ویژه وابستگان قاجاریه و روشنفکران دیگر، هنوز با آثار فرهنگی اروپایی و تئوری‌های فلسفه و منطق و تفکرات ملی‌گرایانه آشنایی کافی پیدا نکرده بودند. این در حالی بود، که در بیشتر مناطق اروپایی از یونان، مجارستان، بلغارستان، تا آمریکا، تفکرات ملی‌گرای آزادی‌خواهانه، سوژه اصلی حرکت‌های اجتماعی را تشکیل می‌دادند، اما این تفکرات در جامعه روشنفکری قاجار و مردم راه نیافته بود و فقط تفکرات نژادپرستانه توسط ماسون‌های وابسته غربی‌ها در بین شعوبه، بایبه و بهایی‌ها با سرمایه‌گذاری کلان تبلیغ می‌گردید. انگلیسی‌ها و روس‌ها و غرب توسط فرماسون‌های خود، عناصر شعوبی و گروه‌های ضد ترک فراوانی تربیت کرده بودند. متأسفانه حاکمیت قاجار درک درستی از این فعالیت‌ها و عواقب آن نداشت.

سوم اینکه ترکان ایران حکومت را از خود می‌پنداشتند. دولت قاجار مثل عثمانی‌ها، اراضی از دست رفته قابل توجه و ملل عاصی طرفدار جدایی نداشتند، که حسّ ملی را در آنها ایجاد نماید.

چهارم اینکه خاک و سرزمین اصلی ترکان ایران، مانند سرزمین ترکان روسیه، به اشغال روس‌ها یا اشغالگران دیگر در نیامده بود، تا موجب ایجاد حسّ ملی در آنها گردد.

پنجم اینکه روشنفکران ترک و خصوصاً قاجاریه نتوانستند به نظریه‌های ملی‌گرایی دست یابند. غربی‌ها علاوه بر تبلیغات گسترده ضدّ ترک، با ایجاد قحطی‌هایی نیمه‌از جمعیت کشور را که بیشتر از ترکان بودند؛ به کام مرگ برده‌بودند و با به کارگیری گروه‌های شعوبی، باب و بهایی و درگیری در شهرهای مختلف، عملاً توان فکر کردن را از مردم سلب کرده‌بودند و آنها فرصت و امکان اندیشیدن به مسائل ملی را نمی‌یافتند و در عین حال کنترل کامل غربی‌ها بر دولتمردان ایران سبب شده بود ضعف افکار و حسّ ملی‌گرایی در میان افراد منسوب به قاجار نیز به وضوح خود را نشان دهد. (شعوبیه، ص. ۲۴)

مطالبی دال بر ضعف بینش ملی در بین ترکان ایران و آذربایجان

۱ - گزارش امین‌الشرع از حسّ ملی ترکان در دوره بحرانی جنگ جهانی اول

وقتی جیلوها و ارمنی‌ها و در کنار آنها کردها ده‌ها هزار از مردم آذربایجان به ویژه شهرهای اورمیه و سلماس را کشته‌بودند، اهالی خوی به طور معجزه‌آسایی با درخواست کمک متنفذینی از مردم و آمدن ارتش اسلامی عثمانی از قتل عام نجات پیدا می‌کنند. آقای امین‌الشرع روحانی صاحب نفوذ این شهر در خاطرات روزانه خود چنین می‌نویسد: «باری اهالی مملکت ما هم از ترس گلوله‌های ارامنه و نصاری دامن محبت و دوستی ترکان را محکم گرفته و از نام و نژاد قدیمی خود یادها کرده و افسانه‌ها می‌خواندند و اثبات می‌کردند که ما نیز قدیم از ایل و الوس [اولوس] ترکان بوده و از خاک پاک ترکستان قدیم بوده و هستیم، لیکن بعد از رفتن عثمانلوها آن وقت ورق برگردیده و چه شکایت‌ها که اظهار کرده و چه نفاق‌ها، که به قالب نزدند.» همین جمله و در عین مطالب دیگر این خاطرات نشان می‌دهد، حسّ ملی در میان ترکان آذربایجان بسیار گذرا و غیر اصولی بوده و البته چنین وضعیتی را با مراتب بدتر و شدیدتر در خود راوی نیز می‌توان مشاهده نمود. (مأخذ ۱۲، امین‌الشرع، ص. ۲۹)

۲ - قول ستارخان

وقتی ستارخان می‌گوید: «من می‌خواهم هفت دولت زیر پرچم اسلام باشد.» در این جمله، حسّ ملی بسیار ضعیفی متصاعد می‌گردد و فقط بخشی از حسّ ملی مربوط به عنصر دین در آن دیده می‌شود.

۳ - واقعه عاشورای ۱۲۹۰ شمسی

وقتی روس‌ها تبریز را اشغال کرده و در عاشورا، روز مقدّس شیعیان، نه نفر از بزرگان و عالمان دینی و برگزیدگان آذربایجان را در مقابل چشم مردم به دار می‌آویزند و دسته‌های سینه‌زنی بدون کوچک‌ترین عکس‌العملی از مقابل آنها گذشته و نذری گرفته، پراکنده می‌شوند؛ این موضوع به خوبی نشان می‌دهد آنها هیچگونه حسّ ملی‌گرایی، حتّی از نوع عنصر مذهبی نداشتند. در عین حال حتّی همان شیعی‌گری و عاشورا را هم به صورت وارونه و برای نمایش و وقت‌گذرانی می‌شناختند.

▪ مطالبی دال بر عدم وجود حسّ ملی‌گرایی در میان دولتمردان قاجار

۱ - وقتی احمدشاه در بحران کامل قرار می‌گیرد؛ آتاتورک دست دوستی و همکاری برای برون‌رفت دولت از بحران به سوی او دراز می‌کند، (پدرام، ص. ۱۵۰) اما احمدشاه به دلیل نبود حسّ ملی‌گرایی درست و عدم تشخیص دوست از دشمن، همان ابتدای کار آن را رد می‌کند.

۲ - معجز که مدّتی در استانبول مانده و ادراکی از ملی‌گرایی را دریافته‌بود؛ وضعیّت ذهنی روشنفکران حاکمیّت قاجار را به درستی و روشنی در شعر خودش بیان کرده‌است: (تورکچولوک ...، ص. ۲۷)

دونن شعر ایله بیر نامه آپاردیم شاه ایران

دئدی تورکو نمی‌دانم، مرا تو بچه پنداری

اؤزو تورک اوغلو تورک، اما دئییر تورکو جهالتدیر

خدایا مضمحل قیل تختدن بو آل قاجاری

ترجمه:

دیروز با زبان شعر نامه‌ای به شاه ایران بردم، گفت ترکی نمی‌دانم، مرا بچه می‌پنداری؟

خودش ترک‌زاده است، اما می‌گوید ترکی جهالت است، خدایا این آل قاجار را محو بنما.

● عدم توانایی در شناخت درست دشمن و قدرت آن

۱ - شاید عده‌ای اعتراضات احمدشاه قاجار در مجلس بریتانیا را دال بر وطن‌پرستی او قلمداد کنند، (پدرام، ص. ۲۴۶) ولی این به نوعی نشان‌دهنده عدم توانایی در تشخیص درست دشمن و قدرت آن می‌باشد. وقتی مقام عالی کشور احمدشاه، ارتش و سیستم امنیتی آن شناسد و نداند، که ناصرالدین‌شاه، محمدعلی‌شاه و حتّی به نقلی مظفرالدین‌شاه و تعداد بی‌شماری از

دولتمردان قاجار چگونه ترور شدند (شعوبیه، ص. ۵۹) و دشمن را درست تشخیص ندهد و به جای ارزیابی مسئله و وارد شدن در معاملات مسائل مملکتی، در راستای نجات دولت و مملکت بگوید: «اگر در سوئیس گل فروشی کنم، بهتر است، تا در چنین مملکتی پادشاه باشم.» (پدرام، ص. ۱۴۱) دیگر چه انتظاری در مورد مسئولیت پذیری آنها می توان داشت. این فرد حتی کوچک-ترین درکی از این موضوع نداشت، که دشمنان حتی همان شغل گل فروشی و ساندویچ فروشی را هم از او دریغ خواهند کرد. او در سال ۱۹۲۹ در پاریس کشته شد.

۲- وقتی مشروطه خواهان نتوانند دشمن و خطرات آن را درست تشخیص دهند؛ بعد از سال ها مجادله و جنگ با نیروهای دولتی، روس ها تا دروازه شهر تبریز آمده، آن را محاصره می کنند و در چنان موقعیت دشواری تازه مشروطه خواهان به این فکر می افتند، که به محمدعلی شاه تلگراف بزنند و از روی ناچاری اعلام همبستگی بکنند. وقتی کارد به استخوان برسد، تسلیم از روی ناچاری چه دردی را دوا می کند؟ (کسروی، ص. ۹۰۲ - ۹۰۳)

۳- مطلب زیر عیناً از مقاله جناب رحیم جوادبیلی ذکر می گردد: «تبریزی میرزا قاسم خان، نظام السلطنه، مدرّس، تربیت، تقی زاده، ستارخان، باقرخان، آیت الله بهبهانی، آیت الله طباطبایی، آیت الله شیخ ابراهیم قزلباش زنجانی و اشخاص بسیاری مثل آنان، از جمله افراد سرشناسی بودند، که بعنوان مشروطه طلب و تجدّدخواه شناخته می شدند و جملگی می گفتند: «ما را به بیراهه بردند، ما به خاطر این مبارزه نمی کردیم، ما به این نتیجه قایل نبودیم، به ما خیانت کردند! کاری کردند که اسباب ویرانی خانه متعلّق به خود را فراهم آوریم. (اشاره ملموس به حاکمیت ترک قاجار) می خواستیم بنیانی نو در اندازیم، ولی این وضعیت، این ناتوانی و این قضیه ها را نه می فهمیدیم و نه به آن فکر کرده بودیم.» (مأخذ ۱۳: قحطی و مهاجرت ...)

این مطالب به وضوح نشان می دهد روشنفکران ترک در آن زمان به دلیل نداشتن بینش ملی، که می توانست چراغ راه باشد؛ نتوانستند دوست و دشمن را از هم جدا کرده و قدرت آنها را بسنجند.

• خصوصیات اصلی روشنفکران آریاگرا و به عبارتی ایرانی شهری ها

در این نوشته، منظور از جامعه روشنفکری آریاگرا، همان جامعه روشنفکری فارس می باشد، که تفکر نژادگرایانه ضدّ ترکی و ضدّ اسلامی، اگر نگوییم بر تمامی ایشان، حداقل بر اکثریت قاطع آنان، حاکم بوده و آنها عملاً اتاق فکر شعوبیه محسوب می گردند. این نحلّه فکری که مانقوردهای ظاهراً ترک نیز یار و یاورشان می باشند، در هجوم علیه ترکان و عربان و اسلام هم فکری کامل دارند. آنها فقط در انتخاب تاکتیک، با همدیگر مناقشه و مناظره می کنند. البته ممکن است در بین آنها افرادی با تفکر معتدل تر وجود داشته باشد، ولی قدرت عرض اندام نداشته و تا حال نتوانسته اند خودی نشان دهند.

تفکر ضد اسلامی حاکم بر جامعه روشنفکری آریاگرا به وضوح در شبکه‌های اجتماعی قابل مشاهده می‌باشد. به ویژه در سال‌های اخیر کوروش، داریوش، فردوسی و یزدگرد، که به گونه‌ای به امامان و پیشوایان آنها تبدیل شده‌اند؛ با عزت و احترام قدسی مورد اشاره و تکریم قرار می‌گیرند، اما پیغمبر اسلام، امام علی، امام حسن و امام حسین به طور دائم توسط آنها مورد هر گونه بی‌حرمتی قرار گرفته، دشمن قلمداد شده و در معرض انواع سخنان ناروا و غیراخلاقی و غیرانسانی قرار می‌گیرند. در نقطه مقابل در شبکه‌های اجتماعی، این روشنفکران ترک و ملی‌گرایان ترک هستند، که بزرگان اسلام را ارج نهاده و کسانی چون کوروش و فردوسی را، نه به روال آریاگرایان با فحش و ناسزا، بلکه به صورت منطقی و علمی مورد نقد قرار می‌دهند.

در یک تحلیل کلی مبتنی بر واقعیات عینی و میدانی، روشنفکران آریاگرا و باستانگرا، از نظر لیاقت و کفایت در پایین‌ترین مرتبه جامعه روشنفکری ایران قرار می‌گیرند، چرا؟

۱ - از اواخر دوره قاجار عملاً کلیه امکانات فراماسونری استعماری در اختیار آریاگرایان بوده و گروه‌های شعوبی، بابی و بهایی تربیت یافته روس و انگلیس نیز تمام وقت به ترور بزرگان قاجار، مأموران دولتی، خصوصاً در جنوب و مرکز کشور دست می‌زدند. این جامعه روشنفکری با انواع تبلیغات دروغین، تحقیر و توهین سعی داشتند ترک و ترک‌گرایی را مترادف با پس‌روی و عقب‌ماندگی نشان داده و فارس و فارس‌گرایی را برابر با تمدن و تجدّدخواهی و مترادف با پیشرفت و توسعه کشور نشان دهند. در سایه غلبه این گفتمان روشنفکران زیادی از خانواده قاجار و دیگر ترکان آذربایجان، مثل تقی‌زاده‌ها، کسروی‌ها و حتی افرادی مثل خیابانی و پیشه‌وری نیز، حداقل در دوره‌ای از زندگی خود، به این گونه تفکرات باور داشتند. بعد از قاجار نیز در طول قرن گذشته، تمامی امکانات مالی، جعل و تحریف و تمامی ماشین جنگی و ترور دولتی، به طور مستقیم و غیرمستقیم توسط حکومت پهلوی در اختیار آریاگرایان قرار گرفته بود و بعد نیز به جز مدت کوتاهی که فضای باز محدودی ایجاد شده بود؛ باز همین تفکر بر افکار بیشتر دولتمردان و خصوصاً گردانندگان مسائل فرهنگی کشور حاکم بوده است.

این آریاگرایان و پهلوی‌گرایان و در واقع شعوبیه فاقد کفایت و لیاقت مدیریت، نتوانستند کوچک‌ترین قدمی در بهبود دموکراسی کشور بردارند. البته دموکراسی برای کل اقوام و ملل داخل کشور یک طرف بماند، آنها نتوانستند، حتی یک دموکراسی نیم بند ظاهری، در میان خود نژادپرستان، اعم از آریاگرایان داخل، اپوزیسیون مثلاً غرب‌دیده و متمدن خارج از کشور، سلطنت‌طلبان، اصلاح‌طلبان و غیره ایجاد نمایند. در سایه این امر سیمای آزادی و آزادی‌خواهی مملکت ما بعد از یک قرن حاکمیت آریاگرایان به مراتب عقب مانده‌تر از نیم قرن آخر دوره قاجار می‌باشد. آریاگرایان و جریان آریاگرایی، دموکراسی ما را در ایجاد سندیکا، انجمن، احزاب و مطبوعات به دوره‌هایی عقب‌تر از نیمه دوم قرن نوزدهم تنزل داده‌اند.

۲- در حالی که بعد از قاجاریه، در طول قرن گذشته کلیه معادن، نفت، امکانات اقتصادی، نظامی و تمامی عوامل سرکوب و ترور مخالفان، تماماً در اختیار روشنفکران و سیاستمداران و بوروکرات‌های آریاگرا بود، اما آنها نتوانستند کوچک‌ترین قدمی، در جهت پیشرفت و توسعه کشور بردارند. به عنوان مثال در حالی که در دوره پایانی قاجاریه در نیمه دوم قرن نوزدهم با سطح پایین تکنولوژی در جهان، بیش از ۷۰۰ کیلومتر راه آهن کشیده شده بود؛ آریاگرایان بعد از یک قرن هنوز نتوانسته‌اند فراتر از همان تکنولوژی را حتی توسط خارجیانی که شعوبه را سرکار آوردند؛ در کشور اجرا و ایجاد کنند، چه رسد به اینکه قطعه‌ای از آن تکنولوژی را در داخل بسازند. این موضوع عملاً در کلیه زمینه‌های تولیدی و مسائل زیست محیطی و غیره صدق می‌کند. به جز دوره کوتاه بعد از انقلاب ۵۷، شعوبه در قرن گذشته، علاوه بر اینکه از نظر اقتصادی به طور کامل آذربایجان را بایکوت کرده بود؛ در کل کشور نیز با پیشبرد سیاست تمرکزگرایی، تبعیض مرکز - حاشیه، تبعیض قومیتی در استان‌های حاشیه، من جمله: آذربایجان، کردستان، خوزستان، سیستان و بلوچستان، خراسان شمالی و گلستان در منطقه ترک‌ها و ترکمن‌ها و دیگر اقوام غیرفارس اعمال نموده است، اما علی‌رغم اعمال این سیاست‌ها، در همان مرکز کشور، که مدعی اکثریت بودن قومیت فارس زبان هستند، هم نتوانسته‌اند توسعه پایداری ایجاد کنند و کل نظام اجتماعی، اقتصادی، انسانی و محیط زیستی منطقه با خطر نابودی مواجه است.

در تحلیل دوم، که گویا مبنایی آینده‌نگرانه و توجیه‌گرانه دارد، این گونه قضاوت می‌گردد که: آریاگرایان عمداً نمی‌خواهند دموکراسی و توسعه را ترویج و گسترش دهند، چون می‌دانند گسترش دموکراسی و توسعه در هر شکلی، خود به خود، به قدرت گرفتن ترکان ایران و دیگر ملل غیرفارس و تضعیف شعوبه منجر می‌گردد. به عنوان نمونه وقتی در سال‌های اولیه سردمداری رضاشاه، موضوع تغییر خط از الفبای عربی به الفبای لاتین مطرح شد، نمایندگان شعوبه به رضاشاه نامه نوشته و خاطرنشان کردند که اگر این اتفاق بیفتد ترکان با هم نژادهای خود رابطه فرهنگی برقرار کرده و قدرتمند می‌شوند؛ یعنی، به نظر آنها عدم توسعه یافتگی کل کشور، بهتر از توسعه همراه با ترکان می‌باشد.

به عبارت دیگر آریاگرایان سرزمینی سوخته و عقب‌مانده تحت حاکمیت خود را، بر سرزمین و کشور آباد و پیشرفته، که دیگر اقوام نیز در حاکمیت سهیم شده و از آن بهره‌مند شوند؛ ترجیح می‌دهند. چنانچه چنگیز پهلوان روشنفکر سرشناس فارس می‌گوید: «من بدترین نوع نظام سیاسی را زمانی که در حوزه تمدنی ایرانی است و می‌خواهد این حوزه را حفظ کند؛ به بهترین نظام سیاسی، که در حوزه تمدنی غیر ایرانی قرار دارد و حتی می‌خواهد در جهان عدالت را برقرار کند، ترجیح می‌دهم.» (مأخذ ۲۴؛ ص ۸۲، ملیت، مذهب آینده ایران، ایران فردا، شماره ۳، ۱۳۷۱)

تحلیل دوم عملاً توجیه‌گرایانه بوده و دلیلی بر اینکه کل جامعه روشنفکری آریاگرا را شامل شود، وجود ندارد، لذا تحلیل اول قریب به واقعیت است. طبیعتاً علت اصلی این بی‌کفایتی در واقع وابستگی شدید آنها به پروژه‌های استعماری در احیا شعوبه

جدید نهفته است. همان گونه که گروه های افراطی و ترور مثل پ.ک.ک. هر چند در ابتدا دارای نمودی بسیار حق به جانب و مثلاً پیشرفته از نظر ایدئولوژی مارکسیستی - لنینیستی و ظاهراً ضدّ غربی می باشند، اما به جهت ساختاری و نیاز به منابع مالی و تسلیحاتی جهت پیشبرد کارهای غیرانسانی، سریعاً وابستگی مستقیم و غیرمستقیم به مراکز قدرت پیدا می کنند و در عمل به بازیچه کاپیتالیسم تبدیل می گردند. این در حالی است که شعوبه از اول بر مبنای پروژه استعماری احیا گردیده و نمی تواند اهدافی خارج از پروژه استعماری را پیش ببرد. در میدان عمل نیز بی لیاقت ترین افراد بر آنها گمارده شده، تفکر واپسگرایی و باستانگرایی در این جامعه نهادینه شده است.

نتیجه گیری

بر هر دو گروه مخالفان و موافقان مشروطه خواهی و شخصیت های تاریخی ایرادهایی وارد است. در گروه اول، ایرادها ساختاری و در گروه دوم موردی است. نوع تحلیل گروه اول دارای ایراد ساختاری بوده و در اساس غیرعلمی می باشد، هر چند این گروه گمان می کنند کشفی در آسیب شناسی حرکت مشروطه یافته اند، اما این نوع نگرش، غیر مّلی، پوپولیستی، شعارگونه، ساده لوحانه و نگاهی از نوع بُز گناه می باشد. جناب پدرام به درستی منابع اصلی و لازم را برای تجزیه و تحلیل حوادث مشروطه گرد آورده است و بدون اطلاع از این وقایع، حتی ورود در تحلیل حوادث غیرممکن می باشد. با وجود پذیرش ضرورت چنین تحقیقی، باید اذعان کرد: در موضوع علّت یابی، مطالب این کتاب به علل بیرونی حرکت شامل چگونگی توازن قوای موافقان و مخالفان، اعم از نیروهای مردمی، قوای دولتی، دول خارجی انگلیس و روس منحصر گشته است و مؤلف به دلایلی چند، به علل ذهنی - درونی و فرهنگی قوای مردمی نپرداخته اند. در واقع محتوای کتاب تا حدّی که به موضوع اصلی آن مربوط بوده، اطلاعات مکفی به خواننده ارائه می دهد، لیکن بررسی بینش و جهان بینی روشنفکران آن دوره، از نوع فلسفه تاریخ، به ویژه در مورد آثار زیربنایی و روبنایی مدرنیته را برای تکمیل پژوهش می طلبد.

نگرش پراگماتیستی به حوادث دوران مشروطه، نه تنها هیچ گونه اطلاعات تاریخی به خواننده نمی دهد، در عین حال موجب بدبین شدن خواننده نسبت به گذشتگان و خالی شدن محتوای فرهنگی تاریخ ترکان آذربایجان می گردد، لذا این نوع نوشته های غیر تحقیقی دانسته و ندانسته در خدمت خواسته ایرانشهری ها و آریاگرایان قرار می گیرد. جا دارد این گونه افراد به جای ظاهر بینی و قضاوت سطحی، اگر در توان دارند کارهای تحقیقی و آکادمیک را در جهت تقویت اطلاعات مربوط به عناصر متشکله منافع، حس و تفکر مّلی ترکان آذربایجان، مثل عناصر سرزمین، زبان، تاریخ، دین و فلسفه مّلی، محیط زیست و منش مّلی، که حداقل بخشی از آنها در کتاب «مّلی گرایی ترک و آذربایجان دوستی» آمده است، انجام دهند.

نگاهی گذرا به نوشته‌های افرادی که مشروطه‌خواهان را به خیانت متهم می‌کنند؛ نشان می‌دهد، که آنها عموماً فاقد نوشته و کتاب تاریخی و تحقیقی شناخته شده در مورد تاریخ حوادث دوران معاصر می‌باشند و عملاً فاقد اطلاعات مکفی در جزئیات و فاقد صلاحیت علمی و آکادمیک در تحلیل این حوادث می‌باشند و عموماً دارای نگاه پوپولیستی و ژورنالیستی به موضوع هستند. عین این مطلب در مورد کسانی که جملاتی از فضولی، ستارخان و پیشه‌وری و غیره را مبنای قضاوت کل نوشته‌ها و اعمال و کار آنها قرار می‌دهند، نیز مصداق دارد.

در تاریخ فلسفه، غزالی جایگاه ویژه‌ای دارد. او منسوب به شاخه سنی شعوبیه بوده‌است. غزالی با نوشتن کتاب «تهافت الفلاسفه» و کافر دانستن عقل‌گرایان و فلاسفه و کفر دانستن تفکر به مسائل علی و قوانین حاکم بر اشیا، ضربه بزرگی به تفکر عقل‌گرایی و فلسفی در جامعه اسلامی می‌زند و عملاً یکی از علل مهم عقب‌ماندگی فکری و در پی آن عقب‌ماندگی تکنولوژیکی را تشکیل می‌دهد. مترجم کتاب مذکور جناب حلبی، می‌نویسد: غزالی، فلسفه را نزد استاد یاد نگرفت، خودش یاد گرفت، اگر او نزد استاد رفته‌بود؛ هیچ وقت با نظر تحقیرآمیز به فلسفه نگاه نمی‌کرد. (فلسفه، ادبیات و بیلیم ص. ۹۵، تهافت‌الفلاسفه، مقدمه ص. ۳۰) عین همین مسئله در مورد دوستان ضد مشروطه نیز صادق است. اگر آنها نزد استاد تاریخ خوانده و در مورد دانش تاریخ، کار تحقیقی و آکادمیک انجام داده و به جامعه علمی ارائه می‌دادند؛ هیچ وقت به تاریخ چنین ساده‌انگارانه و سهل‌انگارانه نگاه نمی‌کردند.

ما نیاز به قهرمانان فرا انسانی نداریم. آنها نمی‌توانند برای انسانی که آن توانایی‌ها را ندارد، الگو باشند، لذا بود و نبودشان نقشی در زندگی روزمره ما نخواهد داشت. ما رهبران و قهرمانانی می‌خواهیم، که مثل ما باشند. آنها انسان هستند، ممکن است اشتباه کنند، فداکاری کنند و ابتکار به خرج دهند.

ما زندگی قهرمانان‌مان را بررسی و تحلیل می‌کنیم، تا اگر جایی اشتباه کرده‌اند، از آنها درس بگیریم و در زندگی خود به کار ببریم. ما تحلیل نمی‌کنیم، که آنها را گناهکار بدانیم و آنها را زیر سؤال برده؛ محاکمه کنیم. گذشته و مردگان، نه برای محاکمه، بلکه برای آموختن خطاهای آنها و پیدا کردن راه حل مناسب در زندگی کنونی و آینده بررسی و تحلیل می‌شوند.

افرادی مثل ستارخان، باقرخان و سایر بزرگان مشروطه‌طلب همچنان قهرمانان ما هستند. آنها انسان‌های جسور و شجاعی هستند، که به خاطر ملت‌شان و آینده مردم بر مبنای تفکری که می‌تواند برای هر فردی دارای نکات درست و اشتباه باشد، جان و مال خود را فدا کردند. آنها و خطاهای آنها در صورتی که از آنها درست استفاده کنیم، می‌تواند ما را از فلاکت‌های بزرگ‌تری نجات دهد.

یکی از بزرگ‌ترین ظلم‌ها در حق یک نفر این است که او محاکمه شود، ولی به او حق دفاع از خود داده نشود. حال اگر او مرده باشد، دیگر هیچ وقت نخواهد توانست از خود دفاع کند و نباید ما چنین ظلمی در حق کسی، به ویژه در مورد انسانی که به هر دلیلی خود را به خاطر ما فدا کرده، جاری کنیم.

جای تأسف است، در حالی که خیلی از ملت‌ها برای خود قهرمان تراشی کرده و حتی قهرمان‌های خیالی می‌سازند، ما تلاش می‌کنیم، به دست خود قهرمانان خود را نابود کنیم و آنها را دو دستی تقدیم دشمن کنیم. ما وارثان گذشتگان مان هستیم، با تمامی کارهای خطا و درست آنها؛ یعنی، از آنها، اعمال‌شان، رفتارشان و ثروتشان ارث می‌بریم، اگر اعتقاد پیدا کرده‌ایم، که آنها راه خطا رفته‌اند، آیا مطمئن هستیم مایی که حاصل ارثیه آنها هستیم؛ حتما راه درست را انتخاب کرده‌ایم؟ آیا این توان را داریم، که از ارثیه آنها جدا شده، راه دیگری پیش بگیریم؟ مطمئناً این کار نه با محاکمه یک‌طرفه آنها، بلکه با کنکاش و تفحص و مشخص کردن خطاهای آنها و به کارگیری راه درست ممکن است. در عین حال نباید فراموش کرد که آنها در کنار خطاهایشان، کارهای درست زیادی نیز دارند. آنها نیز روشنگر راه‌مان خواهند بود و نباید فقط خطاها را بینیم و آنها را بزرگ کنیم.

منابع

- پدرام، محمدحسن، (۱۴۰۱)، علل ناکامی مشروطه، اختر، تبریز
- بدیع: فلسفه و عرفان ملی، مقالات متعدد
- مینایی، سعید، فایل سخنرانی جناب مینایی
- جفرلی، اسماعیل، (۱۴۰۰)، شعوبه جهان‌بینی باستانگرایی افراطی در مقابل جهان‌بینی مدرن مدنی
- جفرلی، اسماعیل، (۱۴۰۲)، تورکچولوک و آذربایجانچیلیق، جفرلی
- جفرلی، اسماعیل، (۱۳۹۷)، غزالی صدرا ائتکیسینده فلسفه، ادبیات و بیلیم، سومر نشر، تبریز
- کسروی، احمد، (۱۳۶۹)، تاریخ مشروطه ایران، چاپ ۱۵، امیرکبیر، تهران
- گوی‌آلپ، ضیاء، (۱۳۹۲)، تورکچولویون اساسلاری، ضیاء گوی‌آلپ، کؤچورن آذرئل
- آبراهامیان، پراواند، (۱۳۸۳)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه گل‌محمدی، چاپ نهم، تهران، چاپ غزال، صفحه ۵۰۴، به نقل از ر. کاتون: R. cottam, Nationalism in iran (pittsburgh, 1964), p. 126.
- ملک‌زاده دیلمقانی، توحید، (۱۴۰۱)، سلماس در دوران مشروطیت، آینا، اورمیه
- مشروطه علیه مشروطه، دکتر عبدالغفار بدیع
- تاریخ تهاجمات و جنایات ارامنه، اسماعیل سیمیتقو و سردار ماکو در آذربایجان، میرزا ابوالقاسم امین‌الشرع خویی، متوفای ۱۳۴۸ ق. (ش ۱۳۰۸، م ۱۹۲۹)، علی صدراایی خویی
- جواد بیلی، قحطی و مهاجرت دو عامل اصلی در فروپاشی دولت ترکان [قاجار]
- جویزچی، اسماعیل، (۱۳۹۷)، تاریخ فلسفه جویزچی، کؤچورن جفرلی. چاپ دوم
- اؤزکیریملی، اوموت، (۱۴۰۰)، ناسیونالیزم نظریه‌لری، اوموت اؤزکیریملی، کؤچورمه و آرتیرمالار: جفرلی، سومر نشر تبریز
- بایاتلی، صمد، (۱۳۹۲)، آذربایجان شیعه‌لیگی (علی چیلیک)
- ملکی، خلیل، (۱۳۹۷)، خاطرات سیاسی خلیل ملکی، شرکت سهامی انتشار تهران
- همراز، رضا، (۱۳۸۷)، سیری در تاریخ انقلاب مشروطیت، تبریز

Reza Hamraz

Email:

rhamraz@gmail.com

Affiliation:

Researcher of history and culture of Azerbaijan

A beautiful mention of memories - events of Azerbaijan in the years 1945 / 1946 with an emphasis on the memories of the Reza Rasouli

ABSTRACT: The national government of Azerbaijan and the sweet and bitter events of Azerbaijan in the years 1945-1946 are considered to be one of the most controversial and important events in the contemporary history of Iran, which despite the emergence of written works and relative researches conducted about that event, It is one of the neglected subjects of the history of Azerbaijan. However, some of those in charge of that event have taken measures to recount the memories of that time. One of these people was Mr Rasouli, Minister of Economy of the National Government of Azerbaijan. He was one of the most famous ministers of the Pishevari cabinet, who was finally pardoned by Mohammad Reza Shah despite being sentenced to five years in prison with work in the Pahlavi military court due to his honest services and activities.

After the fall of the national government of Azerbaijan, he was on the run for about two years and lived a secret life; He started writing his memoirs and sometimes because of the fear of the imperial regime, which had a strange enmity with the people and the national government of Azerbaijan and in a brutal attack on Azerbaijan, according to a story, killed twenty-five thousand people and made thousands of people homeless. He refrains from expressing many of his valuable services in the post of the Ministry of Economy, and in some places, fearing that his notes will fall into the hands of unauthorized persons and create evidence against him, he pours purification water on the actions of the Pahlavi government, in order to prevent the case and the creation of documents against him. This article mentions the bloody events of that era Be made based on the memories of the late Rasouli.

KEY WORDS: Rasouli, Azerbaijan, 1945-1946, national government

CITATION (APA): Hamraz, R (2023). A beautiful mention of memories - events of Azerbaijan in the years 1945 / 1946 with an emphasis on the memories of the Reza Rasouli. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

Riza Həmraz

E-poçt:

rhamraz@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti
üzrə tədqiqatçı

Xatirələrdən gözəl xatırlatma - Rza Rəsulinin xatirələri vurğulanmaqla 1945/1946-cı illərdə Azərbaycan hadisələri

ÖZƏT: Azərbaycan milli hökuməti və Azərbaycanın 1945-1946-cı illərdəki acılı-şirinli hadisələri İranın çağdaş tarixinin ən mübahisəli və mühüm hadisələrindən biri hesab olunur ki, bu hadisələr haqqında yazılı əsərlər və nisbi tədqiqatlar üzə çıxmasına baxmayaraq həmin hadisə, Azərbaycan tarixinin diqqətdən kənarda qalan mövzularından biridir. Lakin həmin hadisəyə rəhbərlik edənlərdən bəziləri o dövrün xatirələrini xatırlamaq üçün tədbirlər görüblər. Bu şəxslərdən biri də Azərbaycan Milli Hökumətinin İqtisadiyyat Naziri mərhum Rəsuli idi. O, vicdanlı xidmət və fəaliyyətinə görə Pəhləvi hərbi məhkəməsində işləməklə bərabər Əil həbs cəzasına məhkum edilməsinə baxmayaraq, nəhayət, Məhəmməd Rza şah tərəfindən əfv olunan Pişəvəri kabinetinin ən məşhur nazirlərindən biri idi.

Azərbaycan milli hökuməti süqut etdikdən sonra o, iki ilə yaxın qaçaqda olub, gizli həyat yaşayıb; O, xatirələrini yazmağa başlayır və bəzən Azərbaycan xalqı və milli hökuməti ilə qərribə düşmənçilik bəsləyən və Azərbaycana qarşı amansız hücumla mürəz qalan imperiya rejiminin qorxusundan İqtisadiyyat Nazirliyinin vəzifəsində bir çox dəyərli xidmətlərini dilə gətirməkdən çəkinir, bəzi yerlərdə qeydlərinin icazəsiz şəxslərin əlinə keçəcəyindən və onun əleyhinə dəlil yaradacağından ehtiyatlanaraq, onun əleyhinə açılan iddianın və sənədlərin yaradılmasının qarşısını almaq üçün həmin şəxslərin əməllərinin üzərinə təmizlik suyu tökür. Bu yazıda mərhum Rəsulinin xatirələri əsasında o dövrün qanlı hadisələri xatırlanır.

AÇAR SÖZLƏR: Rəsuli, Azərbaycan, 1945-1946, milli hökumət

CITATION (APA): Həmraz, R (2023). Xatirələrdən gözəl xatırlatma - Rza Rəsulinin xatirələri vurğulanmaqla 1945/1946-cı illərdə Azərbaycan hadisələri. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023.

Reza Hamraz

E-posta:

rhamraz@gmail.com

Üyelik:

Azerbaycan tarihi ve kültürü
üzerine araştırmacı

Anılardan güzel bir alıntı - 1945/1946 yıllarında Azerbaycan'da yaşanan olaylar, Rıza Rasuli'nin anılarına vurgu yaparak

ÖZET: Azerbaycan'ın ulusal hükümeti ve 1945 -1946 yıllarında Azerbaycan'ın tatlı ve acı olayları, İran'ın çağdaş tarihinin en tartışmalı ve önemli olaylarından biri olarak kabul edilir. Bu olay, Azerbaycan tarihinin ihmal edilen konularından biridir. Ancak o olayın sorumlularından bazıları o dönemin anılarını anlatmak için hatıralarını yazmaya başladılar. Bu kişilerden biri de Azerbaycan Milli Hükümeti Ekonomi Bakanı merhum Resuli idi. Pişeveri kabinesinin en ünlü bakanlarından biriydi ve dürüst hizmetleri ve faaliyetleri nedeniyle Pehlevi askeri mahkemesinde için beş yıl hapis cezasına çarptırılmasına rağmen sonunda Muhammed Rıza Şah tarafından affedildi.

Azerbaycan milli hükümetinin düşmesinden sonra yaklaşık iki yıl boyunca kaçak olarak yaşadı ve gizli bir hayat yaşadı; Anılarını yazmaya başladı ve bazen Azerbaycan halkı ve ulusal hükümeti ile garip bir düşmanlık besleyen, Azerbaycan'a vahşice bir saldırı düzenleyerek yirmi beş bin kişiyi öldürüp binlerce insanı evsiz bırakan şahlık rejiminin korkusundan dolayı Ekonomi Bakanlığı görevinde birçok değerli hizmetini dile getirmekten kaçınıyor ve bazı yerlerde notlarının yetkisiz kişilerin eline geçip aleyhine delil oluşturacağı korkusuyla Pehlevilerin eylemlerinin üzerine arıtma suyu döküyor. Bu yazı merhum Resuli'nin anılarından yola çıkarak o dönemin kanlı olaylarından bahsedilmektedir.

ANAHTAR KELIMELER: Rasuli, Azerbaycan, 1945-1946, ulusal hükümet

CITATION (APA): Hamraz, R (2023). Anılardan güzel bir alıntı - 1945/1946 yıllarında Azerbaycan'da yaşanan olaylar, Rıza Rasuli'nin anılarına vurgu yaparak. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

رضا همراز

ایمیل:

rhamraz@gmail.com

وابستگی:

پژوهشگر تاریخ و فرهنگ آذربایجان

ذکر جمیل خاطرات - وقایع آذربایجان سال های ۱۳۲۴-۱۳۲۵ با تأکید بر خاطرات مرحوم رضا رسولی

چکیده:

حکومت ملی آذربایجان و حوادث شیرین و تلخ آذربایجان در سال های ۱۳۲۴ - ۱۳۲۵ یکی از جنجالی ترین و مهم ترین رخداد های تاریخ معاصر ایران به شمار می آید، که به رغم پدید آمدن آثار نوشتاری و پژوهش های نسبی انجام شده در باره آن واقعه، یکی از موضوعات مغفول مانده تاریخ آذربایجان می باشد. با این حال عده ای از متصدیان امر آن واقعه برای بازگویی خاطرات آن دوران اقداماتی انجام داده اند. یکی از این افراد مرحوم رسولی وزیر اقتصاد حکومت ملی آذربایجان بود. وی یکی از خوشنام ترین وزرای کابینه پیشه وری بود، که به علت خدمات و فعالیت های صادقانه خود با وجود محکومیت به حبس پنج ساله توأم با کار در دادگاه نظامی حکومت پهلوی، نهایتاً مورد عفو محمدرضا شاه قرار گرفت.

وی پس از سقوط حکومت ملی آذربایجان، که حدود دو سال نیز متواری بوده و زندگی مخفیانه ای را سپری می کرد؛ به تحریر خاطرات خود پرداخت و گاهی اوقات از بیم رژییم شاهنشاهی، که دشمنی عجیبی با خلق و حکومت ملی آذربایجان داشت و در یورش وحشیانه به آذربایجان بنا به روایتی بیست و پنج هزار نفر را کشته و هزاران نفر را آواره و بی خانمان کرده بود؛ از بیان بسیاری از خدمات ارزنده خویش در پست وزارت اقتصاد صرف نظر می کند و در جاهایی نیز از بیم افتادن یادداشت هایش به دست نامحرمان و مدرک سازی علیه خود، آب تطهیری بر روی اعمال حکومت پهلوی می ریزد، تا مانع پرونده و سند سازی علیه خود گردد. این مقاله بر اساس خاطرات مرحوم رسولی به ذکر وقایع خونین آن دوران می پردازد.

استناد (آپا): همراز، ر (۲۰۲۳). ذکر جمیل خاطرات - وقایع آذربایجان سال های ۱۳۲۴-۱۳۲۵ با تأکید بر خاطرات مرحوم رضا رسولی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

مقدمه

آقای مهندس علیرضا صرافى امروزه یکی از خادمان زبان و ادبیات آذربایجان بوده و در عرصه‌های سیاست، ادبیات، فولکلور و روزنامه‌نگاری یکی از چهره‌های نامدار و سرشناس آذربایجان به‌شمار می‌آید. ایشان افتخار داشته‌اند زمانی ۳۳ شماره از ماهنامه وزین «دیلماج» را در تبریز و تهران منتشر کنند. ماهنامه دیلماج در آن عهد یکی از پرخواننده‌ترین، وزین‌ترین و دوست‌داشتنی‌ترین مجلاتی بود، که در چند سال اخیر در آسمان مطبوعات آذربایجان به درخشندگی پرداخت و در آن نویسندگان و شعرای چندی قلم‌فرسایی کرده و با نشر مقالات و اشعار وزین خود کام خوانندگان را همیشه شیرین می‌نمودند. فسوسا که این شیرینی زیاد دوام نیاورد و انتشار دیلماج متوقف گردید. شکی نیست که خدمات ماهنامه دیلماج در حافظه تاریخی مردم آذربایجان به یادگار خواهد ماند.

آقای مهندس صرافى به غیر از افتخار نشر دیلماج، مفتخرند که مرحوم رضا رسولی وزیر اقتصاد حکومت ملی آذربایجان دایی مادرشان و زنده‌یاد حاج محمدعلی بادامچی یکی از چهره‌های خوشنام و ماندگار انقلاب مشروطه و جنبش خیابانی نیز دایی پدر ارجمندشان بوده‌اند. شکی نیست که ایشان از هرکدام از بزرگان یاد شده میراثی معنوی به یادگار برده‌اند. آقای صرافى چندین سال افتخار درک محضر پر فیض دایی بزرگوارشان را داشته و از آن مرحوم نکته‌های ناگفته چندی در مورد تاریخ معاصر آموخته‌اند. به علت این افتخار خانوادگی و نسبی، خوشبختانه یادداشت‌ها و به عبارتی خاطرات مرحوم رسولی چند سال قبل به دست ایشان رسیده و ایشان آنها را بازخوانی نموده‌اند. بنده عاصی به درگاه حضرت حق نیز از این افتخار بی‌نصیب نگشته و جز اولین خوانندگان خاطرات یاد شده گردیدم.

رسولی وزیر اقتصاد حکومت ملی

دکتر نصرت‌الله جهان‌شاه لو از اعضای موسوم به ۵۳ نفر، که در خاطرات خود کارهای اکثریت قریب به اتفاق دوستانش را به باد انتقاد می‌گیرد، تا به زنده یاد رسولی می‌رسد؛ صداقت و درستکاری وی را ستوده و می‌نویسد: «آقای رسولی وزیر اقتصاد، مردی پر تلاش و در کار خود آگاه بود و از او هیچ گونه رفتار نادرست دیده و شنیده نشد.»

مرحوم رضا رسولی فرزند یک خانواده روشنفکر آذربایجانی (امین و رسولی) بود، که در سال ۱۲۷۱ شمسی در تبریز دیده به جهان گشود. او در دوران نوباوگی خود شاهد انقلاب مشروطه بود و از این انقلاب عظیم در حد خود درس‌ها آموخت. وی در دوره پهلوی اول، کارمند عالیرتبه‌ای در وزارت کشور بود و مدت مدیدی در شهرداری تبریز، اصفهان و کرمانشاه اشتغال داشت. در شهریور سال ۱۳۲۱ زمانی که سمت ریاست شهرداری مراغه را بر عهده داشت؛ از سوی فهیمی استاندار وقت آذربایجان به تبریز دعوت و به سمت ریاست خواربار شهرداری تبریز منصوب می‌شود. وی با کار بی‌وقفه در این سمت موفق می‌شود مشکل بزرگ نان (که در سال‌های جنگ جهانی دوم معضل بسیار حادی بود) را برطرف سازد. پس از حمله

نیروهای حکومت مرکزی به آذربایجان، بساط بگیر و ببند و کشت و کشتار وسیعی به راه می‌افتد. بسیاری از سران فرقه ناگزیر به آن سوی مرز مهاجرت می‌کنند، اما وی با تصمیم قبلی، ماندن در تبریز را ترجیح می‌دهد و قریب دو سال در تبریز مخفی می‌شود و نهایتاً با وساطت و شفاعت تنی چند از آشنایان، در هفتم آذرماه ۱۳۲۷ به تهران آمده، خود را به ستاد دادرسی ارتش معرفی می‌نماید. وی پس از کش و قوس‌های فراوان روانه زندان شده و در محاکمات اولیه به پنج سال حبس با اعمال شاقه محکوم می‌گردد، اما اوائل آذرماه ۱۳۲۸، مشمول عفو قرار گرفته، مجازات حبس وی موقوف‌الاجرا می‌شود.»

آن مرحوم در دهه شصت (در خرداد سال ۱۳۶۳) پس از نقاهتی کوتاه به دور از زادگاهش در تهران سر پر سودای خویش را به خاک می‌گذارد و در مقام امام‌زاده عبدالله شهر ری، جایی که پدرش حاج‌محمد رحیم و نیز پسرش پیشتر آنجا آرامیده بودند؛ بی سرو صدا مدفون گردیده و آرام می‌گیرد.

رضا رسولی و تشکیل فرقه دمکرات آذربایجان

حکومت ملی آذربایجان یکی از جنجالی‌ترین و بزرگ‌ترین رخدادهای تاریخ معاصر به شمار می‌آید که به رغم وجود آثار پژوهشی موجود در باره این واقعه تاریخی همچنان می‌توان با استناد به منابع و مدارک نویافته دامنه پژوهش در باره آن را بیش از پیش گسترش داد. متأسفانه از بدو سقوط حکومت ملی آذربایجان، اکثریت قریب به اتفاق نوشته‌ها در موضوع رهبر آن میرجعفر پیشه‌وری پدید آمده و نوشتن در مورد خدمات کابینه نسبتاً موفق او همچنان در غباری از فراموشی به سر می‌برد.

وقتی اعتبارنامه پیشه‌وری ناجوانمردانه در مجلس چهاردهم به شمایی فرمایشی و از پیش تعیین‌شده رد شد؛ وی با صراحت گفته بود: من از پنجره بیرون رفتم، ولی از در وارد خواهم شد. شاید کسانی که به راه ندادن پیشه‌وری به مجلس می‌اندیشیدند؛ به آن سوی قضیه خوب ننگریسته بودند، که ای بسا وی دست به چنین اقدام بزرگی بزند. نویسندگان چندی نیز گویا راه نیافتن پیشه‌وری به مجلس چهاردهم را عامل اصلی فروغلتیدن وی به دامن روس‌ها دانستند، اما این قبیل نویسندگان در باره چرایی قتل این مهره ظاهراً عزیز روس‌ها؛ یعنی، پیشه‌وری هفت ماه پس از رفتن او به شوروی مطلب قابل توجهی ننوشته‌اند. آنها در داخلی بودن قیام، شک کرده و هر چه در توان داشتند آن را مولود عاملی خارجی قلمداد کردند، اما به تعبیر ایواز طاهای ژورنالیست آذربایجانی غافل از آن بودند که «هر قدر هم به زعم آنها حکومت دمکرات‌ها ریشه خارجی داشته‌باشد، باز هم بستر ظهور آن داخلی بود. در نظریه توطئه، ما همواره به عاملیت عوامل خارجی به بهای فراموشی قابلیت بستر داخلی، عنایت افراطی می‌کنیم. حال آنکه تا بستر داخلی آماده نباشد، یک عامل خارجی به زحمت می‌تواند جنبشی به آن ابعاد را به راه اندازد.»

به عقیده راقم سطور، سخنرانی غرای پیشه‌وری در مجلس چهاردهم، که در دفاع از حق مردم آذربایجان اظهار گردید؛ موجب خشم نمایندگان ساده‌ لوح و شوونیست گردید و موجب شد از ۹۹ نفر حاضرین در مجلس، ۵۰ نفر به نفی وی رای دهند. اگر به فرض ۱۰۰ نفر در مجلس حاضر می‌بودند، قاعدتاً باید با نصف به‌علاوه یک رای، حکم به کنار ماندن پیشه‌وری از مجلس می‌دادند، که در آن صورت باید آمار منتقدین و مخالفین به ۵۱ نفر می‌رسید، که علناً چنین اتفاقی رخ نداد.

جالب است بدانیم پس از آنکه اعتبارنامه پیشه‌وری رد گردید؛ در اعتراض به این عمل ده‌ها تن از روشنفکران، روزنامه‌نگاران، خلق آذربایجان و دیگر نقاط ایران لب به اعتراض گشودند، که از آن میان می‌توان به بزرگانی چون: عباس مسعودی، ملک‌الشعراى بهار، حبیب یغمائی، محمد مسعود، عمیدی نوری، ابوالقاسم پاینده، صادق سرمد، سیدحسین فاطمی، جلالی نائینی، بهاء‌الدین پاسارگاد، پروین گنابادی، حسینقلی مستعان، آیت الله حاج شیخ‌حسین لنکرانی، دکتر محمد مصدق، عبدالرحمن فرامرزی، خلیل ملکی، سیداحمد کسروی و .. اشاره کرد. طرفه اینکه در سال‌های اخیر از این حکومت با عبارت غائله نام برده شده و کتبی هم در این باره چاپ و نشر گردیده‌اند.

ابراهیم ناصحی نامی در کتاب تدوینی خود بنام «غائله آذربایجان در رهگذر تاریخ» نیز راجع به رد اعتبارنامه پیشه‌وری می‌گوید: بعضی از نویسندگان رد اعتبارنامه پیشه‌وری را یکی از اشتباهات مهم مجلس چهاردهم شمرده‌اند، حتی بعضی‌ها نیز آن را شرم‌آور خوانده‌اند. از ننگین‌ترین یادگارهای این مجلس، یکی هم تصویب اعتبارنامه سیدضیاء‌الدین طباطبائی عامل سرسپرده و مشهور انگلستان بود، که مدت ۲۲ سال مقیم فلسطین بود و هنوز پایش به ایران نرسیده، او را وکیل مجلس کردند! البته این هم از عجایب روزگار ماست، چرا که قبلاً نیز آرای شهید شیخ‌سلیم نماینده آذربایجان در مجلس اول قلع و قمع شده بود .

سخن گفتن و نوشتن در مورد حکومت ملی آذربایجان امروزه کار چندان ساده‌ای نیست، چرا که منابع و مآخذ دست اول چندان در دسترس مؤلفین و محققین مستق و حقیقت‌جو نمی‌باشند و یا دسترسی به آن منابع کار مشکلی است. ارائه مدارک و اسناد دست اول بی‌تردید نقش بی‌بدیلی در روشن نمودن ماهیت رخدادهای تاریخی دارند و با استناد به همین مدارک دست اول می‌توان دامنه مطالعات و بررسی‌های تاریخی را بیش از پیش گسترش داد. آنچه در این نوشتار مد نظر بوده و در سطور بالا اشاره‌ای هر چند اندک بدان گردیده؛ خاطرات مرحوم رسولی وزیر اقتصاد حکومت ملی آذربایجان است. خاطرات وی اگر چه محدود بوده و در چند مورد به شخص خود می‌پردازد، اما به لحاظ تاریخی ارزشمند و گویا هستند و می‌توانند حلقه‌های مفقوده از دید محققانی را که از برخی اسناد و واقعیات به دور بوده‌اند؛ آشکار نماید و یا دست کم امکان رسیدن به درکی واقعی و باز کردن فضا در مورد این حکومت را آسان‌تر نماید. تأثیر اسناد نو یافته، که تاکنون از دید محققان دور بوده و سایه فراموشی روی آنها را پوشانده، اثرات مفید و شگرفی در درک واقعیت‌های موجود ارائه می‌دهند.

خاطرات مرحوم رسولی به رغم آنکه گاهی اوقات چنانکه اشاره شد به زندگی شخصی و خانوادگی او می‌پردازد و از سویی به دلیل نوشته شدن در دوران اختفا از بعضی ملاحظه‌کاری‌ها تهی نیست، با این همه در مجموع به شناخت بیشتر شخصیت‌های حکومت ملی آذربایجان کمک می‌کند. وی در باره مقدمات تشکیل فرقه و تنظیم بیانیه ۱۲ شهریور می‌نویسد: «... حاجی میرزا آقا فرشی، یکی از تجار معتبر و محترم تبریز بود، از بدو مشروطیت هم جزو آزادیخواهان خدماتی را انجام داده و دوره‌های متعدد سمت نمایندگی تبریز را داشته، پس از خودش، آقای غلامحسین فرشی در دوره ۱۲ و ۱۳ از تبریز انتخاب شده بود. در ایرانی بودن و علاقه‌مندی‌اش به اصلاحات مملکت شک و شبهه‌ای نبود، شبستری هم داماد مرحوم فرشی و شوهرخواهر آقای غلامحسین فرشی بود. با وجود اینکه همان شب را برای یک کار فامیلی (مقدمه خواستگاری خواهرزاده‌ام مهدی نیوشا [خراسانچی]) وظایفی به عهده من واگذار شده بود، پس از برگزاری وظایف خود، اگر چه از وقت مفید گذشته بود، به منزل فرشی رفتم. تشکیل جمعیتی بنام «حزب دموکرات» مطرح بود. بیانیه‌ای هم تهیه شده بود [که قرار بود] منتشر شود. فقط اختلاف برای این بود، که عده‌ای می‌گفتند بیانیه به فارسی و بعضی هم عقیده داشتند به ترکی آذربایجانی نوشته شود. بالاخره اکثریت آراء بر این شد، که به دو زبان فارسی و ترکی چاپ شود. ۱۲ ماده بیانیه، یکی یکی مورد شور و بحث گردید چون عده [حاضرین] از ده نفر بیشتر نبود، [و چند تن از] جمعی که دعوت داشتند، حاضر نبودند، قرار شد پس از اینکه امضای بیانیه به چهل، پنجاه نفر رسید، در دسترس عامه گذاشته شود.

پس از ختم جلسه به اتفاق آقایان بیت‌الله و عوض چلبی از منزل فرشی بیرون آمده؛ بین راه در اطراف تشکیل جمعیت و انتشار بیانیه صحبت می‌نمودیم من از مرحوم چلبی عقیده‌اش را جویا شده گفتم: تا چه حد و تا کجا پیشرفتی در این کار حاصل می‌شود؟ آیا به نفع مملکت تمام خواهد شد، یا کاسه‌ای زیر نیم‌کاسه هست؟ گفت: من که مانعی در کار نمی‌بینم، ظاهراً هم اگر مراد بیانیه اجرا شود، به نفع آذربایجان است. باید اختیارات بیشتری به شهرستان‌ها داده شود. فعلاً هم ما از امضاکنندگان آن هستیم؛ باید مراقب آتیه شد و دید چه جوری از آب در می‌آید. اگر شکل کار بعداً عوض شد، ما کناره‌گیری کرده و مداخله نمی‌کنیم.

بیانیه با بیشتر از چهل پنجاه امضا منتشر شد. تشکیل حزب دموکرات و باز شدن دفتر نام‌نویسی برای عضویت، با نشر آگهی به اطلاع عموم رسید استقبالی که از طرف اهالی به عمل آمد، موجب تعجب گردید. مشاهده شد نظر به اینکه اکثریت از وضع شهر و رفتار حزب توده ناراضی و شاکی بودند، قد علم کردن حزب دموکرات را در مقابل حزب توده حسن استقبال نموده و فوز عظیمی دانستند و نام‌نویسی می‌کردند. ضمناً جمعی هم با دیده شک و تردید نگاه کرده، انتقاداتی می‌نمودند. دوستانم بعضی تشویق در این کار و برخی تنقید می‌کردند. بعضاً ناراحتی فکر و اضطراب خاطر برایم فراهم می‌شد. با خود می‌گفتم: آیا در این راهی که گرفته‌ام، صائب هستم، یا خاطی؟ خادم می‌باشم، یا خائن؟ خلاصه بر سر دو راهی گیر کردم. «

رسولی در شرح تردیدها و دودلی‌هایی که در بدو ورود خود به فرقه داشته‌است، نیز چنین صحبت می‌کند: « یکی از اقربا و قوم و خویشان دور، که خودش در حزب توده عضویت داشت و خیلی هم [پروا] پا قرص بود؛ گفت: امضای شما را هم در بیانیه فرقه دموکرات دیدم. گفتم: بله مگر مانعی بود؟ گفت: این خیلنت بود، که پیشه‌وری کرد و شما هم ندانسته و نفهمیده تبعیت کردید. من از تبریز می‌روم. شاید حزب توده در آتیه بخواهد با فرقه دموکرات تشریک مساعی نماید، ولی من عقیده ندارم. عضویت حزب توده را به فرقه دموکرات ترجیح می‌دهم.

دو دلی و دغدغه خاطر ناراحت‌م کرده‌بود. روزی در ساعت دو بعد از ظهر، با وجود اینکه فصل تابستان، هوا گرم و برای ملاقات هم بی‌موقع بود؛ به سراغ دوستی که مطلع به اوضاع دنیا و آشنا به سیاست بود، رفتم. از خواب شیرین بیدارش نمودم، خیلی تعجب کرد و نگران شد، که چه اتفاقی افتاده، که در این وقت به دیدنش رفته‌ام. گفت: به نظرم قدری مضطرب هستی، حال و حکایت چیست؟

موضوع عضویت خود را در فرقه دموکرات و امضای بیانیه را شرح دادم. دلداریم کرد و قوت قلبم داده، گفت: در کنار نشستن و گردن به معرکه دراز کردن، فایده‌ای متصور نیست. بالاخره همگی اهل این مملکت هستیم، باید در مقدرات شرکت نمائیم. اگر شماها نباشید اشخاص نامناسب روی کار آمده، همان بساط حزب توده را تجدید می‌کنند. بیانیه را هم دیده‌ام، مطلبی برخلاف حقیقت، یا لطمه به استقلال کشور برساند، به نظرم نرسید. فعلاً هم اشخاص درستکار که در آزادیخواهی و وطن‌پرستی سابقه‌دار می‌باشند؛ دست‌اندرکار هستند. بعدها اگر دیدی که برخلاف مصلحت کشور کارهایی می‌شود، خودت را کنار بکش، چون عقیده ایمانی به آن دوست خود داشتیم، تا اندازه‌ای از گفته‌هایش تسکین قلب برایم حاصل شد.

روزی هم آقای نظام‌الدوله رفیعی از جمعی به منزل خود دعوت نموده‌بودند. من هم از جمله مدعوین بودم. ملوک، تاجر، کسبه، اداری جمع بودند، آقای نظام‌الدوله از طبقه اعیان و از رجال تبریز بودند. چند دوره هم سمت نمایندگی مجلس شورای ملی را داشته، البته دعوت چنین شخصی را همه قبول کرده‌بودند.

آقای نظام‌الدوله، که از امضاکنندگان بیانیه بودند، جلسه را افتتاح [و] شرحی در اطراف مرام و مقصد جمعیت تازه تشکیل شده صحبت نمود. گفته‌شد، که از بین حاضرین جلسه، عده‌ای بنام کمیته فرقه دموکرات انتخاب شوند. چند نفری از دوستان و آشنایان که حاضر مجلس بودند؛ مایل بودند که من هم به عضویت کمیته انتخاب شوم. با عرض سپاسگزاری از حسن نظر آنها جداً عذرخواهی کردم [و] گفتم: بی‌خودی رأی خود را هدر ندهید؛ من عضویت کمیته را قبول نخواهم کرد. میل دارم که از افراد فرقه شوم، نه از سران فرقه. بعدها هم به واسطه آمدن نمایندگان از سایر شهرستان‌ها و بخش‌های تابعه آذربایجان، کنفرانسی در پیرامون تشکیل فرقه دموکرات در سالون دبیرستان فردوسی داده می‌شد، قرار شد از مابین حضار کمسیون به نام کمسیون تفتیش، که عده آن ۱۱ نفر باشد، انتخاب شود. وظیفه این کمسیون رسیدگی به سوابق و

وضعیت قبول کنندگان عضویت فرقه و تشخیص صلاحیت عضویت آنها باشد. انتخاب به این ترتیب به عمل [می] آمد [که] اسم یک نفر را می گفتند، اگر مخالفی نبود قبول و الا رد می شد. من هم یکی از اشخاص بودم. با اکثریت قبول شدم. چون مایل نبودم، پس از تشکر از حسن نظر رأی دهندگان به واسطه حساس بودن شغل اداری (اداره کردن نان شهر) و گرفتاری ای که داشتم؛ از قبولی این وظیفه عذر خواستم و حاضر نبودن خود را اعلام نمودم. پیشه‌وری به این عمل من اعتراض کرده، گفت: عضویت کمسیون تفتیش مانع کارهای اداری نمی باشد. افکار عمومی قابل تقدیر و ستایش است، نباید از کار شانه خالی کرد، مگر در این شهر زندگی نخواهید کرد؟ مگر نمی خواهید به وطن خود خدمت نمائید؟ معذرت شما پذیرفته نیست و رد می شود. روز به روز پیشرفت‌های محسوس در کارهای فرقه دموکرات دیده می شد. استقبالی که از طرف اهالی شهر تبریز، یا سایر شهرستان‌ها و بخش‌های آذربایجان می شد؛ حزب توده را مجبور به سکوت کرده، در گوشه‌ای نشسته و دم فرو بسته [بود]. پسرهای اقبال السلطنه از ماکو، پسر امیرامجد از خوی، وهاب‌زاده از اردبیل، نظام‌الدوله از تبریز، که همگی مالک و از سرشناسان آذربایجان بودند، عضویت فرقه دموکرات را قبول نموده و برای جلوگیری از اعمال و نفوذ حزب توده، یکدل و یک جهت شده‌اند ...»

هم او در ادامه خاطرات خود در خصوص الهامی وزیر مالیه دموکرات‌ها، که بنا به دلایلی بعد از پایان کار فرقه رفتن را به ماندن ترجیح داد؛ می نویسد: «... الهامی گفت: من و قیامی می رویم به منزل ما، تو هم بیا با هم بریم صحبتی بکنیم، که چه باید کرد. گفتیم: من قبلاً باید به منزل خودم بروم پس از سرکشی به منزل می آیم، شما را پیدا می کنم. باری به منزل رسیده لباس سفر را عوض نموده؛ به منزل الهامی رفتیم. دیدم مہیای حرکت می باشد. گفتیم: چه می کنی و کجا می خواهی بروی؟

گفت: پیشه‌وری رفت، من هم می خواهم بروم. اتومبیل حاضر است، تو هم بیا برویم.

گفتم: اگر من بخوام بروم، خودم اتومبیل دارم، ولی من نخواهم رفت و شما را هم صلاح نمی دانم بروید.

جواب داد: مگر تفصیل وضع زنجان را نشیده‌ای؟ تبریز هم همان حال، بلکه بدتر از آن را خواهددید.

گفتم: الهامی بهتر است آتیه را فکر بکنیم. بالفرض وضع زنجان هم پیش بیاید؛ به دست اهل تبریز یا مامورین دولتی خودی کشته شویم؛ من ماندن را به رفتن ترجیح می دهم. محاکمه و اعدام به دست ایرانی برای من گوارتر از فرار کردن و پناهنده شدن به اجنبی می باشد. من نخواهم رفت. می مانم و منتظر پیش آمد هستم. چون جداً مصمم به رفتن بود، حتی به خانمش، که گفته‌های مرا تائید می کرد، پرخاش نموده، گفت: خانم اگر تو می خواهی می توانی در تبریز بمانی. من دخترم را برداشته خواهم رفت. با همدیگر روبوسی و خداحافظی نمودند.

می خواستم از اطاق بیرون بروم، الهامی گفت: رسولی من هیچ پولی همراه خود ندارم، اگر داری به لندازه‌ای که کفاف مخارج تا جلفا را بکند، به من بده. من هم شصت تومان دادم. این الهامی بود وزارت مالیه حکومت ملی را داشت، پول

نداشت تا جلفا خودش را برساند. من شصت تومان دادم حالا چه گفته‌اند و چه استفاده‌هایی برایش قلمداد کرده‌اند؛ خدا می‌داند. »

بخش‌هایی از این خاطرات روشن‌کننده صداقت و نوع نگرش فرقه‌ای‌ها در مقابل ملت است، که به راستی دردناک و سوزناک هستند. الهامی که خود ریاست وزارت مالیه حکومت ملی آذربایجان را داشت، از همکاری برای رفتن پول قرض می‌کند.

خاطرات رسولی به نوع نگرش علما و خادمین دین به حکومت ملی هم اشارتی دارد. به عنوان مثال وقتی رسولی در اختفا به سر می‌برد؛ به خادم الشریعه‌ای متوسل می‌شود (آیت‌الله شیخ عبدالحسین غروی باجاناق مرحوم آیت‌الله انگجی و نماینده مجلس خبرگان از آذربایجان) که بنا به ملاحظات امنیتی از ایشان نام نبرده، ولی به نیکی بسیار از او یاد می‌کند، که چه‌سان پنج روزی را در منزل آنها بوده و چسان آن عالم وارسته شخص رسولی را مورد احترام قرار داده، حتی جان خود را نیز به خطر می‌اندازد.

مرحوم رسولی در مورد شرکت خود در حکومت ملی آذربایجان می‌نویسد:

« شرکت در نهضت ۲۴/۹/۲۱ برای استفاده مادی نبود. فکر می‌کردم شاید بتوانم خدمتی به کشور خود بکنم و باری از دوش کسی بردارم. عقیده دارم هر کس باید در دادگاه عدل الهی برائت حاصل نماید؛ وجدانش راحت باشد، نه برای اینکه دردی از هزاران درد بی‌درمان آذربایجانی از بین برود و این استان زرخیز ایران، که به منزله سر کشور است و خدماتی در راه آزادی نموده، جوانانی قربانی داده، ستارخان و باقرخان، سعید سلماسی و شریف‌زاده و سرلشکر امین پرورش کرده، که در راه وطن از جان گذشته و شهید شده‌اند، روی آمدی به خود دیده، اهالی آن که مستوفی استاندار وقت در جواب فرمانده لشکر، که گفته بود: جو و کاه از سیلو داده‌اند، اسب‌های ما نمی‌خورند؛ استاندار هم می‌گوید: اگر اسب‌های شما نمی‌خورند، پس بدهید خرهای ما می‌خورند. می‌دهم به گندم مخلوط کرده، آرد نموده، نان شب بکنند و به اهالی بدهند. من می‌خواستم بلکه این عده ستم‌کشیده و روی راحتی ندیده، راحت بشوند. با نیت خالص بدون هیچگونه چشم‌داشتی در نهضت ۲۱ آذر ۲۴ شرکت کردم. اگر بعضی از همکارانم خیالاتی در سر داشتند؛ نظر استفاده مادی در بین بود، یا آلت اجرای نظریات و سیاست دیگری بوده‌اند؛ من اطلاعی نداشتم. من یقین داشتم که مرادعلیخان پسر اقبال السلطنه، یا یوسف عظیمی و دکتر اورنگی، حاجی تقی وهاب‌زاده، یا نظام‌الدوله رفیعی مردمان شریف و وطن‌پرستی هستند. هیچوقت این قبیل اشخاص خیانت به وطن خود نخواهند کرد. فعلاً هم در عقیده خود نسبت به آنها باقی هستم. »

زنده‌یاد رسولی دارای ذوق فرهنگی و شم تاریخ دوستی بود و به همین فطرت بود، که خود شخصاً به نوشتن خاطرات خود پرداخته‌است. این خاطرات در ۴۹ صفحه ۱۹ سطری در کاغذ خط دار به خط زیبای مؤلف تحریر گردیده‌است، که اکنون در تملک وراث آن مرحوم است. عجب اینجاست که او، در این اوراق از زندگی خصوصی خود زیاد صحبت نمی‌کند. چه بسا

جواب حسن وثوق الدوله عاقد قرار داد ننگین ۱۹۱۹، به فرزند خود علی وثوق را آویزه گوش کرده بود. علی وثوق سال آخر عمر پدر از وی می پرسد: چرا کتاب و یادداشتی از سرگذشت و گذشته پرمجرای خود نمی نویسد، که به یادگار بماند. وثوق الدوله رند که فولاد آبدیده بود؛ در پاسخ سوال فرزند گفته بود: برای اینکه تو یکی آسوده زندگی نمایی. آنچه بر این خاطرات خواندنی و تکاپوها نفعه کمال و توفیق خواهددمید و غنچه آمال را لبخند شکوفائی بخشیده و زیبایی اش را دو چندان خواهدنمود، تعلیقات و توضیحات مهندس صرافی است، که بر این عروس نو شکفته خواهدنوشته. سخن آخر اینکه بدون شک چاپ و نشر این یادداشت ها در تدوین تاریخ حکومت ملی و تاریخ معاصر آذربایجان مثمر ثمر خواهدشد و امید می رود هر چه سریع تر کسوت کتابت بپوشد. انشاء ...

توضیحات و منابع مورد استفاده در این اندک:

* کسی چه می داند؛ شاید روان شاد جبار باغچه بان معلم کودکان استثنایی شعر زیر را در وصف این چنین آدم های با صداقتی سروده باشد:

تبریک نامه

ای ایگیدلر مسکنی ای آذربایجان

بو ایل دؤنومونو تبریک ائدیرم

سنوینجله، اورکله صمیمی، شادان

بو ایل دؤنومونو تبریک ائدیرم

ای اوجا داغلاری قارتال یوواسی

ای گئنیش چوللری مارال دونیاسی

بو ایل دؤنومونو تبریک ائدیرم

آسلانا بنزه یین هر فدائیسسی

آزادلیغا همی، عدله نگهبان

بو ایل دؤنومونو تبریک ائدیرم

بیر ایله اون ایل ایل لیک یئریدین اؤنه

هر ایلین بنله جه ظفرله دؤنه

پارلا گونش کیمی سن گوندن گونه

آزادلیق گؤیونده اول گیلن تابان

بو ایل دؤنومونو تبریک اندیرم

یاشاسین، فرهنگین، علمین، هنرین

یاشاسین مرامین دوردوقجا دؤوران

۱ - آذربایجان دموکرات و تدوین بیانیۑ ۱۲ شهریر، بخشی از خاطرات رضا رسولی وزیر تجارت و اقتصاد حکومت ملی

آذربایجان - تهیه و تنظیم: علیرضا صرافی درج شده در چندین سایت آذربایجانی از جمله www.AzarTurk.com

۲ - خاطرات مرحوم رسولی / چاپ نشده / از آرشیو مهندس علیرضا صرافی. آقای مهندس صرافی علاوه بر اینکه این خاطرات را چند روزی در اختیار بنده گذاشتند؛ از توضیحات شفاهی و مفید خود نیز ما را رهین منت نمودند.

۳ - یادداشت دکتر ایواز طاها با عنوان «پاسخ به یک مقاله» در سایت Alma yolo

۴ - میرجعفر پیشه‌وری‌نین زندان خاطیره‌لری، چاپا حاضیرلایان و اؤن سوز رضا همراز - این کتاب را من با رسم‌الخط جدید آمادۑ انتشار کرده‌ام.

۵- مجله Azar turk International شماره سوم، Augu st 2007 - مجلس چهاردهم و رد اعتبارنامه پیشه‌وری،

غلامرضا نظامی

۶ - ما و بیگانگان، سرگذشت دکتر نصرت‌الله جهانشاه‌لو

۷ - غائله آذربایجان در رهگذر تاریخ، ابراهیم ناصحی

۸ - در سندی که به توقیع زنده یاد رسولی رسیده، میزان علاقه‌مندی به کار محوله و حس داشتن احساس مسئولیت مشهود است. از آقای محمد عزیزی به جهت در اختیار گذاشتن این سند با ارزش، که زینت‌بخش این مقاله نیز می‌باشد، بسیار سپاسگزارم.

۹ - نویسنده و محقق بزرگوار، فقیه اصولی، استاد زنده یاد حضرت آیت‌الله میرزا عبدالله مجتهدی از فرزندگان و علمای بنام تبریز، تألیفات عدیده‌ای را صاحب بوده‌اند. صاحب ترجمه در فقه، تاریخ، دستور زبان و سیاست آشنا بوده و چون به زبان‌های انگلیسی، عربی، فرانسه، ترکی و فارسی تسلط کامل داشتند؛ در علوم چندی دارای آثار گرانبغایی بوده‌اند. آن مرحوم عضو هیئت تحریریۑ نشریۑ دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز بوده و با امضای عطارد در آنجا قلم‌فرسایی می‌فرمودند. معظم‌له صرف نظر از نشریۑ یاد شده، که در آن عهد از اهمیت خاصی برخوردار بود؛ سایر نشریات معتبر را نیز از چشم خود دور نمی‌داشتند و در صورت نیاز، مقاله، یادداشت، یا تذکاری به آنها می‌دادند. به عنوان مثال تذکر سودمند حضرت ایشان به مرحوم عباس اقبال، که خود دایره‌المعارف سیار بود و کمتر شخص، یا مطلبی را قبول می‌نمود؛ در مجله خود یادگار در ستون ما و خوانندگان سؤالات کمتر خواننده‌ای را بی پاسخ می‌گذاشت، در پاسخ تذکار حضرت آیت‌الله سر تعظیم فرود می‌آورد و گفته‌هایش را به دیده منت می‌پذیرد.

مرحوم مجتهدی از عباس اقبال می‌پرسد: در چند جا از مجله، نام ماه ششم عرب را جمادی الاخری نوشته‌اند؛ از آن جمله در شماره اول، سال دوم، صفحه ۵۷، سطر ۱۶؟ چون در کتب صحیح نام این ماه جمادی الاخره نوشته شده است و لغت هم جمادی الاخره و جمادی الاخره تصریح و ضبط کرده است، مثل قاموس در ماده جمد. مرحوم اقبال نیز پس از توجیه خطای خود در آخر می‌نویسد: از اینکه ما را متوجه این سهوالقلم فرموده‌اند، ممنون ایشان هستیم. (ماهنامه یادگار، سال دوم، شماره چهارم، آذرماه ۱۳۲۴، صص ۷۲-۷۳)

آن مرحوم یادداشت‌هایی از یک سال حکومت ملی آذربایجان دارد، که خوشبختانه چند سال قبل چاپ شده‌اند. زنده یاد مجتهدی مرحوم رسولی را شخص قابل‌ی می‌شناسد و در یادداشت شنبه ۱۵ تیر ۱۳۲۵ می‌نویسد: «... امروز برخورداریان رئیس جدید بانک ملی آمده و اعضای بانک به وی معرفی گردیده‌اند. قبلاً آقای الهامی با آقای فروغ به گراند هتل رفته و رئیس بانک را برداشته، به بانک برده‌اند. از صحبت‌های برخورداریان چنین برمی‌آید، که ابتهاج مدیر کل بانک ملی ایران متوقع است که عایدات دولتی در بانک ملی جمع بشود، تا صدی هفتاد و پنج آن در آذربایجان مصرف بشود و مابقی به دولت مرکزی تحویل گردد، در صورتی که برای این کار زمامداران امور آذربایجان بانک آذربایجان را در نظر گرفته‌اند. از آن طرف هم معلوم نیست که بانک ملی پرداخت نمودن مطالبات اشخاص را به حل اختلاف مذکور منوط خواهند نمود، یا نه؟ مالکین هم که در اثر تصویب قانون بهره؛ هم مالکیتشان متزلزل و هم عایداتشان کمتر از نصف شده است؛ بعضی تشبثات ضعیفه می‌کنند. در اثر مراجعه آنها به انجمن ایالتی، یک مجلسی از چند نفر از رؤسای ادارات در ایالت تشکیل گردیده بود. گویا با حضور دکتر جاوید، بعد از مذاکرات زیاد؛ بنا شده است، که موضوع در یک کمیسیونی در تحت ریاست آقای رسولی وزیر سابق اقتصاد رسیدگی و حل بشود. آقای رسولی که فعلاً رئیس اقتصاد است، اگر چه شخص نسبتاً قابل است، اما برای رسیدگی در مساله‌ای به این اهمیت، صلاحیت داشته باشد، محل تردید است. (بحران آذربایجان، خاطرات آیت‌الله میرزا عبدالله مجتهدی، به کوشش رسول جعفریان، چاپ اول، ۱۳۸۱، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ص ۳۱۳)

۱۰ — خانم دکتر الهه کولایی (طبرستانی) در کتاب «استالینیسیم و حزب توده ایران»، در مورد تشکیل فرقه دمکرات آذربایجان می‌نویسد: «فرقه دمکرات در آذربایجان و کردستان، که بر اثر ستم‌های عمال رژیم شاه، نداشتن سهم مناسب در دستگاه حکومتی و بخصوص در مجلس (طبق گزارش فرقه دمکرات در یک نامه سرگشاده، مأموران دولت و ژاندارمری در روستاهای آذربایجان ۱۰۲ مورد اقدام وحشیانه نظیر بریدن لب، پاره کردن شکم، غارت و آتش زدن خرمن، شلاق زدن، تجاوز و داغ گذاشتن و بگلوه بستن و غیره ... در مورد اهالی مرتکب شده بودند). ... تشکیل گردید. «(بنگرید به کتاب یاد شده، صفحه ۱۳۰، از انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۶، تهران)

۱۱ — استاد زنده نام سید محمد حسین شهریار برجسته ترین شاعر قرن معاصر، احترام فوق العاده ای برای مرحوم مجتهدی قائل بود. زمانی که مرحوم مجتهدی از استاد شهریار می خواهند که شعری شایسته مدینه منوره بسرایند، شهریار درنگ را جایز ندانسته، فی الفور قطعه ای سروده و در صدر ورق می نویسند:

حسب الامر حجه الاسلام حضرت آقا میرزا عبدالله مجتهدی

در ورود به مدینه طیبه

سلام ای سرزمین وحی و الهام

سلام ای شهر شاهنشاه اسلام

سلام ای پایتخت پادشاهی

سلام ای پایه عمرش الهی ...

(دست نوشته های استاد شهریار واقع در www.turuz.com)

۱۲ — زنده نام رسولی در دوستی صادق و خوشنام بود. اخیراً نامه ای در آرشیو برادران سرابی اقدم از ایشان دیدم، که بار دیگر صداقتش عیان گردید. ایشان در جواب نامه مرحوم میرزا جعفر صدقی تبریزی این چنین نوشته اند:

طهران - تبریز

۴۶/۱۲/۲۷

خدمت دوست محترم آقای حاجی میرزا جعفر صدقی

دوست عزیز

چنانکه تاخیری در پاسخ نامه آن دوست محترم حاصل گردیده، اختلافی بوده که راجع بردیف بازنشستگی شما ما بین وزارت کشور و اداره بازنشستگی روی داده بود. بداره بازنشستگی مراجعه نمودم؛ جواب دادند، که اصلاً راجع به اولاد آقای صدقی بحد و المعاش اولاد ما اقدامی نکرده ایم. ناچار بوزارت کشور مراجعه نمودم؛ بالاخره قرار شد، که آقای ایزد سپاس متصدی امور بازنشستگی شهرداری ها شخصاً بداره بازنشستگی رفته؛ حضوراً موضوع را حل و حکم بر قرار مجدد حد و المعاش اولاد شما را صادر و به دارائی تبریز ابلاغ نمایند. برای اینکه خاطر شریف آسوده بشود، این نامه را می نویسم و خودم در تعقیب کار هستم. انشاء الله قریباً ابلاغ صادر و از روزی که قطع شده؛ از همان تاریخ پرداخت خواهد شد. زیاده زحمت نداده، عید قدیر و نوروز را بآن دوست محترم تبریک گفته؛ سلامتی و شادی کامی برایتان آرزو مند.

رضا رسولی

شماره ۵۰-۹۳۳ مزایده اعلایی ۳۶-۹-۳۴
تجارت و اقتصاد وزارت ۱۰۰ تن قندی آشغیداککی شرطلرین
مزایده اصولیه ساتلاجاقدیر:
۱- اشتراک ایدنار یوزده ۵ پیشنهاد ایندیگی قیمتی ملی بانکدا
۹۱۱۳ حسابا و دییمه عنوانله تاپشوروب بانکون رسیدنی اوز پیشنهادتا ضمیمه
ایشعلی در ،
۲- بو اعلانون مدنی دی آیتون ۳۰ نه قدردر ،
۳- دی آیتون ۵ نده ساعت ۹ ده پیشنهادلار آچلوب و اوخونا جاقدیر
پیشنهاد ورنلرون حضوری مزایده جلسه سنده آزاددر ،
۴- مقتضی اولان صورتده حضوری مزایده عمله گله جکدور ،
۵- عموم پیشنهادلاری ره یا قبول ایشمکه وزارتخانه نون اختیار وار ،
۶- بوخاریدا کی مقداردان آرز ویا چوخ ساتماغا وزارتخا یا مختاردر -
تجارت و اقتصاد وزیرری ، رضا رسولی

The brief historical geography of Azerbaijan

Dr. Huseyn Feyzollahi Vahid

Email:

hosseinfeyzollahi852@gmail.com

Affiliation:

Researcher of history and culture of Azerbaijan

ABSTRACT: Historical geography is a science that deals with the cities and towns of a country or a region as well as a province which were once under the jurisdiction or administrative authority of a province and country or separated from their former center over time and have become a new center. In this way, books with titles of historical geography, such as Iran, Khorasan, Isfahan, etc., have been written.

In the topic of historical geography of Azerbaijan, in addition to the lands under the title of "East and West Azerbaijan Provinces and the Republic of Azerbaijan", provinces and cities that are not under the administrative jurisdiction of Azerbaijan today but were previously considered as annexes (additions) of Azerbaijan, are discussed. In this article, an effort has been made to briefly and usefully address the cities that were once under the citizenship of Azerbaijan, in order to find out that Azerbaijan, like Khorasan, was referred to vast lands, which in its historical process has been reduced to less than half of its former and real extent.

KEY WORDS: Historical geography, Azerbaijan, land

CITATION (APA): Feyzollahi Vahid, H (2023). The brief historical geography of Azerbaijan. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

Azərbaycanın qısa tarixi coğrafiyası

Dr. Huseyn Feyzollahi Vahid

E-poçt:

hosseinfeyzollahi852@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti
üzrə tədqiqatçı

ÖZƏT: Tarixi coğrafiya bir zamanlar bir əyalətin və ya ölkənin və ya inzibati hakimiyyəti altında olmuş, daha sonra isə zamanla keçmiş mərkəzindən ayrılmış bir ölkənin, yaxud bölgənin və vilayətin şəhər və qəsəbələri haqqında tanımlamağa məşğul olan bir elmdir. Bu yolla tarixi coğrafiyaya aid kitablar, məsələn: İran, Xorasan, İsfahan və s. Yazılmış.

Azərbaycanın tarixi coğrafiyası mövzusunda “Şərqi və Qərbi Azərbaycan vilayətləri və Azərbaycan Respublikası” adı altında olan ərazilərlə yanaşı, bu gün Azərbaycanın inzibati yerlərinə aid olmayan vilayət və şəhərlərdən də bəhs edilir ki əvvəllər Azərbaycanın əlavələri (əlavələri) sayılırdı. Bu yazıda vaxtilə Azərbaycan içində olan şəhərlərə qısa və faydalı şəkildə baxmağa cəhd edilib; ki desin Azərbaycan da Xorasan kimi öz tarixi prosesində ilkin və real hüdudlarının yarısından da azına enmiş geniş torpaqlara sahib idi.

AÇAR SÖZLƏR: Tarixi coğrafiya, Azərbaycan

CITATION (APA): Feyzollahi Vahid, H (2023). Azərbaycanın qısa tarixi coğrafiyası. Urmiya: “Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar” İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023.

Dr. Hüseyin Faizullahi Vahid

E-posta:

hosseinfazollahi852@gmail.com

Üyelik:

Azerbaycan tarihi ve kültürü
üzerine araştırmacı

Azerbaycan'ın kısa tarihi coğrafyası

ÖZET: Tarihi coğrafya, bir ülkenin şehir ve kasabalarının veya bir zamanlar bir ilin veya ülkenin idari yetkisi veya idari yetkisi altında bulunan, daha sonra zamanla eski merkezlerinden ayrılan bölge ve ilin bilgisiyle ilgilenen bir bilim dalıdır. Ve kendilerinin de yeni bir otoritesi veya merkeziliği var. Bu şekilde İran, Horasan, İsfahan gibi tarihi coğrafya başlıklarını taşıyan kitaplar yazıldı.

Azerbaycan'ın tarihi coğrafyası konusunda "Doğu ve Batı Azerbaycan Vilayetleri ile Azerbaycan Cumhuriyeti" ana başlığı altında toprakların yanı sıra bugün Azerbaycan'ın idari yetkisi altında olmayan ancak daha önce Azerbaycan'ın ilhakları (ilaveleri) olarak kabul ediliyordu. Bu makalede bir zamanlar Azerbaycan'ın hakimiyeti altında olan şehirlere kısa ve faydalı bir şekilde değinilmeye çalışılmış; demek ki, Azerbaycan'ın da Horasan gibi geniş topraklara sahip olmuş tarihsel süreçte asıl ve gerçek sınırlarını kayb etmiştir.

ANAHTAR KELIMELER: Tarihi coğrafya, Azerbaycan

CITATION (APA): Feyzullahi Vahid, H (2023). Azerbaycan'ın kısa tarihi coğrafyası. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

مختصری از جغرافیای تاریخی آذربایجان

دکتر حسین فیض اللهی وحید

ایمیل:

hosseinfazollahi852@gmail.com

وابستگی:

پژوهشگر تاریخ و فرهنگ آذربایجان

چکیده:

جغرافیای تاریخی علمی است، که به شناخت شهرها و قصبات یک مملکت، یا یک منطقه و استان می‌پردازد، که روز و روزگاری در تحت تابعیت، یا حاکمیت اداری یک استان یا مملکتی بوده و بعد طی گذشت روزگار و مرور زمان از مرکز قبلی خویش جدا و خود دارای حاکمیت یا مرکزیت جدید گردیده‌اند. بدین ترتیب کتاب‌هایی نیز با عناوین جغرافیای تاریخی مثلاً: ایران یا خراسان و اصفهان و ... به رشته تحریر درآمده‌اند.

در مبحث جغرافیای تاریخی آذربایجان نیز علاوه بر سرزمین‌های تحت عنوان اصلی «استان‌های آذربایجان شرقی و غربی و جمهوری آذربایجان» بحث از استان‌ها و شهرهایی می‌شود، که امروزه در تحت تابعیت اداری آذربایجان نیستند، ولی قبلاً از مضافات (اضافه شده‌های) آذربایجان محسوب می‌شدند. در این مقاله کوشش گردیده به‌شیوه‌ای مختصر و مفید به شهرهایی که روزگاری در تحت تابعیت آذربایجان بوده‌اند؛ پرداخته شود، تا معلوم گردد آذربایجان نیز مثل خراسان به سرزمین‌های وسیعی اطلاق می‌شد، که در پروسه تاریخی خود به کمتر از نصف حدود قبلی و واقعی خود تقلیل یافته‌است.

کلمات کلیدی: جغرافیای تاریخی، سرزمین، آذربایجان

استناد (آپا): فیض اللهی وحید، ح (۱۳۹۲). مختصری از جغرافیای تاریخی آذربایجان. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

سرزمینهای آذربایجانی

۱ - ایروان (پایتخت ارمنستان امروزی)

حاجزین‌العابدین شیروانی در «بستان‌السیاحه» در زیر مدخل «ایروان» می‌نویسد: «ایروان، وی دارالملک اران، از مضافات آذربایجان است و چخور سعد نیز او را گویند؛ چه در شیب و گودی واقع شده.» (شیروانی، ۱۳۱۵: ۱۲۴) چنانکه از این سند جغرافیایی برمی‌آید؛ در زمانی نه چندان دور ایروان پایتخت امروزی ارمنستان جزء مضافات آذربایجان بود.

از جغرافی دانان مسلمان «ابن فقیه» نیز در کتاب مشهور خویش به نام «البلدان» در زیر مدخل «ارمن» می‌نویسد: «ارمن (با فتح اول) بر وزن آرن، ولایتی است از کوهستان آذربایجان و زادگاه شیرین مشهور [همسر خسرو پرویز] آنجا بوده‌است و ابریشم ارمنی منسوب به آنجاست ... اکنون آن ناحیت را ارمنستان گویند.» (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۲۲۰)

حاجزین‌العابدین شیروانی در زیر مدخل «ولایت چخور سعد» باز توضیح دیگری در مورد «ایروان» پایتخت امروزی ارمنستان دارد. وی می‌نویسد: «ولایت چخور سعد، ولایتی است از ایران و از مضافات آذربایجان و دارالاماره ایروان. بعضی گویند چخور سعد همان ایروان است.» (شیروانی، ۱۳۱۵: ۲۱۱)

۲ - تفلیس (پایتخت گرجستان)

شهر تفلیس - پایتخت جمهوری گرجستان - نیز در روزگاران نه چندان دور جزء شهرهای آذربایجان بود و قلقلشندی (متوفی ۸۲۱ ق.) نویسنده کتاب مشهور «صبح الاعشی فی صناعه الانشاء» - که در ۱۴ جلد در کشورهای عربی چاپ گردیده و برای نوشتن آن بیست و سه سال زحمت کشیده‌است. - در مورد شهر تفلیس می‌نویسد آنجا «آخرین شهر آذربایجان است.» البته در همان منبع در مورد شهر بردعه نیز که امروزه جزء جمهوری آذربایجان می‌باشد، آمده آنجا نیز «از شهرهای دور دست آذربایجان است.» (قلقلشندی، ۱۳۸۰: ۷۴)

در مورد فتح مجدد تفلیس در دوره فترت مابین سلسله زندیه و قاجاریه - که دولت فدرال افشار به مرکزیت ارومی و بعد به پایتختی تبریز به رهبری «محمدقولخان افشار ارومی» از اتحاد ۱۴ خانلیق آذربایجان از قبیل: خانلیق‌های باکو، گنجه، سراب، مراغه و ... تشکیل شده‌بود؛ در جریان فتح مجدد آن آمده‌است که «محمدقولخان افشار» نامه‌ای به «آرگلی» حاکم گرجستان نوشت و از او خواست که به اتحادیه خانان آذربایجان بپیوندد و ضمن نامه اشاره کرد: «اگر بخواهید از اکثریت نسبی قفقاز، که مملکت آذربایجان را تشکیل می‌دهد، از این وحدت برخوردار باشید، در این روابط همجواری دست یگانگی به ما با سپردن تعهد که لازمه مبنای تحکیم وحدت است، بدهید.» ولی آرگلی حاکم گرجستان، که به امپراتوری تزاری روسیه پشتگرم بود؛ بدین نامه جواب رد داد و گفت: «ما را به دوستی و اتحاد نیازی نیست.» (خوشنویس، ۱۳۸۰: ۱۲۹)

چون جواب نامه قبلاً پیش بینی شده‌بود، لذا «اردوی یورت قزلباش آذربایجان» - که نام ارتش ملی اتحادیه خانان آذربایجان به رهبری محمدقولخان افشار ارومی بود - برق‌آسا به تفلیس حمله برده و بعد از فتح تفلیس؛ «آرگلی» را دعوت به پیوستن به

اتحادیه خانلیق‌های آذربایجان کردند و آرگلی نیز به ناچار تسلیم و گرجستان دوباره جزء قلمرو آذربایجان گردید. چنانکه از متن نامه رهبر دولت فدرال آذربایجان به آرگلی حاکم گرجستان برمی‌آید، محمدقولوخان افشار «اکثریت نسبی قفقاز» را «مملکت آذربایجان» دانسته و بدین جهت تفلیس را نیز جزء اراضی آذربایجان محسوب و در نامه خویش به اتحاد مجدد تفلیس با تبریز تاکید می‌نماید.

۳- دربند خزران / دمیر قاپی دربند / باب الابواب / دربند (جمهوری داغستان روسیه)

در «تاریخ بلعمی» یا «گزیده ترجمه تاریخ طبری به انشای ابوعلی محمد بلعمی» در مورد حدود جغرافیای آذربایجان می‌نویسد: «و اول حد از همدان درگیرند ... آخرش به دربند خزران.» (بلعمی، ۱۳۹۰: ۳۳۵)

۴- قارص (مرکز استان قارص ترکیه)

در کتاب «گنج دانش» نوشته محمدتقی حکیم در مورد شهر «قارص» - که امروزه در ترکیب جمهوری ترکیه واقع می‌باشد. - آمده‌است که شهر قارص تابع حکمران آذربایجان بود. در کتاب فوق‌الذکر درج گردیده‌است: «حکومت تبریز و توابعش از اولین حکومت‌های ممالک ایران محسوب می‌شود. هرکس سپهسالار، یا سردار کل عساکر ایران و جلیل‌القدر و عظیم‌الشان باشد؛ حکمرانی تبریز داشته و ... همیشه باید سه هزار سوار آنجا حاضر باشد و خوانین قارص و ارومیه و مراغه و اردبیل، که یازده هزار سوار در تحت حکومتشان است، مطیع امیر تبریز باشند.» (حکیم، ۱۳۶۶: ۳۵۸)

۵- ارزنة اروم / ارضروم (مرکز استان ارضروم ترکیه)

محمود میرزای قاجار نویسنده کتاب «سفینه‌المحمود» - که کتابش از سوی «دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز» چاپ و منتشر گردیده‌است؛ در احصاء شهرهای آذربایجان در زمان خویش، آنها را چنین می‌شمارد: «مملکت آذربایجان و تشخیص ولایت آن: در ابتدایش از رودخانه قزل اوزن است ... از طرفی به ارزنة الروم (ارضروم) و دربند معروف.» (میرزای قاجار، ۱۳۴۴: ۶۵۶)

۶- ارزنجان (ترکیه / مرکز استان ارزنجان)

یاقوت حموی در کتاب مشهور خویش به نام «معجم البلدان» - که به سال ۶۲۳ ق. تألیف کرده‌است. - ارزنجان و زنجان را در غرب و جنوب از شهرهای آذربایجان دانسته و می‌نویسد: «حد آذربایجان از شمال بردعه و از شرق بلاد دیلم و گیلان و از مغرب از زنجان [ارزنجان]، از جنوب بلاد طارم و زنجان است.» (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸: ۷۶)

۷- آستارا و تالش (در استان گیلان)

حدود قلمرو دولت فدرال، بنا به نوشته کتاب «محمدقولوخان افشار ارومی در تشکیل دولت فدرال ملی» به قلم علی خوشنویس، منشی دولت فدرال آذربایجان در دوره فترت بین زندیه و قاجار؛ چنین است: «از متعلقات تالش گرفته، تا آستارا و ... داش قاپو دربند [دمیرقاپی دربند]» (خوشنویس، ۱۳۸۰: ۱۴۳)

۸- سنندژ (سنندج مرکز استان کردستان)

حدود قلمرو دولت فدرال بنا به نوشته کتاب «محمدقولوخان افشار ارومی در تشکیل دولت فدرال ملی» چنین است: «از متعلقات تالش گرفته، تا آستارا و از ایالت ثلاثه تا صائن قلعه افشار و از سنندژ [سنندج]، سرحدات مکرری [مهاباد]، بابان، لایجان، اشنو، الی گرجستان و ماوراء قفقاز [تا] داش قاپو دربند [دمیرقاپی دربند] و از طرف مشرق تا «خرامدره [خرمدره] و خیرآباد [سلطانیه] تا ابهر رود.» (خوشنویس، ۱۳۸۰، ۱۴۵ - ۱۴۳)

۹ - کردستان (به مرکزیت سنندج)

قاضی احمد قمی در کتاب مشهور خویش به نام «خلاصه التواریخ» در مورد رفتن امیرخان به آذربایجان و توضیح قلمرو آذربایجان می نویسد: «امیرخان استدعای رفتن آذربایجان و تعهد نیک و بد آن ولایات، تا نواحی مغان و آران و ایروان و کردستان نمود.» (قمی، ۱۳۶۳: ۷۶۷) که تلویحاً مغان و آران و ایروان و کردستان را در زمان خویش جزء آذربایجان می داند.

۱۰ - همدان (مرکز استان همدان)

محمود میرزای قاجار، نویسنده کتاب «سفینه المحمود» در احصاء شهرهای آذربایجان در زمان خویش آنها را چنین می شمارد: «مملکت آذربایجان و تشخیص ولایت آن: در ابتدایش از رودخانه قزل اوزن است و انتهایش ... اورمی، صائن قلعه، همدان، اهل آن دیار [همدان] به صداقت معروفند و اغلب ترک زبانند.» (میرزای قاجار، ۱۳۴۴، صفحه ۶۵۶) همدان بنابه نوشته کتاب «گنج دانش» پایتخت افراسیاب ترک بود. (حکیم، ۱۳۶۶: ۵۰۶)

۱۱ - زنجان (مرکز استان زنجان)

حاج زین العابدین شیروانی در کتاب معروف خود به نام «بستان السیاحه» - که یک کتاب مشهور جغرافیایی است. - در مورد زنجان می نویسد: «زنجان شهرکیست بهجت توامان ... از مضافات آذربایجان» (شیروانی، ۱۳۱۵، ۳۰۳) با توجه به نگارش کتاب در روزگار پادشاهی محمدشاه قاجار، معلوم می شود، زنجان دیرزمانی نیست، که از ترکیب آذربایجان خارج گردیده است. البته واقعه ۱۳۲۴ شمسی و حاکمیت «ملی حکومت» و قرار گرفتن مجدد زنجان در ترکیب یک ساله آذربایجان نیز نباید از نظرها دور بماند.

حاج زین العابدین شیروانی سهرود، زادگاه فیلسوف بزرگ شرق، شهاب الدین سهروردی، را در ذیل مدخل «سهرود» از «قصبات آذربایجان» می داند. (شیروانی، ۱۳۱۵: ۳۱۲) در مورد «سجاس» نیز می نویسد: «سجاس قریه است مسروت اساس ... از مضافات آذربایجان ... مردم آنجا ترک و تابع ترکمنانند. شیخ رکن الدین [سجاسی] از مشاهیر سلسله صفی الدین اردبیلی از آنجا بوده است.» (شیروانی، ۱۳۱۵: ۳۰۵)

۱۲ - قزوین (مرکز استان قزوین)

علاوه بر بردعه و بیلقان، بر طبق نوشته کتاب «خریده العجایب و فریده الغرایب»، نوشته سراج الدینابی حفص عمر بن الوردی، قزوین نیز جزء شهرهای آذربایجان بوده است. (الوردی، ۱۹۸۹: ۸ - ۵)

۱۳ - اردبیل (مرکز استان اردبیل)

محمود میرزای قاجار در نام بردن از شهرهای «مملکت آذربایجان و تشخیص ولایت آن»، اردبیل را جزء شهرهای مملکت آذربایجان نام می‌برد. چنانکه اعتمادالسلطنه نیز در «مرآت البلدان» خود می‌نویسد: اردبیل «از شهرهای آذربایجان، خوی و سلماس و اردبیل می‌باشد.» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴: ۲۶)

۱۴ - ری (تهران / پایتخت ایران)

ری در قدیم از شهرهای آذربایجان بود و در کتاب «هفت لشکر»، که از کتب طومارهای نقالی است، ری مرز ایران و توران بود. تهران نیز به نوشته کتاب «گنج دانش»، معسکر (عسکرگاه، لشکرگاه و اردوگاه) افراسیاب ترک بود. بعضی از کتب تاریخی بهرام چوبین سردار بزرگ آذربایجانی از خاندان مهرانی را از شهر ری آذربایجان نوشته‌اند، ولی طبق معمول بعضی از مترجمین - از جمله مترجم فارسی تاریخ یعقوبی - سعی در انفکاک او از آذربایجان کرده‌اند. (یعقوبی، ۱۳۷۱)

۱۵ - اران (در جمهوری آذربایجان)

در بعضی از متون تاریخی و جغرافیایی، منطقه واقع در بین رود ارس و رود گر (در جمهوری آذربایجان) را منطقه «اران» یا «الران» و ... دانسته‌اند و بعضی‌ها آنجا را جدا از آذربایجان فرض کرده‌اند. در صورتی که مدارک بسیاری ثابت می‌کند اران یا الران جزء منطقه آذربایجان بوده‌است. مثلاً مسعودی (تولد، حدود ۲۸۳ ق.) در کتاب مشهور خود به نام «مروج الذهب» در مورد کشته شدن افراسیاب در منطقه سرو اران می‌نویسد: «چون جد کیخسرو، که افراسیاب پسر پشنگ ... پسر ترک بود؛ در دیار سرو اران آذربایجان کشته شد ...» (مسعودی، ۱۳۷۴: ۲۲۷) در چاپ عربی کتاب نیز از آن به صورت «الران من بلاد آذربایجان» (مسعودی، ۱۳۰۳: ۱۰۰)؛ یعنی، «الران از شهرهای آذربایجان» سخن به میان آمده و نشان می‌دهد اران منطقه‌ای از آذربایجان بوده‌است. غیاث‌الدین رامپوری نیز در کتاب خویش به نام «فرهنگ غیاث‌اللغات»، «اران» را ملکی از املاک آذربایجان می‌داند و می‌نویسد: «اران ملکیت از ولایت آذربایجان.» (رامپوری، ذیل ماده آران) محمد بن خلف تبریزی مؤلف کتاب مشهور و معروف «برهان قاطع» نیز اران را نام ولایتی از آذربایجان دانسته و در این باره می‌نویسد: «اران به تشدید ثانی بر وزن پُران نام ولایتی است در آذربایجان، که گنجه و بردع از اعمال آن است» (خلف تبریزی، ۱۳۱۹: ۴؛ خلف تبریزی، ۱۳۵۷: ۹۶). قاضی احمد قمی نیز در «خلاصه التواریخ» اران را تلویحاً از ولایات آذربایجان دانسته‌است: «امیرخان استدعای رفتن آذربایجان و تعهد نیک و بد آن ولایات، تا نواحی مغان و آران و ایروان و کردستان نمود.» (قمی، ۱۳۶۳: ۷۶۷)

۱۵ - بردعه / بردع و گنجه آذربایجان (در جمهوری آذربایجان)

در کتاب «گنج دانش» در مورد شهر «بردعه» آمده‌است: «بردعه دارالملک [پایتخت] آذربایجان است.» (حکیم، ۱۳۶۶: ۱۹۲) شمس‌الدین سامی گنجه، زادگاه نظامی گنجوی، را از شهرهای آذربایجان می‌شمارد: «قصبه گنجه آذربایجان» (سامی، ۱۶-)

۱۶ - شهرهای شمال ارس در زمان قاجار جزء آذربایجان بودند.

محمود میرزای قاجار نویسنده کتاب «سفینه المحمود» در شمارش شهرهای شمال آذربایجان در زمان خویش، آنها را چنین می‌شمارد: «مملکت آذربایجان و تشخیص ولایت آن: اردوباد، نخجوان، ایروان، گنجه، قاراباغ، شکی، شیروان، دربند، بادکوبه، تالش، بیلقان» (میرزای قاجار، ۱۳۴۴: ۶۵۶) با این وصف کل شهرهای جمهوری آذربایجان و پایتخت ارمنستان و شهر دربند فعلی داغستان روسیه در شمال ارس جز آذربایجان بوده است.

۱۷ - نظری کلی، طولی و عرضی به «جغرافیای تاریخی آذربایجان»

نویسنده «تاریخ بلعمی»، یا همان «گزیده ترجمه تاریخ طبری» در مورد حدود جغرافیای آذربایجان می‌نویسد: «و اول حد از همدان درگیرند و به ابهر و زنگان [زنگان] بیرون شوند و آخرش به دربند خزران [دمیرقاپی دربند در داغستان امروزی] و در این میان اندر، هر چه شهر که هست، همه را آذربایگان خوانند.» (بلعمی، ۱۳۹۰: ۳۳۵) یاقوت حموی نیز در کتاب مشهور خویش به نام «معجم البلدان» - که به سال ۶۲۳ تألیف کرده است - حد آذربایجان را از شرق بلاد دیلم و گیلان و از مغرب از زنگان [ارزنجان] می‌داند.

۱۸ - توابع سیاسی آذربایجان در دوره اتابکان آذربایجان

در زمان اتابکان، آذربایجان علاوه بر سرزمین‌های دو سوی ارس آذربایجان، اتابکان فارس، کرمان، خوزستان، اخلاط و موصل تابع اتابکان ترک آذربایجان بودند و حتی به نوشته «ابن اثیر»، اتابک جهان پهلوان «حاکم عراق، آذربایجان، الجبل [جبال] ایران مرکزی، اری، اصفهان، همدان و دیگر ولایات بود.» (بنیاداف، ۸۰)

نتیجه‌گیری

در یک جمع‌بندی کوتاه از جغرافیای تاریخی آذربایجان به این نتیجه می‌رسیم که سرزمین‌های تاریخی آذربایجان علاوه بر استان‌های آذربایجان شرقی و غربی، شامل کل مناطق جمهوری آذربایجان در آن سوی رود ارس، سرزمین‌های فعلی استان‌های اردبیل، زنجان، قزوین، همدان، کردستان، بخش‌هایی از استان‌های تهران و گیلان، جمهوری گرجستان، جمهوری ارمنستان، بخش‌هایی از شرق جمهوری ترکیه، جمهوری عراق و جمهوری داغستان روسیه بوده است و پایتخت‌های ایران و ارمنستان و گرجستان در جغرافیای تاریخی آذربایجان قرار داشته‌اند.

منابع:

- بنیادوف، ضیا، (۱۳۸۳)، اتابکان آذربایجان، بنیادوف، ترجمه علی داشقین، نشر اختر، تبریز
- برهان قاطع، به تصحیح محمد عباسی، تهران
- محمدحسین بن خلف تبریزی، (۱۳۵۷)، برهان قاطع، تصحیح دکتر محمد معین، جلد اول، انتشارات امیرکبیر، تهران
- شیروانی، حاج زین العابدین، (۱۳۱۵)، بستان السیاحه، افسست از روی چاپ سنگی، از انتشارات کتابخانه سنائی، تیلان تیل سنه
- بلعمی، ابوعلی محمد، (۱۳۹۰)، تاریخ بلعمی، ابوعلی محمد بلعمی (وزیر معروف سامانیان)، مترجم: دکتر محمدجواد مشکور، نشر دنیای کتاب،
- احمد ابن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، (۱۳۷۱)، ترجمه محمدابراهیم آیتی، جلد اول، چاپ ششم، شرکت انتشاراتی علمی فرهنگی، تهران،
- ابن فقیه، (۱۳۴۹)، ترجمه مختصر البلدان، بخش مربوط به ایران، ترجمه ح. مسعود، تهران،
- قلقشندی، (۱۳۸۰)، جغرافیای تاریخی ایران (در قرن نهم هجری) برگرفته از کتاب قلقشندی صبح الاعشی فی صناعه الانشاء، ترجمه محبوب الزوبری، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران
- صادق اووا، هجران، نقی اوف، محسن، (۱۹۸۹)، خریده العجایب، هجران صادق اووا، محسن نقی اوف، نشریه علم، باکو، ۱۹۸۹، صص ۸ - ۵ به نقل از ماهنامه سحر، سال اول، شماره ۹ و ۱۰ اسفند ۷۹ و فروردین ۸۰، صاحب امتیاز و مدیر مسئول [دکتر] محمد اسدی فانی، صفحه ۱۱
- حسینی القمی، قاضی احمد، (۱۳۶۳)، خلاصه التواریخ، به تصحیح دکتر احسان اشراقی، جلد دوم، تهران
- روزنامه اطلاعات، شماره ۲۶، مرداد ۱۳۶۵، صفحه ۶ به نقل از: آذربایجان در سیر تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، بخش اول، رحیم رئیس نیا، انتشارات نیما، تبریز، زمستان ۱۳۶۸
- محمود میرزای قاجار، (۱۳۴۴) سفینه المحمود، جلد دوم، دانشکده ادبیات، تبریز
- رامپوری، غیاث الدین، (فرهنگ غیاث اللغات، غیاث الدین رامپوری، به کوشش دبیر سیاقی، جلد اول، انتشارات کانون معرفت، ذیل ماده آران
- سامی، شمس الدین، (۱۳۰۶)، قاموس الاعلام، شمس الدین سامی، جلد ۶، استانبول، ۱۶ - ۱۳۰۶ هجری قمری
- حکیم، محمدتقی خان، (۱۳۶۶)، گنج دانش جغرافیای تاریخی شهرهای ایران، محمدتقی خان حکیم، با مقدمه دکتر عبدالحسین نوایی، به اهتمام، دکتر محمدعلی صوئی - جمشید کیان فر، تهران،
- خوشنویس، علی، (۱۳۸۰)، محمدقولو خان افشار ارومی در تشکیل دولت فدرال ملی، علی خوشنویس [منشی دولت فدرال]، انتشارات آذرکهن، تهران
- مسعودی، (۱۳۰۳)، مروج الذهب و معادن الجواهر، مسعودی، چاپ مصر،
- مسعودی، (۱۳۷۴)، مروج الذهب، ابوالحسن علی بن حسین مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، جلد اول، چاپ پنجم، تهران

Footprints of Albanians in Qara Dag Region of Azerbaijan

Mirreza Hosseini

Email:

rezaavan18@gmail.com

Affiliation:

Researcher of local history of
Azerbaijan

ABSTRACT: Before the arrival of Islam in the Azerbaijan region, the population of North Azerbaijan was mainly Christian. Creation of the Albanian alphabet, improvement of the Albanian line, establishment of schools, translation of religious literature from Syriac and Greek to Albanian, the privilege of the Albanian rulers to Christian churches and clergy played a major role in the spread and establishment of Christianity. Albanians followed the Byzantines against the Sasanians. With the arrival of Islam, due to the fact that the Albanians did not become subjects of the caliphans did not become subjects of the caliph, the policies that were the continuation of the Sassanid policy make the situation more complicated. Meanwhile, after the introduction of Islam, most of the Albanians became Muslims and remained in their Azerbaijani and Turkish identity, as they are mentioned in the findings under the name (children of Aghvan). On the other hand, most of the Albanians who did not convert to Islam eventually became assimilated, or Armenians, or Georgians, and in the continuation of this assimilation, in 1911-1910, the works and documents belonging to the Albanians, which were in the hands of the Russians, were destroyed in order to identify the Armenians. According to some sources, Babak Khorrami was of Albanian origin and his followers sought refuge in Byzantium after Babak. During the Safavid period, Shah Ismail supported the Armenians against the Albanians, especially against the Albanians who were present in the Qara Dag region, which shows the presence of the Albanians in the Qara Dag region. Al-Magdisi, a famous geographer, also noted that there are Albanians around the Araz river.

KEY WORDS: Albanian, Karadagh, Azerbaijan, Turkish, Armenian

CITATION (APA): Hosseini, M (2023). Footprints of Albanians in Qara Dag Region of Azerbaijan. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

Mirreza Hosseini

E-poçt:

rezaavan18@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycanın yerli tarixi tədqiqatçısı

Azərbaycanın Qara dağda bölgəsində Albanların ayaq izləri

ÖZƏT: İslamın Azərbaycan bölgəsinə gəlişindən əvvəl Şimali Azərbaycanın əhalisi əsasən xristian idi. Alban əlifbasının yaradılması, alban yazısının təkmilləşdirilməsi, məktəblərin yaradılması, dini ədəbiyyatın suryani və yunan dillərindən alban dilinə tərcüməsi, alban hökmdarlarının kilsələrə və xristian ruhanilərinə imtiyaz verməsi Xristianlığın yayılmasında və yaranmasında böyük rol oynamışdır. Albanlar Sasanilərə qarşı Bizanslar kimin edirdilər. İslamın gəlişi ilə albanların xəlifəyə tabe olmaması səbəbindən Sasani siyasətinin davamı olan siyasətlər vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Bu arada islam dininin daxil olmasından sonra albanların çoxu müsəlman olmuş və tapıntılarda "ağvan nəslindən" adı ilə qeyd olunduğu kimi öz azərbaycanlı və türk kimliklərində qalmışlar. Digər tərəfdən, islamı qəbul etməyən albanların çoxu sonda assimilyasiya nəticəsə olaraq, erməni və ya gürcü olublar və bu assimilyasiyanın davamında 1910-1911-ci illərdə ermənilərə kimlik quruculuğu üçün rusların əlində olan albanlara məxsus əsərlər və sənədlər məhv edilib. Bəzi mənbələrə görə, Babək Xürrəmi də alban əsilli idi və onun tərəfdarları Babəkdən sonra Bizansa sığınmışlar. Səfəvilər dövründə Şah İsmayılın albanlara qarşı, xüsusən də Qaradağ bölgəsində mövcud olan albanlara qarşı erməniləri dəstəkləməsi Qaradağ bölgəsində albanların mövcudluğunu göstərir. Məşhur coğrafiyaşünas, Maqdisi Araz çayı ətrafında Albanların olduğunu qeyd etmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Alban, Qaradağ, Azərbaycan, türk, erməni

CITATION (APA): Hüseyini, M (2023). Azərbaycanın Qara dağda bölgəsində Albanların ayaq izləri. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023.

Mirreza Hosseini

E-posta:

rezaavan18@gmail.com

Üyelik:

Azerbaycan'ın yerel tarihi araştırmacısı

Azerbaycan'ın Karadağ bölgesinde Albanların ayak izleri

ÖZET: İslam'ın Azerbaycan bölgesine gelmesinden önce Kuzey Azerbaycan'ın nüfusunun çoğunluğu Hristiyandı. Alban alfabesinin yaratılması, Alban yazısının iyileştirilmesi, okulların kurulması, dini literatürün Süryanice ve Yunancadan Albancaya çevrilmesi ve Alban yöneticilerin Hristiyan kiliselerine ve din adamlarına verdiği tavizler genişlemede büyük rol oynadı. Albanlar, Sasanilerle mücadelede Bizanslıları takip etti. İslam'ın gelişiyle birlikte Albanların halifeye tabi hale gelmediği dikkate alınarak Sasani politikasının devamı olan politikalar bölgedeki durumu daha da karmaşık hale getirdi. Bu arada İslam'ın gelişinden sonra Albanların çoğu Müslüman oldu ve Azerbaycan ve Türk kimliklerini korudular. Öyle ki buluntularda " Ağvan'ın oğulları" adı altında anılıyorlar .Öte yandan İslam'a geçmeyen Albanların büyük bir kısmı zamanla asimile edilerek Ermeni veya Gürcü olmuşlar ve bu asimilasyon sürecinin devamında ۱۹۱۰-۱۹۱۱ yılları arasında Albanlarla ilgili eser ve belgeler ortaya çıkmıştır. Ermenilere bir kimlik oluşturmak amacıyla Rusların elinde bulunan kiliseler yok edildi. Bazı kaynaklara göre Babak hurremi de Alban kökenliydi ve onun ölümünden sonra takipçileri Bizans'a sığındı. Safeviler döneminde Ermenileri, Albanlarla, özellikle de Karadağ bölgesinde bulunan Albanlarla karşı karşıya geldi. Bu nokta Karadağ bölgesinde Albanların varlığını gösterdiğini destekledi. Ünlü coğrafyacı El Makdisi de Araz Nehri çevresinde Albanların varlığından söz ediyor.

ANAHTAR KELIMELER: Alban, Karadağ, Azerbaycan, Türk, Ermeni

CITATION (APA): Hosseini, M (2023). Azerbaycan'ın Karadağ bölgesinde Albanların ayak izleri. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

رد پای آلبان‌ها در قره داغ

میر رضا حسینی

چکیده:

قبل از ورود اسلام به منطقه آذربایجان، مردم آذربایجان شمالی عمدتاً مسیحی بودند. ایجاد الفبای آلبانی، بهبود خط آلبان، تأسیس مدارس، ترجمه ادبیات مذهبی از سریانی و یونانی به آلبان و امتیازات حاکمان آلبانی به کلیساها و روحانیون مسیحی، نقش عمده‌ای در گسترش و استقرار مسیحیت داشت. آلبان‌ها در مقابله با ساسانیان از بیزانس پیروی می‌کردند. با ورود اسلام، با توجه به اینکه آلبان‌ها تابع خلیفه نشدند، اتخاذ سیاست‌هایی که ادامه سیاست ساسانیان بود، وضع منطقه را پیچیده‌تر می‌کند. در این بین بعد از ورود اسلام، بیشتر آلبان‌ها مسلمان شده و در هویت آذربایجانی و ترک خود باقی ماندند. به گونه‌ای که در یافته‌ها تحت نام «ولاد الاغوان» از آنها نام برده شده‌است. از طرفی نیز اکثر آلبان‌هایی که مسلمان نشدند، به مرور زمان آسیمیله گشته و ارمنی، یا گرجی شدند و در ادامه این روند آسیمیلیاسیون، طی سال‌های ۱۹۱۰-۱۹۱۱ آثار و اسناد متعلق به آلبان‌ها، که در دست روس‌ها بود، با هدف هویت‌سازی برای ارمنی‌ها، از بین برده‌شد. به استناد برخی منابع، بابک خرمی نیز آلبان تبار بود و پیروانش بعد از مرگ او به بیزانس پناه بردند. در دوران صفوی نیز شاه اسماعیل از آرامنه در مقابل آلبان‌ها - بخصوص آلبان‌هایی که در منطقه قره‌داغ حضور داشتند - حمایت کرده‌است، که این نکته نشان از حضور آلبان‌ها در منطقه قره‌داغ دارد. المقدسی، جغرافی‌دان سرشناس، نیز به حضور آلبان‌ها در اطراف رود آراز اشاراتی کرده‌است.

کلمات کلیدی: آلبان، قره‌داغ، آذربایجان، ترک، ارمنی

استناد (آپا): حسینی، م (۱۳۹۲). رد پای آلبان‌ها در قره داغ. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

ایمیل:

rezaavan18@gmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ محلی آذربایجان

مقدمه:

در بررسی و مطالعه تاریخ آذربایجان، منطقه قره داغ جایگاه ویژه‌ای دارد. به گونه‌ای که ردپای بیشتر اقوام بومی آذربایجان را می‌توان در این منطقه دید، که بررسی آن‌ها در حل بسیاری از مسائل تاریخی منطقه تأثیرگذار است. در این بین آلبان‌ها نیز از اقوام بومی منطقه می‌باشند. آلبان‌ها قبایلی ترک بودند و اساساً در منطقه قفقاز زندگی می‌کردند. متأسفانه در قسمت جنوبی رود آراز، به موضوع آلبان‌ها پرداخته نشده و خلأ اطلاعاتی وجود دارد. می‌توان گفت در قسمت جنوبی منطقه جغرافیایی آذربایجان قوم فراموش شده‌ای به حساب می‌آیند، که این امر سبب شده آثار و تاریخ این قوم در راستای هویت و تاریخ‌سازی برای اقوام دیگر، مصادره شود. در این بین برای حل برخی مسائل جدی اتنیکی منطقه تاریخی آذربایجان، بررسی آلبان‌ها در منطقه، در چارچوب اتیمولوژیک و آثار بر جای مانده از آن‌ها، اهمیت بسزایی دارد. در تحقیقی که در برخی مناطق محال دیزمار در منطقه قره داغ به عمل آمد، مشاهده گردید چندین روستا، که در همسایگی یکدیگر بودند، با اینکه مسلمان و ترک بودند، اما ردپاهایی از آیین مسیحیت در خود داشتند. اهداف ما در این تحقیق بررسی آثار برجای مانده آلبان‌ها در منطقه دیزمار قره داغ بوده است. ابتدا سیری در تاریخ آلبان‌ها خواهیم داشت، سپس ردپای آن‌ها را در قره داغ جست و جو خواهیم کرد. ناگفته نماند، که در قسمت تاریخ آلبان‌ها بیشتر از یافته‌های نرگیز علیوا بهره جسته‌ایم. آلبان‌های قره داغ را نیز با توجه به منابع، در حوزه اتیمولوژی جای‌نام‌ها بررسی کرده‌ایم.

آلبان‌ها

قبل از ورود اسلام به منطقه آذربایجان، برخلاف آذربایجان جنوب ارس، که جمعیت مسیحی بسیار کمی داشت، جمعیت آذربایجان شمال ارس عمدتاً مسیحی بودند. با این حال، ظهور سلسله ساسانی و دشمنی آنها با مسیحیت، بر موفقیت دو قرن مسیحیت در آلبانیا سایه انداخت (Ölçüoğlu, 2017:53). مسیحیت تنها در قرن چهارم، پس از پیروزی‌های امپراتوری روم در خاورمیانه و خاور نزدیک، نزد عموم مردم مقبولیت یافت. ایجاد الفبای آلبان، بهبود خط آلبان، تأسیس مدارس و ترجمه ادبیات مذهبی از سریانی و یونانی به آلبان، نقش عمده‌ای در گسترش و استقرار مسیحیت داشت. در این مدت، حاکمان آلبانیا امتیازات زیادی به کلیسا و روحانیون مسیحی دادند. در کنار دادگاه‌های دربار، دادگاه‌های کلیسا نیز تأسیس شدند، اما از آغاز قرن چهارم، مسیحیت که توسط تزارها، درباریان و اربابان فئودال به عنوان یک دین دولتی پذیرفته شده بود، به یک دین ملی تبدیل نشد و آن‌طور که انتظار می‌رفت؛ در همه جا گسترش نیافت. از این دوره به بعد با پیروزی مسیحیت در امپراتوری روم شرقی، سیاست ساسانیان در قبال اقلیت مسیحی همچون ارمنی و ایبری‌ها که تابع آلبان‌ها بودند؛ تغییر کرد.

از قرن ششم، که سلسله ساسانی در منطقه و مسیحیت در بیزانس قوت گرفت، برخورد دو دین مسیحیت و آتش پرستی شدیدتر شد. تضاد منافع امپراتوری‌های بیزانس و ساسانی در واقع مبارزه‌ای بین حوزه نفوذ آتش پرستی و مسیحیت بود. از طرفی خزرها

و عشایر کوچ‌نشین شمال نیز منافع خاص خود را در این منطقه داشتند. منابع در دسترس نشان می‌دهند در اوایل سال ۵۵۲ م. زمانی که خسرو انوشیروان برای جنگ با بیزانس آماده می‌شد، خزرها از گذرگاه دربند گذشتند و آلبان را مورد هجوم قرار داده و برخی از کلیساها و اسناد کلیسا را به آتش کشیدند. ساسانیان برای جلوگیری از کوچ‌روهای شمالی، دیوارهای مستحکمی، در امتداد کوه‌های قفقاز بزرگ، در آلبانی ساختند؛ موانع دفاعی بین کوه‌های قفقاز و دریای خزر ایجاد کردند و ارتش بزرگی را در آلبانی نگه داشتند. با این حال، در برخی موارد آلبان‌ها از وابستگی به ساسانیان دست کشیدند.

در این دوره، تغییرات دینی دیگری در آلبانیا ایجاد می‌شود. پس از جلسهٔ دومین در سال ۵۵۱ میلادی، اقامتگاه ایلخانی آلبان‌ها از چولا به قبله منتقل می‌شود. در جنگ ساسانی و بیزانس در سال‌های ۶۰۳ - ۶۰۴ آلبان‌ها به شورش علیه امپراتوری ساسانی دست می‌زنند. این اتفاق هم در سطح کاتولیکوس (پیشوای اسقفان) و هم در سطح شاهزاده رخ می‌دهد. کاتولیکوس آلبانی، ویرو (۵۸۲ - ۶۳۰) شورش ضد ساسانی را رهبری کرد و از پیروان خود خواست، تا از امپراتور نافرمانی کنند. در همان سال خسرو دوم، پادشاه ساسانی، شورش را وحشیانه سرکوب کرده و نخبگان و بزرگان آلبانی را به قتل می‌رساند و سرزمینشان را تاراج می‌کند. با ورود اسلام، با توجه به اینکه آلبان‌ها تابع خلیفه نشدند، سیاست‌هایی که ادامهٔ سیاست ساسانیان بود؛ وضعیت پیچیدهٔ گذشته را بغرنج‌تر می‌کرد؛ به گونه‌ای که موضع خاندان اموی در حل مناقشه بین کاتولیکوس‌های آلبانی و ارمنی مؤید این امر است، که پس از فتح آذربایجان، خلافت به طور طبیعی از اقلیت اندک ارمنی برای تقویت موقعیت خود و مخالفت با ترکان آلبانیا، که تابع بیزانس بودند دفاع کرد.

در نگاه به آثار اسلامی برجای مانده از آلبان‌ها، به عنوان مثال از ترجمهٔ کتیبه‌های عربی روی سنگ قبرهای روستای ارود منطقهٔ زنگزور در ارمنستان کنونی، که فاصلهٔ زمانی صد ساله از هم دارند، مشخص می‌شود، که عمروسلیم و افتخار، از فرزندان مسلمانان و اوغوان (اغوان)، در سال‌های ۸۸۳ و ۹۳۶ در اینجا به خاک سپرده شده‌اند. از سوی دیگر عبارت «الاولاد اغوان» در نوشته‌های سنگ قبرها نشانگر قومیت مدفونین می‌باشد. ظاهراً افتخار و عمروسلیم، اجدادشان آلبان تبار بودند و ذکر کردن وابستگی‌های آنان در دوران اسلامی یک سنت بوده است (Nemətova, 1977:11-13). در این بین بعد از ورود اسلام به منطقه، آلبان‌های روستای کرزان منطقهٔ توووز، که به اسلام روی آوردند؛ آذربایجانی و ترک ماندند، کسانی که به دین مسیحی مانده بودند، به مرور آسیمیله و ارمنی شدند. انقلابیون منطقهٔ زاگاتالا - کاختی نیز تحت تأثیر مسیحیت ارتدوکس، گرجی شدند. البته ناگفته نماند، که در راستای هویت‌تراشی برای ارامنه، آنها توانستند در سال ۱۸۶۰ کلیسای مستقل گنجه‌سر آلبانی را منسوخ و آن را تابع اچمیادزین (اوجموازین) کنند. سال‌های ۱۹۱۰ - ۱۹۱۱، آثار مذهبی و تاریخی متعلق به کلیسای آلبان، تحت عنوان تصمیم شورای مقدس روسیه مبنی بر «از بین بردن اسناد غیر ضروری»، تخریب و از بین برده شدند (Əliyev, 2017:55).

آلبان‌ها در منطقهٔ قره‌داغ

قره‌داغ از دیرباز شامل هجده پاره محال و متجاوز از هزار روستا و آبادی بزرگ و کوچک بوده، که در این میان می‌توان گفت دیزمار بزرگترین محال قره‌داغ را شامل می‌شود، که از طرف شمال به رودخانه آراز و کشور جمهوری آذربایجان، از طرف جنوب با ناحیه اوزومدیل، از غرب به منطقه مرنند و از ناحیه شرقی به ولایت میشه‌پارا محدود می‌شود. در بررسی و جستجوی محال دیزمار منطقه قره‌داغ، ردپای دین مسیحیت به عنوان یادگار بر جای مانده از آلبان‌ها دیده می‌شود. لازم به ذکر است، که مردم قره‌داغ واژه ارمنی را نه به عنوان اتنیک، بلکه مترادف با دین مسیحیت به کار می‌برند. این مسئله نشان از آن دارد، که به مرور زمان آلبان‌های مسیحی نیز نام ارمنی به خود گرفته‌اند. از طرفی نیز، همان‌گونه که اشاره شد، در سیر تاریخ منطقه، اکثر آلبان‌هایی که مسلمان نشدند، به مرور آسیمله گشته، ارمنی و یا گرجی شدند و سال‌های ۱۹۱۰ - ۱۹۱۱ آثار و اسناد متعلق به آلبان‌ها، که در دست روس‌ها بود، در راستای هویت‌سازی برای ارمنی‌ها، از بین برده شده، که این امر منجر به دشواری پژوهش در موضوع تاریخ آلبان‌ها گردید. در مرور تاریخ برخی روستاهای محال دیزمار (روستاهای اوردوکون، قشلاق، موجمبار، سهرقه، اعگان) ردپا و آثاری از دین مسیحیت به چشم می‌خورد، که با توجه به دین غالب آلبان‌ها، بررسی این مناطق بسیار اهمیت دارد. ناگفته نماند با توجه به وجود آثار مسیحیت، شکی در باب حضور ترکان آلبان در منطقه نیست. به گونه‌ای که اقلیت کوچک ارمنی‌ها نیز باتوجه به مسایل دینی به سرزمین آلبان‌ها آمده بودند و در سرزمین آلبان‌ها زندگی می‌کردند. با روی آوردن آلبان‌ها به دین اسلام، آثار آن‌ها در منطقه، به اشتباه، با نام ارامنه گره خورد و در قسمت جنوبی رود آراز به موضوع آلبان‌ها پرداخت نشد و خلأ اطلاعاتی به وجود آمد.

همان‌گونه که گفته شد، بعد از ورود اسلام، آلبان‌هایی که مسلمان نشده بودند؛ تابع خلیفه نشده و از بی‌زانس پیروی کردند، که این امر سبب شد اکثر حکومت‌های اسلامی برای تقویت موقعیت خود از اندک ارمنی‌ها حمایت کنند. در این بین، در منابع متعلق به دوران صفوی به اسنادی برمی‌خوریم، که گواه حضور آلبان‌ها در قره‌داغ هستند. در آن دوران ارامنه با مشاهده پرداخت وجوه شرعی به مراکز دینی آلبان‌ها در قفقاز جنوبی و حتی جنوب آراز (قره‌داغ) با نفوذی که در دربار صفوی داشتند؛ در صدد تغییر این وضع به نفع خویش برآمدند. گزارش‌هایی از پرداخت وجوه شرعی به کلیسای جامع آلبان، از ابتدای دوران صفوی تا پایان این حکومت موجود است. در سندی متعلق به ۱۵۰۷ م، شاه اسماعیل اول صفوی از حکام و عمال اراضی «اران و قره‌داغ و ...» درخواست کرده است، تا مسیحیان این مناطق وجوه شرعی خود را به کلیسای ارمنی تحویل بدهند. این فرمان نشانگر این حقیقت است، که آلبان‌ها در مناطق گفته شده از این امر امتناع ورزیده و وجوه خود را به کلیسای آلبان موسوم به گانزاسار پرداخت می‌کردند (حسینی، ۱۳۹۵: ص ۶۶).

حضور آلبان‌ها در منطقه قره‌داغ را در زمان قیام بابک خرمی (قیام خرمی‌ها و دلاوری بابک در آذربایجان نقطه عطفی در تاریخ آذربایجان محسوب می‌شود و سرآغازی از قره‌داغ دارد). نیز می‌بینیم. حمید نطقی بابک را از برجسته‌ترین شخصیت‌های ترکان

آلبان دانسته است. (نطقی، ۱۳۹۸: ۱۲۴) پناه بردن پیروان بابک به اراضی امپراتوری بیزانس را نیز می‌توان با روابط آلبان‌ها با بیزانس مرتبط دانست. در سال ۸۳۷ م.، هنگامی که امپراتور تنوفیلوس به اعراب حمله کرد، در لشکر ۱۰۰ هزار نفری او از طرفداران سابق بابک نیز وجود داشتند (Əliyev, 2017: 65). با این حال، المقدسی حتی در قرن دهم میلادی نیز به وجود مسیحیان آلبان در اصحاب الرأس (جمعیت اطراف رود آراز) اشاره کرده است (Vəlixanlı, 1974: 130).

به غیر از مندرجات منابع، در مناطق یاد شده می‌توان با بررسی آثار بر جای مانده و اتمولوژی جای‌نام‌ها نیز به بررسی این موضوع پرداخت. در این بین باید چندین صومعه در منطقه دیزمار قره‌داغ، در بین جنگل‌ها، از جمله صومعه روستای اوردو کین و آثار برجای مانده از آلبان‌ها مورد بررسی قرار گرفته و به آثار متعلق به آلبان‌ها اضافه شود. به گونه‌ای که با بررسی‌های صورت گرفته از سوی محققین در اراضی آلبان (جمهوری آذربایجان کنونی) مشخص گردیده، که حدود ۲۰ صومعه در این منطقه وجود داشته، که با گذر از دوران اسلامی تا به امروز باقی مانده‌اند. در نتیجه کاوش‌های باستان‌شناسی که در دهه ۱۹۲۰ توسط کمیته باستان‌شناسی جمهوری آذربایجان در روستای میثاری از توابع شاماخی انجام شد، بقایای یک صومعه باستانی آلبان در ۲۰۰ متری روستا کشف شد. در این صومعه تعداد زیادی اتاق با ستون‌هایی وجود داشت، که هفت عدد از آنها باقی مانده و بر روی برج ناقوس ورودی، نقش حک شده شیر (نقوش برجسته)، عقاب دو سر و یک سر نقش بسته است (Əliyev, 2017: 57). بقایای ویرانه‌های برخی از صومعه‌ها در قرون وسطی بازسازی شده‌اند. در این راستا، صومعه قیزیل وانگ در جمهوری خودمختار نخجوان قابل توجه است. سیسیوف که در سال ۱۹۲۸ از این بنا بازدید کرده، می‌نویسد: ۱۸ نقاشی دیواری مذهبی بر روی دیوارهای این بنای تاریخی وجود دارد. (۸ عدد در ستون‌های داخلی و ۱۰ عدد نیز در گنبد قرار دارد). به گفته وی، بنا در قرن پنجم ساخته شده و پایه‌های دیوارهای ویران شده در قرن سیزدهم بازسازی و در قرن هفدهم نوسازی شده است. در حال حاضر شالوده بنا باقی مانده است (Əliyev, 2017: 58).

با نگاه به اتمولوژی برخی روستاها، با توجه به موقعیت جغرافیایی آنها در منطقه دیزمار، به رد پای ترکان آلبان برمی‌خوریم: اتمولوژی روستای آغان از همین روستاهای مورد بحث است و آثار آیین مسیحیت را در این روستا می‌توان دید، که بسیار حائز اهمیت است. نام این روستا به لحاظ اتمولوژیکی با آلبان‌ها در ارتباط می‌باشد، به گونه‌ای که آلبان‌ها در منابع به صورت «آوان»/alvan، «آغان»/ağvan نیز آمده‌اند. (چاپلی، ۱۳۸۳: ۳۸) البته ناگفته نماند که در نگاه به منابع، در دیوان الغات الترك کاشغری از کلمه «اوغان»/oğan/ بحث‌هایی شده است. (صدیق، ۱۳۸۴: ۱۱۵) روستای آوان نیز که در همجواری روستای آغان جای گرفته، با توجه به منابع، در کنار سایر معانی، با ترکان آلبان مرتبط می‌باشد. در بحث معنی روستای آوانسر نیز باید خاطر نشان کنیم که از دو کلمه «آوان» + «سر»/sar/ تشکیل شده است که «سر» شکل دیگری از «سار»/sar/ بوده و به معنی محکم و استوار می‌باشد. این واژه را در مناطق مختلف آذربایجان و آسیای میانه می‌توان مشاهده کرد. (چاپلی، ۱۳۸۳: ۱۳۸) واژه

«سیر» (Sîr) نیز به معنی روشنایی و رنگ روشن در زبان ترکی قدیم به کار رفته است، (چاپلی، ۱۳۸۳: ۱۵۸) که در رابطه با وجه تسمیه «آوانسر» قابل ملاحظه می باشد، چرا که در برخی منابع به صورت «آوانسیر»/avansîr/ نوشته شده است. اتیمولوژی کلمه «ایزاون» نیز شبیه به کلمه آوان بوده و از دو کلمه «ایز» + «آوان»/îz/آوان/avan/ تشکیل شده و در کنار معانی دیگر معنی «جای پای آلbanها» به خود می گیرد. (اسماعیل جفرلی، ۱۳۸۹: ۴۶۷) در آخر نیز لازم به ذکر نیز می باشد، که ما در بررسی رد پای آلbanها به قبرهایی با خط ارمنی برخوردیم، که حکایت از حضور آنها در این مناطق داشت، که قدیمی ترین آنها متعلق به سال ۱۸۶۶ میلادی بود.

نتیجه:

برای حل برخی مسائل اتنیکی مهم منطقه تاریخی آذربایجان، بررسی آلbanها در منطقه، در چارچوب اتیمولوژیک جای نامها و آثار بر جای مانده از آنها، اهمیت بسزایی دارد. آلbanها قبایلی ترک بودند، که در منطقه قفقاز زندگی می کردند. در قسمت جنوبی رود آراز به موضوع آلbanها پرداخته نشده و خلأ اطلاعاتی وجود دارد. این امر سبب شده آثار و تاریخ این قوم در راستای هویت و تاریخ سازی برای اقوام دیگر صادره شود. به گونه ای که در سال های ۱۹۱۰ - ۱۹۱۱، آثار مذهبی و تاریخی متعلق به کلیسای آلban، تحت عنوان تصمیم شورای مقدس روسیه مبنی بر «از بین بردن اسناد غیر ضروری» تخریب و از بین برده شد. از طرفی می توان گفت بعد از ورود اسلام آلbanهایی که به اسلام روی آوردند؛ آذربایجانی و ترک ماندند، اما اکثر آنهایی که مسیحی مانده بودند، به مرور آسیمیله و ارمنی شدند و یا تحت تأثیر مسیحیت ارتدوکس گرجی قرار گرفتند. از طرفی نیز با نگاه به آثار آلbanهای مسلمان، آشکار می شود که طی سالیان متمادی قومیت آلbanها حفظ و تحت عنوان «اولاد الاغوان» به کار می رفته است. بعد از ورود اسلام، آلbanهایی که مسلمان نشده بودند؛ تابع خلیفه نشده و از بیژانس پیروی کردند، که این امر سبب شد همانند ساسانیان، اکثر حکومت های اسلامی برای تقویت موقعیت خود از اندک ارمنی ها حمایت کنند. با نگاه به منابع نیز دیده می شود، بابک خرمی که سرآغازی از قره داغ داشت، آلban تبار بود و پیروان او نیز بعد از مرگش به بیژانس پناه می برند. در دوران صفوی نیز شاه اسماعیل برای مقابله با آلbanها، بخصوص آلbanهایی که در منطقه قره داغ حضور داشتند، از ارامنه حمایت کرده است، که این امر نشان از حضور آلbanها در منطقه قره داغ دارد و حتی المقدسی، جغرافی دان سرشناس نیز به حضور آلbanها در اطراف رود آراز اشاره می کند. در این بین چندین صومعه در منطقه دیزمار قره داغ، در بین جنگل ها، از جمله صومعه روستای اوردو کین و آثار برجای مانده از آلbanها مورد بررسی قرار گرفته و به آثار متعلق به آلbanها اضافه شده است. در اراضی آلبانیا (جمهوری آذربایجان کنونی) چندین صومعه و آثار تاریخی توسط محققین جمهوری آذربایجان مورد بررسی قرار گرفته است. از طرفی نیز با نگاه به اتیمولوژی روستاهایی همچون آوان، اگان، آوانسر، ایزوان و چندین روستای دیگر، با توجه به موقعیت جغرافیایی آنها در منطقه دیزمار، به رد پای ترکان آلban برمی خوریم.

منابع:

- سجّاد حسینی، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی (علمی - پژوهشی) معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان: سال پنجاه و دو، دوره جدید، سال هشتم، شماره سوم (پیاپی ۳۱)، ۱۳۹۵
- حمیدنطقی، باشلانغیج، کوچورن حسن مجیدزاده (ساوالان)، تهران: وارلیق درگیسینین ضمیمه سی، ۱۳۸۹
- صمد چایلی، نگاهی به واژگان اساطیر آذربایجان، تبریز، اختر، ۱۳۸۳
- کاشغرلی محمود، دیوان الغات الترك، ترجمه دکتر حسین محمدزاده صدیق، تبریز، اختر، ۱۳۸۴
- اسماعیل جفرلی، فرهنگ لغت ترکی، تبریز، احرار، ۱۳۸۹
- Nərgiz Ağasəlim qızı Əliyeva, Azərbaycanca İslam mədəniyyəti (VII-XIII əsrin əvvəlləri), Bakı: Elm və təhsil, 2017
- M.Nemətova, M.Heydərov, Nadir tapıntı Bakı: "Elm və həyat" yurnalı, 1977
- Vəlixanlı N.M, IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974

On Ararat an Armenian Movie

Dr. Abbassali Ahmadoghlu

Email:

arazahmadoghlu@gmail.com

Affiliation:

English Literature PhD

ABSTRACT: Art and literature have always been applied as a favorite way of conveying human experiences through centuries to next generations. However, sometimes they have been not used as art for art's sake. Utilitarian literature and art have usually been abused to misrepresent facts and real human history. World War I was a catastrophic disaster for the whole world, especially for the Muslim people living in the Ottoman empire territory and neighboring regions. Since then the separated small countries have been suffering periodical catastrophes afterword. Literature and art, consequently, were affected by them. According to the attitude of the literary figures and artists toward those historical experiences and human sufferings, their productions have tried to be effective on the world's attitude toward those events. Ararat is one of them. It is an Armenian movie that was produced in Canada and won 2003's Canadian Film Festival first prize. The main character of this movie is an Armenian young boy who travels to the city of Van in Türkiye and remember his nation's past experiences during World War I in the city, according to the producers' point of view. The main episodes are the flashbacks to the war between Armenian people and Turkic troops in Van through which war crimes are depicted to arouse the audience's hatred toward Turks in the world. The film producers have inefficiently tried to produce a show through which make the world believe that there has been a genocide by Turkic troops against Armenian people living in the region during World War I. While western world is trying to condemn all hate speeches toward other races, ethnicities and nations around the world, the production of such a film in a country which obviously declares herself as one the most democratic countries in the world does not seem so appropriate to their democratic slogans. Through this essay the researcher will try to analyze it and depict some facts that the producers have tried to misrepresent. Because it is a movie that has dealt with the relationship between the Ottoman Empire and the Armenians living in the territory before World War I.

KEY WORDS: Ottoman, Turks, Azerbaijan, Armenia, Ararat

CITATION (APA): Ahmadoghlu, A (2023). On Ararat an Armenian Movie. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

Ararat Erməni Filmi

Dr. Abbassəli Əhmədovlu

E-poçt:

arazahmadoghlu@gmail.com

Mənsubiyyət:

İngilis ədəbiyyatı üzrə fəlsəfə
doktoru

ÖZƏT: İncəsənət və ədəbiyyat həmişə insan təcrübələrini əsrlər boyu gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün sevimli bir vasitə kimi tətbiq edilmişdir. Ancaq bəzən bu, sənət xatirinə sənət kimi istifadə olunmur. Faydalı ədəbiyyat və incəsənət adətən faktları və həqiqi bəşər tarixini təhrif etmək üçün sui-istifadə olunub. Birinci Dünya Müharibəsi bütün dünya üçün, xüsusən də Osmanlı imperiyası ərazisində və qonşu bölgələrdə yaşayan müsəlman xalqlar üçün fəlakətli bir savaşı oldu. O vaxtdan bəri ayrılmış kiçik ölkələr vaxtaşırı fəlakətlərə məruz qalırlar. Ədəbiyyat və incəsənət, deməli, onların təsiri altına düşdü. Ədəbiyyat və sənət adamlarının həmin tarixi təcrübələrə, bəşəri iztirablara münasibətinə görə, onların əsərləri dünyanın həmin hadisələrə münasibətində təsirli olmağa çalışıb. Ararat da onlardan biridir. Bu, Kanadada istehsal olunmuş və 2003-cü ildə Kanada Film Festivalının birinci mükafatını qazanan erməni temalı filmidir. Bu filmin baş qəhrəmanı Türkiyənin Van şəhərinə səyahət edən və prodüserlərin fikrincə, öz millətinin Birinci Dünya Müharibəsi zamanı şəhərdə yaşadıklarını xatırlayan erməni gənctir. Əsas epizodlar Van'da erməni xalqı ilə Osmanlı qoşunları arasında baş verən müharibənin füsunkar xatirələridir ki, müharibə cinayətləri tamaşaçılarda dünyada türklərə qarşı nifrət oyatmaq üçün təsvir edilir. Filmin prodüserləri Birinci Dünya Müharibəsi illərində Osmanlı qoşunları tərəfindən bölgədə yaşayan erməni xalqına qarşı soyqırım törədildiyinə dünyanı inandıran bir şou hazırlamağa səmərəsiz çalışıblar. Qərb dünyası digər irqlərə qarşı bütün nifrət xarakterli çıxışları pisləməyə çalışarkən, dünyanın müxtəlif yerlərindəki etnik və millətlərin ararsında, özünü dünyanın ən demokratik ölkələrindən biri elan edən bir ölkədə belə bir filmin çəkilməsi onların demokratik şüarlarına o qədər də uyğun görünmür. Bu məqalə vasitəsilə tədqiqatçı onu təhlil etməyə və istehsalçıların təhrif etməyə çalışdığı bəzi faktları təsvir etməyə çalışacaq. Çünki Ararat Birinci Dünya Müharibəsindən əvvəl Osmanlı İmperiyası ilə o ərazidə yaşayan ermənilərin münasibətindən bəhs edən bir filmidir.

AÇAR SÖZLƏR: Osmanlı, türklər, Azərbaycan, Ermənistan, Ararat

CITATION (APA): Əhmədovlu, A (2023). Ararat Erməni Filmi. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023.

Ararat'ta bir Ermeni Filmi

Dr. Abbassali Ahmedoğlu

E-posta:

arazahmadoghlu@gmail.com

Üyelik:

İngiliz Edebiyatı Doktoru

ÖZET: Sanat ve edebiyat, insanlığın yüzyıllar boyunca edindiği tecrübeleri gelecek nesillere aktarmanın en sevilen yolu olarak her zaman başvurulmuştur. Ancak bazen sanat için sanat olarak kullanılmamışlardır. Faydacı edebiyat ve sanat genellikle gerçekleri ve gerçek insanlık tarihini yanlış tanıtmak için istismar edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı, başta Osmanlı İmparatorluğu toprakları ve komşu bölgelerde yaşayan Müslüman halklar olmak üzere tüm dünya için büyük bir felaketti. O zamandan bu yana, ayrılmış küçük ülkeler periyodik felaketlerle karşı karşıya kalıyor. Dolayısıyla edebiyat ve sanat da bunlardan etkilendi. Edebi şahsiyetlerin ve sanatçıların bu tarihi tecrübeler ve insanlığın acılarına karşı tutumlarına göre üretimleri, dünyanın bu olaylara karşı tutumu üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Ararat da onlardan biri. Ararat, Kanada'da çekilmiş ve 2003 Kanada Film Festivali birincilik ödülünü kazanmış bir Ermeni filmidir. Bu filmin ana karakteri, yapımcıların bakış açısına göre Türkiye'nin Van şehrine seyahat eden ve burada halkının Birinci Dünya Savaşı sırasındaki geçmiş deneyimlerini hatırlayan Ermeni bir genç çocuktur. Ana bölümlerde Van'da Ermeni halkı ile Türk birlikleri arasındaki savaşa dair geri dönüşler yer alıyor ve bu savaş suçları izleyicide dünyada Türklere karşı nefreti uyandırmak amacıyla tasvir ediliyor. Film yapımcıları, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk birliklerinin bölgede yaşayan Ermeni halkına karşı soykırım yaptığına dünyayı inandıracak bir gösteriyi verimsiz bir şekilde yapmaya çalıştı. Batı dünyası ise diğer ırklara yönelik tüm nefret söylemlerini kınamaya çalışıyor. Dünyanın her yerindeki etnik kökenler ve uluslar içinde, kendini dünyanın en demokratik ülkelerinden biri olarak ilan eden bir ülkede böyle bir filmin çekilmesi, demokratik sloganlarına pek uygun görünmüyor. Bu makale aracılığıyla araştırmacı onu analiz etmeye ve yapımcıların yanlış tanıtmaya çalıştığı bazı gerçekleri tasvir etmeye çalışacaktır. Çünkü Ararat Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti ile bölgede yaşayan Ermenilerin ilişkilerini konu alan bir film.

ANAHTAR KELİMELER: Osmanlı, Türkler, Azerbaycan, Ermenistan, Ararat

CITATION (APA): Ahmedoğlu, A (2023). Ararat'ta bir Ermeni Filmi. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

در آراغات یک فیلم ایرانی

چکیده:

هنر و ادبیات همواره به عنوان روشی مورد علاقه برای انتقال تجربیات بشری در طول قرن‌ها به نسل‌های بعدی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. با این حال، گاهی اوقات از آنها به عنوان هنر برای هنر استفاده نشده است. معمولاً از ادبیات و هنر فایده‌گرا برای ارائه نادرست حقایق و تاریخ واقعی بشر سوء استفاده شده است. جنگ جهانی اول یک فاجعه فاجعه بار برای تمام جهان، به ویژه برای مردم مسلمان ساکن در قلمرو امپراتوری عثمانی و مناطق مجاور بود. از آن زمان کشورهای کوچک جدا شده متحمل فجایع دوره ای متوالی شده اند. ادبیات و هنر، در نتیجه، تحت تأثیر آنها قرار گرفت. با توجه به نگرش اهالی ادب و هنرمندان به آن تجربیات تاریخی و مصائب بشری، تولیدات آنان سعی کرده است در نگرش جهانیان به آن رویدادها مؤثر باشد. آراغات یکی از آنهاست. این فیلم یک فیلم ارمنی است که محصول کانادا بوده و جایزه اول جشنواره فیلم کانادا در سال ۲۰۰۳ را از آن خود کرده است. شخصیت اصلی این فیلم پسر جوان ارمنی است که به شهر وان در ترکیه سفر می کند و تجربیات گذشته ملت خود در طول جنگ جهانی اول را در این شهر به یاد می آورد. اپیزودهای اصلی، فلاش بک های جنگ بین مردم ارمنی و سربازان عثمانی در وان است که از طریق آن جنایات جنگی به تصویر کشیده می شود تا نفرت مخاطب را نسبت به ترک های جهان برانگیزد. تهیه کنندگان فیلم به طور ناکارآمد سعی کرده اند نمایشی تولید کنند که از طریق آن جهان را به این باور برسانند که در طول جنگ جهانی اول یک نسل کشی توسط نیروهای ترک علیه ارمنی های ساکن در منطقه صورت گرفته است. ساخت چنین فیلمی در کشوری که آشکارا خود را در میان اقوام و ملل سراسر جهان، یکی از دموکراتیک ترین کشورهای جهان معرفی می کند چندان مناسب شعارهای دموکراتیک آنها نیست. محقق از طریق این مقاله سعی خواهد کرد آن را تجزیه و تحلیل کند و حقایقی را به تصویر بکشد که تولیدکنندگان سعی در ارائه نادرست آنها داشته اند. چرا که آراغات فیلمی است که به رابطه امپراتوری عثمانی و ارمنی های ساکن در این سرزمین قبل از جنگ جهانی اول می پردازد.

کلمات کلیدی: عثمانی، ترک، آذربایجان، ارمنستان، آراغات

استناد (آپا): احمدآوغلو، ع (۲۰۲۳). در آراغات یک فیلم ارمنی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

دکتر عباسعلی احمدآوغلو

ایمیل:

arazahmadoghlu@gmail.com

وابستگی:

دکتری ادبیات انگلیسی

INTRODUCTION:

Thou murdered! Why didst thou murder,

*Till to be murdered again the one who murdered thee?*¹²

Jalal Al-Din Rumi (1207 – 1273)

Only about 18 kilometers away from **Urmia**, in **Azerbaijan**, there is a village called **Balanuş (Balanush)** that some local people refer to it as “The Global Village” because of its ethno-religious texture. The majority of the native people living in the village have been Azerbaijani Turks who are Shiites, and some of them “Ahli-Haq” who consider Imam Ali as their godlike leader. On the other hand, there are a few Armenians, Assyrians, and recently added Kurdish families. Muslims in other parts of the country do not let any other religious followers to enter their rites and rituals. However, the people in Azerbaijan, and specially this village, never mind it. So, they have been living in peace and mutual love and respect for centuries. And this quality of life has been the dominating atmosphere in Azerbaijan. Even now Urmia itself is a multicultural city in which the Azerbaijani ethnicity as majority is living in peace with previously called ethno-religious minorities. Moreover, there are some Armenians in **Tabriz**, the **central city of Azerbaijan**, living in peace, complete freedom, and in an environment like their own independent country.

One of the most outstanding characteristics of **Turkic nations** is that they love guests and strangers. They have always preferred their guests even to their own family members. Their tables have been laid waiting for their guests and their family members have been serving them.

---

¹² Translated by the writer of this article.

Their doors and their warm bosom have always been open to their guests. They have had formal feasts called "Yığma" after which the comers could take any food remaining on the tables. On the other side, unfortunately, there have always been people who do not deserve it. Therefore, history or dealing with it is something that the modern human should approach it cautiously and really carefully. Impartial dealing with a region's history and ethnography needs a thorough contemplation through the whole historical context as an inseparable unity.

There used to be a kind of equilibrium in the strategic region of **the Caucasus** and the **Middle East** before the **industrial revolution** and the increasing need for energy and raw material. The gluttony of the industrial countries, and their melancholy of leading, and therefore, exploiting the whole world brought the tragic disasters of the two World Wars and their subsequent catastrophes. They abused human's ignorance, emotions, sensations, beliefs, and values to reach what they wanted. And the world now we are living in it is the outcome of their deeds. Hatred, cynicism, and revenge are going to be the domineering trend and international sensation. On the other hand, unfortunately, the contemporary mass media has become a common tool for deteriorating the facts, specially the historical ones. And the utilitarian approach toward art and movies has become a fashionable trend, on the price of sacrificing its aestheticism.

TEXT:

Recently I saw an **Armenian movie**, *ARARAT*, which made me to comment on it. It is a Robert Lantos film written and directed by **Atom Egoyan**, in Serendipity Point Film and Ego Film Arts companies, Canada, in 2002. The movie tries to illustrate what *they say* happened to the ethnic group that once used to live in the city of **Van** in **Turkey**, which now the Kurds claim their ownership on it since Adam and Eve. And both of them have made pyramids older and larger than the pyramids of Egypt there. According to the documents "*the inhabitants*

numbered fifty thousand, three-fifths of whom were Armenians, two-fifths Turks"¹³ then in early 20th century. The movie starts with a photo of a young boy and his mother which is going to be an outstanding work of art for Armenians by the same boy who becomes an artist after moving to the United States, **Arshile Gorky** – "(1904-1948), Armenian-born American painter, whose work combined geometric abstraction and quasi-figurative surrealism, and who acted as a major link between European surrealism and United States abstract expressionism. Gorky was born Vosdanig Manoog Adoian at Khorkom, Van, in Turkey. Between 1946 and 1948, just as Gorky emerged as one of the most important artists in the United States, he experienced a series of personal tragedies that ended in his suicide".¹⁴ The movie producers later add in the movie this character after a lot of studying, because his last name reminds the audience Maksim Gorki "also Gor'kiy, pseudonym of Aleksei Maksimovich Peshkov (1868-1936), Soviet novelist, playwright, and essayist, who was a founder of socialist realism. Although known principally as a writer, he was also prominent in the Russian revolutionary movement".¹⁵ Postscript edition of Gorky's character has various goals, but one of them could be tying a rope to the trigger of the Russian audience's emotions. In the meantime, the photo of Arshile Gorky with his mother symbolizes **Madonna and the son**. So from the first scene the movie nails down **Christianity's** flag on the background and persuades the Christian audience's sympathy toward their "insulted values" during the movie. Later in it, Raffi says: "This is it, mom. Madonna and the child . . . in the island of Akhtimar where all began."

The Crucifixion scene carved on stone on the painter's desk is more outstanding than anything else there. It represents and emphasizes Christianity and what is going to happen to Christians not Armenians. The vast use of the symbol of cross, "*willfully destroyed*" not ravaged by time

¹³ THE AMERICAN MISSION AT VAN : NARRATIVE PRINTED PRIVATELY IN THE UNITED STATES BY MISS GRACE HIGLEY KNAPP (1915). <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/bryce/a02.htm#II>

¹⁴ Microsoft Encarta 2006. © 1993-2005 Microsoft Corporation.

¹⁵ Ibid.

churches, Christian **Trinity** – “Dad, you, and me” – and Christian art reinforces the idea that the director tries to convince the audience that what is going to happen in the movie is what happens to Christianity on the whole, and therefore to irritate their collective subconscious and arouse their worldwide sympathy. From the starting point the movie looks more like **Crusades** than a movie. It is accompanied by Azerbaijani folk music which is a factual witness of Azerbaijani dominating culture and its adaptation by their Armenian guests – the instruments **Balaban** and **Tar** are inseparable and main instruments in **Azerbaijani national music**. Then it shifts to another scene in which an old man – Edward Saroyan, the character as a film director in the movie, starring Charles Aznavour – with a far look on his face dreaming **Mount Ağrı**, Ararat in Armenian. The old man has pomegranate and tries to bring it in through the customs office, but David, the officer – Christopher Plummer – does not allow. Pomegranate is the symbol of blood in the local culture. The third scene introduces Raffi¹⁶, a young drug addict Armenian boy who comes out a drug runner at the end of the movie, his mother Ani (Arsinée Khajian), and his girlfriend Celia (Marie-Josée Croze) who is really his step-sister in a party in Canada. He is reading a poem in Armenian which is a popular Azerbaijani folk tale that is another witness to their intermingled cultures and the fact that they used to live in peace in small ethnic groups among Turkic nations in the region. The accompanying music at the party is the famous Azerbaijani song “**Sarı Gəlin**” (The Blond Bride), but it does not have Azerbaijani soul and spirituality.

The other scene introduces David’s family and their guest Ali, Elias Koteas, a Greek-Canadian actor who is cunningly depicted in the movie as Turkic-Canadian. The director uses an innocent child through a classical praying scene at the meal to induce just from the first moment that

---

¹⁶ Raffi is the pen name of the most renowned Armenian novelist of late 19th and early 20th centuries, Hakob Melik-Hakobian. His novels include: Jalaeddin (1878), Khent (1880), Davit-Bek (1881-1887), and Samuel (1888).

"Ali does not believe in God". Consequently, Jevdet Bay, the character that Ali plays his role in the movie, does not believe in God. So he is bad and what horrible sins he can commit! The idea is reinforced again through the movie at the museum. A group of children are looking at a painting in which two nude boys are warming themselves in front of the fire after bath. At the same time Ali enters and shows his real personality by his homosexual and discourteous behavior with his friend. In the meantime, the director again uses some innocent school boys who ask Ali if he is going to take the bad guy's or the good guy's role. Ali emphasizes that he is going to take "*a very, very bad guy's role*". Then he terrifies the children there. The way that the movie depicts Jevdet Bay's character is the obvious outflow of the playwright's cynicism toward humanity and his hatred toward other nations. The major *theme* of the movie is *hatred*. Therefore, comparing the movie with **Homer's Iliad** and the movie "TROY" based on it – through which the author's respect toward both *Achilles* and *Hector* arouses the reader's respect toward Homer and his worldview – makes ARARAT a cynical scene of Mr. Egoyan's one-sided hatred against Turkic nations. If the grand style and sublimity of Homer's work have made it eternal, Mr. Egoyan's one-sided view and hatred will make even the next generation Armenians to forget and ignore his misleading hyperboles.

Then the movie continues with Ani's conference on Arshile Gorky and her interpretations of Armenian history during which Celia interrupts her trying to take out Raffi arousing the audience's sympathy on his poor mother. Then they continue the movie with a porno scene and the argument on his father's quality of death preceding his mother's objection to his drug taking. Following it Edward declares "the Armenians' ownership of Mount Ararat" and a book is directly introduced to the audience: "*An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War, by Clarence Douglas Usher, published in New York, in 1917*". The first stronghold, Christianity, was introduced in the beginning, and the second one can be nothing but the super power of the U. S. and her community. When the American physician in

the movie tells Jevdet Bay: "We are under protection of the government of **the United States of America** ... Our premises are part of the United States of America ...," he takes forward the American public sensations and sympathy toward their citizen who is under oppression by Turkic army then. Specially Jevdet Bay's way of ridiculing "...The United States of America ..." is meant to be another turn to the screw. The American flag carried by young Arshile Gorky and the praying ceremony in which the American physician is praying to God among other Armenians is another worn-out cliché abusing Christian belief to persuade the Christian community to accept the idea of "genocide".

After that, Arshile's mother appears in a scene with her son. Her persona has been chosen appropriately, and by the way Ms. Lousnak Abdalian, by her suitable appearance and facial expressions fulfills the job well. She is innocent like all mothers around the world who have suffered the catastrophes of war. She plays her motherly role of teaching and training the next generation. However, mothers should be careful of what they teach their next generation. If they teach hatred and revenge, they will indirectly be responsible for the hidden fire of the prejudice. In spite of this, she has a message to the world by telling her son: "If the Turks capture you, you will never give up your faith. **You will never forget your mother tongue.** If you survive, it will be to tell this story." This is a universal message for the colonized people who their mother tongue is being threatened by repression, discrimination, assimilation, lack of educational system and native mass media. Specially this could be a good message for more than **35,000,000, Azerbaijanis** who are deprived of the natural law of education, media, and many other benefits of citizenship and natural rights in their own home, in the country where about **130,000, Armenians**¹⁷ enjoy the bliss of native education in their schools and up to Master Degree of Armenian language and literature in Tehran and Isfahan Universities in Iran,

---

¹⁷ Page 1, No 1008, IRAN DAILY, November 21, 2000.

because according to secretary of the Armenian Episcopal Council, Ysaei Abrahamian “*the Iranian nation has always been a **top supporter of the Armenian** people. From the historical point of view, the Iranian government was the **first** in the world to officially recognize the government of Armenia*”¹⁸. What a haste without any hesitation! Moreover, the leader of the eastern Assyrian and Chaldean Church, Patriarch Denkha, has told: “Religious minorities living in Iran, including Assyrians, enjoy equal political and social rights with Muslims”.¹⁹

When Jevdet Bay’s soldiers and “*their wild allies, the Kurds*”²⁰, arrest young Arshile Gorky and his friend, Sevan, there are two Kurdish soldiers who take away his friend to torture him while he is screaming and crying. The scenery of city ruins and the dead people scattered around with a doll’s head on a spear against a wall looks the most artificial part of the special effects. The use of Kurdish soldiers with their ethnic cloth reinforces the idea that Armenians consider the whole Muslim community as their enemy, and there is no difference between Turkish or Kurdish enemies, as they confess: “*There is no class of Mohammedans that can be exempted from blame*”²¹. So this could be a lesson to the Kurdish ethnic community and people who are Muslims and have lived in the region intermingled with their Turkish brothers for centuries. I hope Armenians have not forgotten the crimes they have committed in Turkey and Azerbaijan with their allied Russian brothers when they invaded Azerbaijan and Van and consequently Jevdet Bay and his forces retreated during the same period. The crimes that they have committed then still remain in the people’s memory, because some of the grandparents who were the eyewitnesses of those crimes have depicted the facts that they have suffered to their next generations. On the other side, the crimes that Armenians have done in Qarabag,

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/bryce/a02.htm#II>

²¹ <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/bryce/a04.htm#IV>, 27. URMIA : STATEMENT BY THE REV. WILLIAM A. SHEDD, D.D., OF THE AMERICAN (PRESBYTERIAN) MISSION STATION AT URMIA ; COMMUNICATED BY THE BOARD OF FOREIGN MISSIONS OF THE PRESBYTERIAN CHURCH IN THE U.S.A.

Khojali, Agdam, Shusha, and the regions which they have invaded in 1992 are still new wounds on our face of honor. The readers can refer to the related documents in different websites, for example www.khojaly.net, or <http://www.visions.az/history,137/>.

Azerbaijani and Turkish nations are not forgetful. Contrarily, they are simply forgiving and not opportunist revenge seekers. One of the main differences between them is this that Turkic nations have not tried to be the early bird to catch the worm. As I told already the Armenian minority life in welfare and total freedom among the majority of Azerbaijanis in Urmia, Tabriz, Tehran, and today Turkey should be an outstanding evidence for the world that Turkic people have always been kind, generous, and forgiving toward them.

The movie reaches its climax during the discussion between Ali, Edward, and Raffi questioning if there has ever been such genocide. Ali's hatred of Jevdet Bay's character is the hatred of the audience of the movie toward him. Raffi confesses: "After watching your (Ali's) play I could perceive my father's feelings when he killed that Turkish diplomat". He used to think his father was a terrorist, and therefore now that he has understood him the audience and the world should understand that Raffi's father was not a terrorist but a real hero. The movie producers try to convince that Ali and people like him do not know anything about the history, so it does not worth discussing it. Raffi compares Armenians with Jewish people in Germany and the Turks with **Adolf Hitler**. They want to make their movie something like the **Schindler's List**. However, they themselves know that there were many differences. Jewish people did not fight with others and they did not betray their own country helping the invaders. It was Adolf Hitler's psychopathic view toward the world and his fascist theory of pure and superior German race that led to such a disaster. But here as the movie producers try to show and approve that the fight between Armenians and Turkish army is "*an amazing self-defense*" not a real war through which deceived Armenians help the invaders and betray their own country. According to what

the American physician has written in his mentioned book he writes a letter to send it to the Americans or any foreign council telling them: "*There is an internal trouble in Van ...*" to get help in the movie. The question here is "What was the reason and motivation of such a trouble?" The answer is obvious: it was not "an amazing active self-defense" – as Raffi says – in fact, it was the Armenians who helped the invaders – "*In April the Van campaign of the Russians, with the aid of Armenian volunteers, began.*"²² – and killed their own country people. According to documents offered by foreign elements, who themselves were sympathizing Armenians and even supporting them, Armenians "*not only rose in rebellion, occupying a number of important towns, including Van, but extended important help to the Russians in the latter's campaign in the Caucasus*".²³ Therefore, in Anatolia and neighboring places it was the Armenian ethnic who forgot their brotherly life in the bosom of their Turkic landlords and betrayed their own country. Raffi confesses that "Armenia was historically part of Turkey," so, anyhow they were the citizens of Turkey and Azerbaijan. So, they should be afraid of what Wikileaks did these days. If one day their plot with other countries comes out and the historical documents are published for the public in the world, there will not be any bridges left behind. For the moviegoers who have seen movies like Schindler's List it is not necessary to discuss the technical characteristics of ARARAT like its run-of-the-mill performance or acting, the story, music composition, lighting, special effects, sound effects, and its flashback techniques. The movie is exactly an average film-within-the-film through which Saroyan's film scenes frame the graphic scenes of the hyperbolized deteriorated history. In addition, it is contrasted with roughly shot camcorder scenes of lake Van and Mount Ağrı in Turkey taken by Raffi. But the most ridiculous scenes are the ones that in one of them Turkish soldiers are lashing nude

²² Ibid

²³ <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/bryce/a02.htm#I>, 1. DESPATCH FROM MR. HENRY WOOD, CORRESPONDENT OF THE AMERICAN "UNITED PRESS" AT CONSTANTINOPLE ; PUBLISHED IN THE AMERICAN PRESS, 14th AUGUST, 1915.

women and enforcing them to dance at the same time and finally burn them. By the way, in order to boost the irritation of the audience they use a German woman as eyewitness. And the other one is where when "Turkish soldiers are massacring Armenians around the lake in the movie", simultaneously a Turkish soldier is raping an Armenian woman on a cart while she is holding her daughter's hand and the girl is under the cart. These scenes remind the class of some chauvinist Russian cinema in which it was an old cliché that was used to condemn "Capitalism" and western world during the cold war period, the doctrine that Armenians approve through this film that they have been the really good pupils of it.

The outcome of chauvinistic hatred toward others brings agony as the one that has been depicted thoroughly on Arshile's face and explained the reason of his suicide after symbolical covering of his mother's hands on the painting. The neighboring nations should be the judge themselves and consider their own gain and loss. If they try to deteriorate the history to create their melancholic dreamy kingdoms as Raffi dose in this pure Armenian cliché, they will be the real loser of the modern world with daily-updated-modern thoughts. Raffi says: "There is nothing here to prove that anything happened". If there were any minimal proof, the American and other western world representatives and holocaust scholars could find it in Turkey. Why are there mass murder burial places today in Baku and other cities in Azerbaijan? It is obvious that the mass murder documents show that it was Armenians who massacred Azerbaijanis. Azerbaijanis are peaceful people and they have proved it by their patience since 1992. Armenians should not take their tolerance for granted, instead they should appreciate it and try to compensate the damages they have done to the territories they have occupied or at least quit it.

CONCLUSION:

Ararat is an Armenian movie which had inefficiently tried to misdirect the real history of the region. The world we are living in it nowadays needs peace and tranquility even more than before. It is facing natural disasters, and catastrophes human beings themselves have been responsible for. The problems our world is facing with, such as pollution, global warming, rain forests destruction, drug trafficking, hunger, homeless people, unemployment, and overpopulation, need tolerance and cooperation between nations. These problems know no color, no race, no religion, or no various cultures. So misdirecting the history and seeking for revenge by blowing its fire is a waste of time and energy for the whole world and what the blowers will suffer even more. The realistic approach is to accept one's historical mistakes and trying not to repeat them. Human beings need to appreciate the life today and its bliss instead of looking for any irrational meanings out of it.

REFERENCES:

- THE AMERICAN MISSION AT VAN: NARRATIVE PRINTED PRINTELY IN THE UNITED STATES BY MISS GRACE HIGLEY KNAPP (1915).
<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/bryce/a02.htm#ll>
Microsoft Encarta 2006.1993-2005 Microsoft Corporatin.
- IRAN DAILY, 1008, 21,2000.
<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/ptyce/a02/htm#ll>
<http://net.Lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/ptyce/a04/htm#ll> V 27. URMIA:STATEMENT BY THE REV. WILLIAM A . SHEDD, D. D.,OF THE ---
- AMERICAN (PRESBYTERIAN) MISSION STATION AT URMIA , COMMUNICATED BY THE BOARD OF FOREIGN MISSIONS OF THE PRESBYTERIAN CHURCH IN THE U.S.A.
<http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1915/bryce/a02/htm#ll>,1.DEsPATCH FROM MR. HENRYWOOD, CORRESPONDENT OF THE

Mehdi Hasani

Email: mehdi.hasani.ar@gmail.com

Affiliation:

Researcher of history and ancient languages

Analysis of Sheikh Safi-ad-din

Ardabili's poems and their importance

ABSTRACT: In this research, we are trying to reject Kasravi's claim that Sheikh Safi's poems are Azeri based on the Selseletolnasab manuscript. Then we try to show how the importance of the old dialect of Gilan was found by Sheikh Safi and Turkish Sufis of Azerbaijan, considering the importance of Sheikh Zahid Gilani. Investigations show that all investigations conducted in these couplets were conducted by Kasravi and his associates with the assumption that Azerbaijan is not a Turk..

KEYWORDS: Pire Turk Mast Eshgh, Sheikh Safi's Molamas, Sheikh Safi's Fahlaviat or Molamas

CITATION (APA): Hasani, M (2023). Analysis of Sheikh Safi-ad-din Ardabili's poems and their importan. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

Mehdi Həsəni

Email:

mehdi.hasani.ar@gmail.com

Affiliation:

Tarix və qədim dillər üzrə
tədqiqatçı

Şeyx Səfiuddin Ərdəbilinin şirlərinin araşdırılması və onun əhəmiyyəti

ÖZƏT: Biz bu araşdırmada Kəsrəvinin silsilətnəsəb əlyazması əsasında Şeyx Səfinin şeirlərinin azəri olması iddiasını rədd etməyə çalışırıq. Daha sonra Şeyx Zahid Gilaninin əhəmiyyətini nəzərə alaraq köhnə Gilan ləhcəsinin əhəmiyyətini Şeyx Səfi və Azərbaycan türk sufiləri tərəfindən necə tapdığını göstərməyə çalışırıq. Araşdırmalar göstərir ki, bu qoşmalarda aparılan bütün araşdırmalar Kəsrəvi və onun silahdaşları tərəfindən Azərbaycanın türk olmadığı ehtimalı ilə aparılıb.

AÇAR SÖZLƏR:

Pire Türk Məst Eşq, Şeyx Səfi cilaları, Şeyx Səfi cilaları

CITATION (APA): Həsəni, M (2023). Şeyx Səfiuddin Ərdəbilinin şirlərinin araşdırılması və onun əhəmiyyəti. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023.

Mehdi Hasani

Email:

mehdi.hasani.ar@gmail.com

Affiliation:

Tarih ve antik diller araştırmacısı

Şeyh Safiddin Erdebili'nin şiirlerinin incelenmesi ve önemi

ÖZET: Bu araştırmamızda Kesravi'nin Şeyh Safi'nin şiirlerinin Azeri olduğu yönündeki iddiasını selsetolneneb nüshasına dayanarak çürütmeye çalışıyoruz. Daha sonra Şeyh Zahid Gilani'nin önemi dikkate alınarak eski Gilan lehçesinin öneminin Şeyh Safi ve Azerbaycan Türk mutasavvıfları tarafından nasıl tespit edildiğini göstermeye çalışıyoruz. Yapılan araştırmalar, bu beyitlerde yapılan tüm incelemelerin Kesravi ve arkadaşları tarafından Azarbaycan'ın Türk olmadığı varsayımıyla yapıldığını göstermektedir.

ANAHTAR KELIMELER:

Pire Türk Mast Eşğ, Şeyh Safi'nin cılları, Şeyh Safi'nin cıllar

CITATION (APA): Hasani, M (2023). Şeyh Safiddin Erdebili'nin şiirlerinin incelenmesi ve önemi. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

پیره ترک مست عشق

بررسی ملمع‌های شیخ صفی‌الدین اردبیلی و اهمیت آن در آشنایی با جایگاه و تأثیر گویش کهن ایرانی جنوب دریای خزر در بین صوفیان ترک آذربایجانی

از عالم غیب «پیره ترک» سؤیلنیلپ به خانگه‌ش «پیر داشم» نان گؤرونوب

به‌سان غدیر زاهده وارث اولوب آوازه او بوتون جهان ایچره دولوب^۱

چکیده:

در این تحقیق تلاش نموده‌ایم که با تکیه بر نسخه خطی سلسله‌النسب اقدام به بررسی و رد ادعای کسروی در مورد آذری بودن دو بیت‌های عرفانی شیخ صفی نموده، سپس با نشان دادن اهمیت شیخ زاهد در این اشعار، تأثیرگیری شیخ صفی از استاد خود شیخ زاهد و اهمیت یافتن گویش کهن گیلانی در نزد شیخ صفی و صوفیان ترک آذربایجانی را ثابت کنیم، آنچه مشخص است، تمام بررسی‌های انجام شده درباره این دوبیتی‌ها توسط کسروی و پیروان او با عدم خوانش نسخه خطی و پیش‌فرض ترک نبودن آذربایجان و نبود لغات عرفانی ترکی و عربی در این دوبیتی‌ها می‌باشد که همین امر موجب ناتوانی آن‌ها در بررسی دقیق و ارائه مفاهیم عمیق عرفانی این ملمع‌ها شده است.

کلید واژه‌ها: پیره ترک مست عشق، ملمع‌های شیخ صفی، فلهلیات یا ملمع‌های شیخ صفی

استناد (آپا): حسنی، م (۲۰۲۳). بررسی ملمع‌های شیخ صفی‌الدین اردبیلی و اهمیت آن در آشنایی با جایگاه و تأثیر گویش کهن ایرانی جنوب دریای خزر در بین صوفیان ترک آذربایجانی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

مهدی حسنی

ایمیل:

mehdi.hasani.ar@gmail.com

وابستگی:

محقق تاریخ و زبانهای باستانی

از عالم غیب «پیره تُرک» سؤیلنلیب به خانگهش «پیر داشم» نان گؤرونوب

به سان غدیر زاهده وارث اولوب آوازه او بوتون جهان ایچره دولوب^{۲۴}

پیشگفتار

سلطان شیخ صفی‌الدین ابوالفتح اسحاق بن امین الدین جبرائیل اردبیلی، متولد روستای کلخوران در نیمه دوم قرن هفتم هجری و متوفای ۷۳۵ ه. ق در شهر اردبیل، از عارفان نامی جریان تصوف ایران، قطب و بزرگ صوفیان بوده است. برخی این فرقه را منشعب از کبرویه و برخی منشعب از سهروردیه می‌دانند، در تصوف شیخ صفی خبری از شطّاحیات صوفیان شبیه آنچه در نزد بایزید، جنید، ابن عربی و سایر صوفیان وجود دارد دیده نمی‌شود و حتی به روایت صفه الصفا او اقدام به تنبیه شاگردان خود در حین مبادرت به آن می‌نماید و سخت گیری او در رعایت اصول شریعت با تکیه به طریقت قابل بررسی است؛ چنانکه او هیچ‌گاه اصول شریعت را زیر پا نمی‌گذارد و حتی دشوارترین احکام را نیز انتخاب می‌نماید، آنچه مشخص است برخلاف ادعای کسروی شیخ صفی‌الدین از اصیل‌ترین سادات ایران می‌باشد که موارد ذیل از دلایل تثبیت این دیدگاه می‌باشد: رد ادعاهای کسروی در مورد صفه الصفا که توسط محقق نسخ مختلف خطی آن آقای غلامرضا طباطبایی مجد شرح داده شده است، ذکر سیادت شیخ صفی‌الدین در صفوة الصفا، سند سیادت شیخ در نسخه خطی کتابخانه ملی بریتانیا، سنگ سیادت در اردبیل، ذکر سیادت شیخ در «سند وقف نامه امیر تیمور»، ذکر سیادت شیخ در موسوعه رجال المجد و العزه فی سلاله الشریف حمزه. آنچه مشخص است در بررسی دوبیتی‌های شیخ صفی‌الدین اردبیلی که از آن‌ها به ناروا تحت عنوان اشعار آذری توسط کسروی و پیروانش یاد شده است، دقت در نکات ذیل بسیار حایز اهمیت است:

۱. در نسخه خطی سلسله النسب در شرح قبل از این دوبیتی‌ها مدنظر این گونه آمده است: چنانکه اشعار ذیل از فحلولی

(نگارش نسخه خطی) و غیره از حضرت شیخ است و پس از اتمام آن‌ها و شروع اشعار فارسی شیخ این گونه نوشته

^{۲۴}. پیره تُرک: معروف‌ترین لقب شیخ صفی در منابع، پیر داشم: بنا به کتاب صفه الصفا نام یکی از اقارب (نزدیکان) شیخ صفی ذکر شده است که نشان‌دهنده این است که آن ترک در طریقت خواجه تاش و همراه شیخ بوده که این نام ترکی را برای او انتخاب نموده‌اند و نیز همین، اسم زاویه جلوس شیخ زاهد در سفرش به اردبیل بوده که ترکیبی از واژه پیر (برگرفته از Bir ترکی: یک، اول و کنایه از سرور و بزرگ در طریقت که گاهی به صورت Mir هم ذکر شده) و داشم (اینجا کاربردی شبیه آنچه در یولداشیم، قارداشیم و... داشته و معنی پیر همراه را دارد) می‌باشد. منظور از اشاره به وراثت شیخ صفی در حادثه‌ای شبیه غدیر، اشاره به نقل ذیل از کتاب صفه الصفا است: «... بر وی زد که باز من می‌گویم بر تخت برآ، او می‌گوید که تخت چنین و چنان. مَنّت بر تخت نشاندم، خدایت بر تخت نشاند.» فضل الله یؤتیه من یشاء (قرآن مانده: ۵۴)، شیخ صفی‌الدین، قدس سره، چون حدت شیخ زاهد و آواز بر وی زدن بدید بر تخت رفت. شعر: هلا إذا ملاح فوق سریره، ثواری هلال الافق تخت سراره و شیخ زاهد همچنان دست وی گرفته بر تختش در پهلوئی خود بنشاند و به دست مبارک ساعد دست شیخ صفی‌الدین بگرفت و برداشت و فرمود: «جماعت، این دست من است، شعر: این مرد به نیروی خود این بخت ببرد، وین دست به بازوی خود این بخت ببرد، و هرکه توبه کار اوست توبه کار من است و هرکه توبه کار من است توبه کار اوست، هرکه این نباشد گورش فروگسیخته آباد] و من صفی‌ام و من صفی‌منم. شعر: أنا من اهو و من اهو، أنا، نحن رؤّخان خلنا بدنا، چون جماعت معاندان این کرامات دیدند و این کلمات شنودند یک یک اگرچه دعوی قطعی می‌کردند بنات نعش وار متفرق می‌شدند و خادمی که از قبل ایشان میان خدمت بسته بودند کمر امید از میان بگشودند و به کنارها تفرق می‌نمودند و تبع شیخ صفی کمر خدمت در میان بستند و از کنار در میان کار آمدند، شعر آخر آن مقصود جان از روزگار، در میان کار آمد از کنار، اتفاقاً در آن ساعت «از طرف سرو اردبیل سید الخلفا» خواجه افضل سراوی، طبیب رحمّه، برسد و از اردبیلیان جمعی با او موافقت کرده بودند. البته همین حادثه در نسخه خطی سلسله النسب کتابخانه ملی نیز نقل شده است. برای اطلاعات بیشتر رک نشریه فصلنامه نامه صدیق، مهدی حسنی، مقاله استناد به دلایل و نوآوری در رد فرضیه زبان آذری، زمستان ۱۳۹۹ شماره نه.

شده است: اشعار فارسی حضرت شیخ قدس سره. چنانچه مشاهده می‌شود در نسخه خطی هیچ اسمی از آذری بودن دوبیتی‌ها در میان نیست و ضمناً طبقه بندی آن‌ها فقط در قالب فهلوی هم نبوده و از عنوان فحلوی (فهلوی) و غیره سخن به میان آمده است.

۲. بررسی‌هایی که تاکنون توسط کسروی و سایر محققین هم‌رای با او انجام شده است همگی بدون رجوع به نسخه خطی بوده و احتمال خوانش نادرست در منبع اولیه مورد استفاده کسروی و افزودنی‌های بر پایه حدس و گمان توسط کسروی به قوت خود باقی است که ما در ادامه با ارائه متن نسخه خطی سلسله‌النسب نشان خواهیم داد که خوانش ارائه شده در منبع کسروی خالی از خطا نبوده است.^{۲۵}

۳. «تصور متداول از فهلویات، تصویری نادرست است، چنانکه در دیدگاه عموم، فهلویات اشعاری هستند که به زبان‌ها و گویش‌های محلی منطقه پهلوی سروده شده‌اند و با توجه به این مسئله انتظار می‌رود که زبان آن اثر، ویژگی‌های کامل زبان یا گویش آن منطقه را به نمایش بگذارد. این مسئله در وهله اول درست به نظر می‌رسد چراکه انتظار می‌رود فهلویات صورت مکتوب سنت ادبی شفاهی اقوام منطقه پهلوی باشند. اما اشتباه اصلی از همین جا آغاز می‌شود و درست از زمانی که ما هر واژه را به‌عنوان واژه ارثی زبان آن فهلویات در نظر بگیریم و قضاوت‌های خود را بر اساس آن آغاز کنیم. نکته مهمی که باید در نظر داشت این است که فهلویات به‌شدت تحت تأثیر زبان فارسی قرار گرفته‌اند. در زبان شعر معمولاً تمرکز بر زیبایی ادبی و وزن شعر است و به‌طور معمول این دو اصل بر انتخاب واژگان اثر گذاشته و در بسیاری از موارد سبب جایگزینی واژگان فارسی، عربی به‌جای واژگان بومی یا ارثی آن زبان می‌شوند»^{۲۶} که در ملمع‌های مدنظر ما این امر کاملاً مشهود است.

۴. دوبیتی‌های مدنظر به سبک اشعار رازگونه تصوف و حاوی لغات ترکی کهن هستند که شیخ صفی‌الدین به همراه لغات دشوار عربی و فارسی در قالب ملمع سروده است و تحلیل آن نیازمند آشنایی با عقاید صوفیانه در کنار تسلط به لغات ترکی کهن و لغات دشوار عربی، فارسی و گویش کهن ایرانی جنوب خزر که نیای گویش گیلکی و تالشی معاصر هستند، می‌باشد و متأسفانه بسیاری از پژوهشگران از خود کسروی تا پیروانش به علت مدنظر قرار ندادن موارد مذکور و عدم آشنایی با آن‌ها در بررسی‌های خود راه به‌جایی نبرده و با مفاهیم عمیق اشعار که هم‌راستا با احادیث و آیات از دیدگاه صوفیان بوده است را به خوانندگان خود منقل نموده‌اند و این در حالی است که ما به نقل از کتاب صفة الصفا می‌دانیم که شیخ صفی‌الدین در زمان تحصیل در کنار یادگیری قرآن، سنت و مفاهیم دینی به یادگیری ادبی زبان‌های عربی، ترکی، مغولی و پارسی نیز مبادرت نموده است: «و چون شیخ را، قدس

^{۲۵} - همینجا لازم به ذکر می‌دانم که نهایت تشکر و قدردانی خود را از کارکنان و زحمت‌کشان کتابخانه ملی در به اختیار گذاردن نسخه خطی کتاب سلسله‌النسب صفویه بیان کنم.

^{۲۶} رک: نشریه ی پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی، سالومه غلامی، استاد دانشگاه گوته فرانکفورت، گویش‌شناسی اشعار باباطاهر و اهمیت آن در بازسازی زبان بومی پیشین همدان، سال دهم، شماره ۲۰، پائیز و زمستان ۱۳۹۹ خورشیدی

سره، از تلاعب صبیان به مکتب و دبیرستان فرستادند و به ادب و آداب معود و مؤذّب شد، فرض و سنن و قرآن بیاموخت، و از اشعار و نکات و لطایف حظی تمام یافت، و از لغات عربی و ترکی و مغولی و پارسی حظی وافر یافت، و در تهذیب و ترکیب عبارت و استعارت مهارت تمام در کلام حاصل کرد». چنانچه مشاهده گردید این نکته مهم یکی از موارد بنیادین بررسی‌های این دوبیتی‌ها خواهد بود.

۵. دشواری دیگر در تحلیل این ملمع‌ها خط فارسی است که بسیاری از ویژگی‌های آوایی زبان ترکی را نشان نمی‌دهد و پژوهشگر را دچار سختی در خوانش و تحلیل آن می‌نماید، البته ما پس از قرائت متن تلاش نموده‌ایم در هنگام ارائه برای خواننده مقاله از سیستم آوانگاری بین‌المللی نیز بهره ببریم.²⁷

۶. تنوع در وزن ابیات، مورد دیگر در تحلیل دوبیتی‌ها می‌باشد؛ زیرا گرچه طبق عادت رایج اشعار گویش‌های محلی یا همان فهلویات باید بر وزن «هزج محذوف» باشد، ولی چنانچه کسروی نیز معترف است، در برخی از ابیات این ملمع‌ها لنگه دوم یا سوم به صورت «بحر مشاکل محذوف» سروده شده است²⁸ که این خود هم‌راستا با مورد ذکر شده از نسخه خطی در مورد شماره یک و نیز ملمع بودن دوبیتی‌ها نیز می‌تواند می‌باشد.

۷. دقت در شناسایی و ارائه ضرب‌المثل‌ها و عبارات رایج بین ترکان آذربایجان، نکات پنهان آیات و روایات اعم از توسل، استغاثه و نیز نقل قول‌های صفة الصفا از زبان شیخ زاهد درباره شیخ صفی یا آنچه برای خود شیخ صفی پیش آمده نیز دیگر موارد پنهان در این ملمع‌ها می‌باشد که از زاویه دید محققین دور مانده است.

در واقع پژوهشگر در مواجهه با این دوبیتی‌ها با اقیانوسی از مفاهیم عمیق و رازگونه مردی متفکر و عالم روبرو است و البته که شیخ صفی‌الدین در سن پختگی کامل خود با تکیه به تمام قدرت خود تلاش نموده چکیده‌ای از مفاهیم عمیق عرفانی را با مخلوطی از لغات ترکی، فارسی، عربی و گویش مقدس آن روزهای تصوف که گویش مراد خود شیخ زاهد گیلانی می‌باشد را معمولاً با چینشی ملمع‌وار به میدان آورده و شور و مستی روح خود از عشق را به رخ مدعیان بکشاند، البته که در چنین شرایطی عرصه بر هر پژوهشگری تنگ خواهد آمد و تلاش ما برای شرح این ابیات نیز در حد توان و دریافت خود بوده است که در ادامه به شرح و بسط آن خواهیم پرداخت.

شرح ملمع‌های شیخ صفی‌الدین اردبیلی

ملمع شماره ۱:

²⁷. International Phonetic Alphabet

^۵. رک آذری یا زبان باستان آذربایجان، کسروی، چاپ سوم، صص ۲۷ - ۲۸

صفییم صافییم # گنجان نمایم

بدل درده ژرم # تن بی دوایم

کس بستی # ره نبرده به اویمان

از به نیتی # چو یاران خاک پایم^{۲۹}

Sæfiæm sa:fiæm # gændʒa:n næma:jæm

Bi del dærdæ ʒæraem # tæm bi næva:jæm

Kæs Bæsti # ræh næbæurde be əvja:n

æz bi næiti: # tʃəv ja:ra:n xa:k e pa:jæm

الف - شرح لغات:

در قسمت اول مصرع اول این ملمع ضمیر اول شخص مفرد ترکی آذربایجانی «آم» چنانچه فی المثل حسن + آم = حسنم = حسن هستم به لغات «صفی و صافی» افزوده شده و مفاهیم صفی هستم و صافی هستم به وجود آمده‌اند.

در قسمت دوم مصرع اول با افزودن ضمیر فاعلی فارسی به ترکیب «گنجان نما» صفت ایجاد شده است که البته پسوند آن افزوده شده به لغت گنج نیز محتملاً آن را جمع بسته است.

در قسمت اول مصرع دوم، ترکیب ترکی رایج در زمان حال در آذربایجان یعنی «درده جر» با تلفظ «درده ژر» در جایگاه صفت که محتمل است با قلب شدن آوای ج به ژ و از ریشه درد، به علاوه پسوند «آجر» ساخته شده است و باتوجه به کاربردش و نیز مفهوم مصرع بعدی در معنای دردمند، سرشار از درد است. در زبان کنونی آذربایجان لغاتی چون «عیبه جر، سوته جر، دوه جر، لته جر^{۳۰} و ... نیز با همین ساختار کاربرد دارند و حتی شاهد کاربرد این صفت در داستان قاجاق نبی و ضرب‌المثل و اصطلاحات آذربایجان نیز هستیم که محتمل است قسمت دوم آن یعنی «آجر» در مفهوم «نو، تازه^{۳۱}» در ترکی باشد که البته همچنین احتمال دارد بسته به قانون اینجه - قالین، آجر می‌تواند کاربرد مجازی واریانته از حالت فاعلی ریشه «آج = گرسنه به صورت» آجار^{۳۲} < آجر «شبه ساختار قاجار: قَجَر: قَجَر = دوده، در مفهوم پشت سر هم و تکرار شونده طالب چیزی یا

^{۲۹} از علامت X بجای معادل آوای «خ» در آوانگاری بهره برده‌ایم.

^{۳۰} - eybəcər, Sütəcər, dəvəcər, lətəcər

^{۳۱} Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti: əcər

^{۳۲} رک دیوان لغات الترك، ترجمه دکتر صدیق، چاپ اختر، تبریز ۱۳۸۳، ص ۷۹

گرسنه می‌باشد که در ترکیب های « عیبه جر = پشت سر هم عیب جو و گرسنه برای عیب جویی، سوته جر = پشت سر هم طالب شیر و گرسنه شیر، دوه جر: تاوا جار: پشت سر هم طالب ثروت، کسی که مرتباً فقیر می‌شود، لته جر = پشت سر هم لاغر شونده، باشد، البته که این ساختار را در توپونیم های چون «Sürəcər» روستایی در کلیبر نیز شاهد هستیم.

مهدی توتولاندان سونرا نبی یا درده جر اولوب اؤلجک، یا اوزه چیخاجاقدیر (قاچاق نبی)

عیبی اندر عیبه جر، درده گولر درده جر

عیبی کیم ائلر عیبه جر، سوغانی کیم ییه ر درده جر

آشیق اولان درده جر، عشقی اولان درد چکمز

در قسمت اول مصرع سوم، شاهد کاربرد ترکیب ترکی «کس بستی»^{۳۳} = بَس تمامش کن هستیم که در جواب گلایه یا کار نادرست استفاده می‌شود و حتی در زمان معاصر نیز کاربرد دارد و به دلیل اینکه شخص درده جر یا دردلی زیاد حرف می‌زند، در مصرع سوم از این اصطلاح استفاده شده است؛ چنانکه در ضرب‌المثل در بین مردم نیز رایج نیز آمده: «دردلی دئیینگن اولار غملی یاتاغان: شخص دردمند و راج و پرگو می‌شود و شخص غمگین زیاد می‌خوابد».

در قسمت دوم مصرع سوم، لغت پر کاربرد اشعار شیخ صفی، یعنی «اویان» را مشاهده می‌کنیم، حدس ما این است که اگر کاربرد آن به مفهوم «عالم وحدت» در شرح اشعار را مدنظر قرار دهیم ممکن است متشکل از دو قسمت o + yan بوده باشد که مفهوم از = قدرتمند، نیرومند^{۳۴} «یان: سمت، جهت، سو»^{۳۵} بوده و در مفهوم کلی «سمت و سوی قدرتمند» یعنی خدای قادر مطلق معنی می‌دهد که با دید تصوف، تمام جهت‌ها به سوی او و رسیدن به وحدت مطلق است و ممکن است برداشتی از این آیه باشد: وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَثُمَّ وَجْهُهُ إِلَّهِ إِنَّ إِلَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (البقره آیه ۱۱۵) و مشرق و مغرب از آن خداست؛ پس به هر سو رو کنید، آنجا روی (به) خداست. آری، خدا گشایشگر داناست. البته با توجه به متن دوبیتی‌ها، مخصوصاً شرح مصرع «آزدا جم اویان تنها چو من بؤر»، پیداست که لغت مدنظر معادل خداست و در واقع می‌توان گفت که شکل تغییر یافته واژه «اوغان oğan» در ترکی کهن و از صفات تانری و در مفهوم قادر مطلق و توانا بر هر چیز بوده که در دیوان الغات الترك^{۳۶} نیز آمده است و بنا به باور مشرکان در کاربرد خدای بزرگ و کنایه از فضا و کائنات بوده است^{۳۷} که

^{۳۳} چنانچه در -نهی خود از سخن گفتن بیهوده توسط صوفیان حتی رایج بودن گذاشتن سنگ ریزه در دهان و زخم شدن در احوالات آقای قاضی، عارف صوفی هم به نقل از سید محمد حسینی همدانی صاحب تفسیر «انوار درخشان» آمده است.

^{۳۴} - رک نگاهی به واژه های اساطیری آذربایجان، صمد چایلی، ص ۶۵

^{۳۵} - Yan: tərəf, cəhət, yön, <https://obastan.com>

^{۳۶} - رک دیوان الغات الترك، ترجمه دکتر صدیق، چاپ اختر، تبریز ۱۳۸۳، ص ۱۱۵

^{۳۷} - رک مقاله O, Aşçi درباره اوغان به آدرس ذیل:

<https://www.usaktayiz.com/avgan-koyunun-ismi-nereden>

توسط شیخ صفی با کمی تغییر آوایی وارد ادبیات صوفیانه شده است.

در قسمت اول مصرع آخر، لغت ترکی از: æz، فعل امر از ریشه «آزمک» و در مفهوم له کردن و نابود کردن است.

در ابتدای مصرع دوم قسمت اول خوانش به صورت، ب: b: بو، ضمیر اشاره ترکی می تواند باشد.

در قسمت اول مصرع آخر، واژه عربی «نیت» در مفهوم خمیده و پیچان رفتن در اثر ضعف و خواب آلودگی³⁸ بکار رفته است

که در کل ترکیب «آز به نیتی» به مفهوم: این خمودگی، ضعف و بی یقینی در حرکت را له و نابود کن، معنی می دهد.

لغات ترکی	معنی	اصطلاح	ضرب المثل	لغات فارسی	معنی	لغات عربی	معنی	لغات گیلانی	معنی
ب: بو	ضمیر در مفهوم این	گنجان نما: نشان دهنده گنجه ها	دردلی دئینگن اولار غملی یاتاغان: شخص دردمند و راج و پرگو می شود و شخص غمگین زیاد می خوابد	دل	قلب، روح	صفی	پاک، پاکیزه		
				درد	ناخوشی، ناراحتی				
		درده جر: درد کش، دردمند							
		کس بستی: بس تمامش کن				صافی	زال، عاری		
کس	تمام کن	آز بو نیتی: این خمودگی، ضعف و بی یقینی در حرکت را له و نابود کن		گنجان	گنجه ها				
بستی	کافی است			ره	راه				
اویان				نبرده	نرسیده				
آز	له کهن، نابود کن					نیت، نیت	خمیده و پیچان رفتن در اثر ضعف و خواب		

³⁸ رک نسخه آنلاین لغت نامه دهخدا - نیت [ن] (ع مص) خمیده و پیچان رفتن از ضعف. (منتهی الارب) (آندراج). متمایل و خمیده گشتن بر اثر ضعف. (از اقرب الموارد).
<https://icps.ut.ac.ir/fa/dictionary>

و البته در قاموس معاجم اللغة به نقل از تاج العروس آورده است:
 النِّيتُ «أهمله الجماعة وقال ابن دريد: هو التَّمَايلُ مِنْ ضَعْفِ كَالنُّوْتِ» نَات يَنْوُتُ وَ يَنْبُوتُ نَوْتًا وَ نَيْتًا وَقِيلَ: هُوَ التَّمَايلُ مِنَ النَّعَاسِ وَقَدْ تَقَدَّمَ.

		آلودگی							
				همانند	چو				
				دوستان، اهل معرفت	یاران				
				مواد ریز حاصله از خرد شدن سنگ ها	خاک				
				عضوی از بدن که با آن راه می روند	پا				

ب: شرح و تفسیر دوبیتی

صفی صاف دلم که راهنما و نشان دهنده گنج‌های اسرار حقیقت به طالبان آن‌ها هستم ولی با این حال خودم دلی دارم درده
جَر و دردمند و مدام در حلت گلایه‌مند و پرلندیشه و تنی دارم بی‌دوا، با خود می‌گویم دیگر بس کن زیرا که به خاطر این
گلایه‌مندی است که به‌سان بقیه تو نیز راه به عالم وحدت و اویان نبرده‌ای، با خود می‌گویم این خمودگی، ضعف و بی‌یقینی
در حرکت را له و نابود کن و بعد از آن اکنون با فروتنی خاک پای درویشانم.

ملمع شماره ۲

تبه درده ژران # از بوچنم درد

آنده پاشان بُرم # چون خاک چون گرد

مرگ ژیریم # بمیان دردمندان بور

ta:bi dærdæ zæra:n # æz bu:tʃi:ni:m dærd

a:ndæ pa:ʃa:n bu:ræm # tʃəʊn xa:k tʃəʊn gærd

Mærg ʒi:ri:m # bemia:n dærdmænda:n bu:r

الف - شرح لغات:

در قسمت اول مصرع اول این ملمع عبارت قیدی «تلبه: تا بی» برگرفته از لغت عربی طبیعی «با مفهوم البته، مطمئناً»

می‌باشد که در ترکی معاصر نیز واریانته از آن هنوز نیز کاربرد دارد.³⁹

در قسمت اول مصرع اول بعد از «تابه» ترکیب ترکی رایج در زمان حال در آذربایجان یعنی «درده جَر» با تلفظ «درده ژر» شبیه ساختار گنجان در ملمع اولی، یعنی به‌علاوه پسوند «آن» و به‌صورت «درده جَران» در مفهوم «درده جَر ها: درد کشیده‌ها» آمده است که شرح لغاتش در جدول آورده شده است.

در قسمت دوم مصرع اول ساختار کهن گویش ایرانی جنوب خزر که نیای گیلکی و تالشی کنونی و گویش مقدس آن روزهای عالم تصوف بوده صادق است.

در قسمت اول مصرع دوم عبارت قیدی ترکی «آندا» که در دیوان الغات التترک به‌صورت «آندا، آندان»^{۴۰} و در مفهوم «سپس، پس از آن، آن وقت» آمده است که در زبان معاصر به‌صورت *onda* وجود دارد.

در قسمت اول مصرع دوم بعد از «آندا» لغت «پاشان» که حالت جمع «پاشا: پادشاه» است و شبیه ساختار رایج و کاربردی این ملمع‌ها، چنانکه در گنجان: گنج + آن، مشاهده نمودیم آورده شده که در واقع اینجا مفهوم پادشاهان که کنایه از بی‌دردها و متضاد دردمندان در مصرع بعدی است و البته که اصلاح ترکی «*Toz bürümək*: نشستن گرد و خاک بر روی چیزی» در داخل این بیت پنهان است، چنانکه شیخ صفی از خودش به‌سان گرد و خاکی که بر روی پادشاهان بی‌درد نشسته و آن‌ها را در برابر دردمندان درویش تحقیر می‌کند یاد می‌نماید که کاملاً هم‌راستا با رفتار و منش وی با پادشاهان و دردمندان در طول زندگی‌اش می‌باشد.

در انتهای قسمت اول مصرع دوم لغت ترکی *bürəm* از ریشه *Bürmək*^{۴۱} شبیه ساختار *güləm* بسته به قانون هماهنگی آوای ترکی یعنی اینجا - قالین در مفهوم «بپوشانم»، هم‌راستا با وزن شعر آورده شده است.

قسمت دوم مصرع دوم دارای ساختار فارسی است.

در قسمت اول مصرع سوم، لغت فارسی «مرگ»، احتمالاً برای همخوانی با وزن شعر آورده شده است.

در قسمت اول مصرع سوم، بعد از واژه مرگ شاهد کاربرد لغت فارسی قدیمی «ژیر: آبگیر، تالاب» با ساختار ترکی شبیه ساختار *Yerim*: جایم، مکانم هستیم که اوج هنر و تسلط شیخ صفی را در بازی با لغات نشان می‌دهد و در واقع ترکیب «مرگ ژیریم» شبیه «مرگ یثیریم» و در مفهوم «جای مرگم» است که با توجه به مصرع قبل کاملاً بجا استفاده شده و تقابل

39. رک لغت نامه آنالین ترکی - انگلیسی: Tabii

۴۰. رک دیوان الغات التترک، ترجمه دکتر صدیق، چاپ اختر، تبریز ۱۳۸۳، ص ۱۲۹

۴۱. رک دیوان الغات التترک، ترجمه دکتر صدیق، چاپ اختر، تبریز ۱۳۸۳، ص ۲۹۹

گرد و خاک و تالاب را نشان می‌دهد که در شرح و تفسیر بدان خواهیم پرداخت.

در قسمت دوم مصرع سوم، ساختار به گویش ایرانی جنوب خزر که نیای گیلکی و تالشی کنونی و گویش شیخ زاهد مرشد و پیر و سر سلسله آن روزهای تصوف می‌باشد.

لغات ترکی	معنی	اصطلاح	ضرب‌المثل	لغات فارسی	معنی	لغات عربی	معنی	لغات گیلانی	معنی
تابه: تابی	البته، مطمئناً	درده ژړان: درده جړان: درده جر ها: درد کش ها دردمندا		درد	ناخوشی، ناراحتی			آز	من
آنده: آندا: سپس، پس از آن، آن وقت		توز بورومک: Toz bürümek نشستن گرد و خاک بر روی چیزی نشستن		پاشان	پادشاه‌ها بی‌دردها			بوچنم	بچینم
بورم	پوشانم			چون	مانند			بور	بود، شد
				گرد	غبار، ذرات ریز خاک که به هوا برود				
				خاک	مواد ریز حاصل از سنگ شدن خاک‌ها				
				مرگ	مردن				
				ژیر	لغت قدیمی فارسی در مفهوم تالاب، برکه، آبگیر				
				به	حرف اضافه				
				میان	وسط				
				دردمندان	ناخوش‌ها، مصیبت کشیده‌ها				

ب: شرح و تفسیر دوبیتی: البته که درد همه درده جرها و دردمندان بر جان حزین من باشد و سپس من همانند خاک و گرد، پادشاهان بی‌درد را پوشانده و خوار و ذلیل می‌کنم، ولی در عوض مرگ من در میان درویشان و دردمندان شبیه مرگ گرد و خاک در داخل آب تالاب است که در واقع افتخاری بزرگ و عین حیات ابدی می‌باشد، چون که ایشان همراهان و رفیقان واقعی من به‌سان آب تالاب در معرفت حقایق عالم توحید هستند.

ملمع شماره ۳:

موازش # از چه اوپان مانده دوریم

آز # چو اویان خواصان پشت زوریم

دَهَشْتُم # دوش با عرش و بکری

سلطان شیخ زاهد^{۴۲} # چوگان گویم

mu: æziʃ # æz tʃe əvja:n ma:nde du:rim

a:z # tʃəv əvja:n xəva:sa:n pəʊʃt zəʊri:m

dæhæʃtu:m # du:ʃ ba: æʃ əv be kəʊrsi:

Səʊlta:n ʃeɪx za:hedæ # tʃəvga:n gu:jæm

الف - شرح لغات:

در قسمت اول مصرع اول واژه ترکی «مو» که واریانتهی کهن از «بو» در مفهوم «این» چنانچه در دیوان الغات الترك نیز آمده:

mun" tilemesən sən ayru nə kərək یعنی اگر این را نمی‌خواهی پس چه می‌خواهی؟^{۴۳}

در قسمت اول مصرع اول از ریشه فعل ترکی «آزیلَمَک: له شدن و انقباض» واژه «آزیش» در مفهوم انقباض و کاهش قدرت روحی آمده است.

در قسمت اول مصرع دوم، واژه ترکی «آز» حالت امری از ریشه آزماق در مفهوم «گم شدن» آمده است.

در قسمت دوم مصرع دوم، لغت «اویان» آورده شده که قبلاً شرحش رفت.

در قسمت دوم مصرع اول، ساختار فارسی است که لغاتش را در جدول خواهیم آورد.

در قسمت دوم مصرع دوم، حرف ربط «چو: چون» آورده شده است.

در قسمت دوم مصرع دوم، بعد از لغت اویان لغات با ساختار فارسی آورده شده که در جدول ارائه می‌گردد.

در قسمت اول مصرع سوم، لغت «دَهَشْتُم» که واریانتهی از لغت ترکی دَیْشْتیم: عوض کردم، جابجا کردم از ریشه «دَیْشَمَک»

آمده است، البته اینجا اصطلاح ترکی دُشُونه دُیْمک: اعلام آمادگی برای زیر بار مسئولیت رفتن، به خود بالیدن، منم منم گفتن نیز در مصرع پنهان شده است.

^{۴۲} . اینجا با قرار دادن فتحه روی واژه زاهد، ترکی بودن قسمت اول به راحتی مشخص می‌گردد که در مفهوم «برای سلطان شیخ زاهد» را می‌دهد.

^{۴۳} . رک دیوان الغات الترك، ترجمه دکتر صدیق، چاپ اختر، تبریز ۱۳۸۳، ص ۱۳۶

در قسمت دوم مصرع سوم، لغات با ساختار فارسی آورده شده که در جدول ارائه می‌گردد.

در قسمت اول و دوم مصرع چهارم، لغات عربی و فارسی آورده شده که در جدول ارائه می‌گردد و البته که در قسمت اول مصرع چهارم، نیز با قرار دادن فتحه بر روی واژه زاهد، خوانش به ترکی تبدیل گشته و مطابق معنی می‌باشد که آوانگاری آن ارائه شده است و مفهوم «برای سلطان شیخ زاهد» از آن استخراج می‌گردد که در شرح دوبیتی بیشتر توضیح داده می‌شود.

در قسمت دوم مصرع چهارم، «اصطلاح چوگان گویم» برگرفته از این حکایت شیخ زاهد و شیخ صفی می‌باشد: «صفی، چوگان همه منافقان شکستم و گوی در میدان تو انداختم» می‌باشد که در کتاب‌های «صفه الصفا»^{۴۴} و «سلسله النسب» آمده است، در واقع اینجا «گوی چوگان: توپ چوگان» معنی می‌دهد.

لغات ترکی	معنی	اصطلاح	ضرب المثل	لغات فارسی	معنی	لغات عربی	معنی	لغات گیلانی	معنی
مو: بو	این	دوشونه دؤیمک: اعلام آمادگی برای زیر بار مسئولیت رفتن، به خود بالیدن، منم منم گفتن		آز	کم				
آزیش	انقباض و کاهش قدرت روحی			چه	قید				
اویان	خدا، اوغان			مانده	باقی				
آز	حالت امری فعل آزماق یعنی گم شدن			دور	متضاد نزدیک				
دَهَشْتُم، دَهِشْتوم	جابجا کردم			چو	چون، مانند	خواصان	خاص‌ها		
				پشت	پشتوانه، حامی				
				زور	توانایی، نیرو، قدرت				
				دوش	شانه، کتف، کول				
				با	حرف اضافه				
						عرش	آسمان		
				و	حرف ربط	سلطان	پادشاه		
				به	حرف اضافه	شیخ	مرشد، پیر		
				کُرسی	تخت، عرش، سریر	زاهد	اسم خاص پرهیزکار پارسا		

^{۴۴} . رک صفه الصفا، ابن بزاز، تصحیح طباطبایی مجد، چاپ اول تابستان ۱۳۷۳، چاپ تابش، ص ۱۰۹۸

				چوبی که دسته آن راست و باریک و سرش اندکی پهن و خمیده است و با آن در بازی چوگان، گوی را زنند.	چوگان				
				توپ	گوی				

ب: شرح و تفسیر دوبیتی:

این انقباض و کاهش قدرت روحی به سراغ من آمده، چرا من باید حتی یک لحظه از اویان دور باشم، ای ضعف روحی دور شو از من، چون که قدرت توانایی و پشت گرمی من از خاصان عالم وحدت است. اینکه من داوطلبانه دوش خود به زیر عرش و کُرسی گذاشته و مسئولیت قبول کرده‌ام^{۴۵} به خاطر آن است که گوی چوگان شیخ زاهد و دست پروده و مطیع استاد کامل خودم و پشت گرم به او هستم.

ملمع شماره ۴:

شاهبازیم # جمله ماران بکشتیم

وفاداریم # بی‌وفایان بهشتیم

قدرت زنجیریم # بدست استاد

چخمقم آتشم # ذیکم نوشتیم

ʃa:hba:ziæm # dʒəʊmle ma:ra:n bekəʊfti:m

Væfa:da:riæm # bivæfaja:n behefti:m

gəʊdræt e zændʒi:r:æm # bedæste əvsta:d

tʃæxmægæm a:tæʃæm # ði:kæm nəʊfti:m

^{۴۵} در واقع اشاره به آیه هفتاد و دو سوره احزاب دارد: إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ ۚ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا: ما امانت [الهی و بار تکلیف] را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه کردیم، پس، از برداشتن آن سرباز زدند و از آن هراسناک شدند، و [الی] انسان آن را برداشت؛ راستی او ستمگری نادان بود. البته هم‌راستا با شعر معروف حافظ: آسمان بار امانت نتوانست کشید، قرعه کار به نام من دیوانه زدند نیز می‌باشد، ولی در این مقام شیخ صفی پا فراتر گذاشته و علت کار خود را پشت گرمی استادش شیخ زاهد بیان می‌کند. رک سایت گنجور آنلاین اشعار و نیز آدرس ذیل:
<https://wiki.ahlolbait.com>

الف - شرح لغات:

در مصرع اول قسمت اول، با ساختار ترکی «شاهبازیم» یعنی شاهبازش هستم که البته اینجا با این تعبیر مصداق ضرب‌المثل معروف فولکلور آذربایجان «ایلانین آغینا دا لعنت، قاراسینا دا لعنت: در مفهوم لعنت به مار، چه سفید باشد چه سیاه را می‌توان مشاهده نمود.

در مصرع اول قسمت دوم، ساختار فارسی است که لغاتش را در جدول ارائه خواهیم داد.

در مصرع دوم قسمت اول، ساختار ترکی «وفاداریم» یعنی وفادارش هستم آمده است.

در مصرع دوم قسمت دوم، لغت بی‌وفا با افزودن آن جمع بسته شده است.

در مصرع دوم قسمت دوم، از مصدر «بِهَشْتَن: فرو گذاشتن، رها کردن، از دست دادن» استفاده شده است.

در مصرع سوم قسمت اول، با ساختار ترکی «قدرت زنجیریم»، یعنی قدرت زنجیرش هستم مواجه هستیم.

در مصرع سوم قسمت دوم، ساختار فارسی است که لغاتش در جدول ارائه خواهد شد.

در مصرع چهارم قسمت اول، بهتر بود لغت چخمقم به صورت چاخماقام آورده می‌شد، ولی با آوردن چخمقم باز هم قانون هماهنگی اصوات ترکی رعایت شده و چه بسا در کهن از صدادارهای کوتاه استفاده می‌شده است.

در مصرع چهارم قسمت دوم، با توجه به شرحی که در نسخه خطی رفته و البته مفهوم خود شعر احتمالاً لغت «ذی» عربی در مفهوم صاحب و دارنده آمده، ولی ساختار بر ما مشخص نشد.

در مصرع چهارم قسمت دوم، لغت آخر به‌ظن قوی باید از ریشه «نوش» فارسی باشد که بسته به وزن شعر به شکل «نوشتم» یعنی نوشیدم آورده شده است.

لغات ترکی	معنی	اصطلاح	ضرب‌المثل	لغت فارسی	معنی	لغت عربی	معنی	لغت گیلانی	معنی
			ایلانین آغینا دا لعنت قاراسینا دا لعنت	شاهباز	باز بزرگ	قدرت	نیرو		
				جمله	همگی، همه	ذی	صاحب، دارنده، دارا		
				ماران	مارها				
				بکشتیم	نابود کردیم				

				ثابت قدم، باوفا	وفادار				
				سست پیمان‌ها	بی‌وفایان				
				فرو گذاشتن، رها کردن	بهشتیم: از ریشه بهشتن				
				حلقه‌های فلزی ریز یا درشت به هم پیوسته شبیه رشته یا طناب، سلسله	زنجیر				
				نوشیدیم	نوشتیم				

ب: شرح و تفسیر دوبیتی:

شاهباز شکاری استادم در عالم وحدتم که جمله ماران صفت ذمیمه را از وجود طالبان محو و ناچیز نمودیم، یار وفادار استادم هستم که رسم تمام بی‌وفایان را برانداخته و فرو گذاشتیم، قدرت زنجیر و حبل‌المتین قدرت الهی^{۴۶} در دست استادم هستم که گرچه به‌سان چخماق و آتش برازنده صفت جلال هستم (تعبیر قرآنی آتش برای صفت جلال در داستان حضرت موسی اینجا مدنظر است^{۴۷})، ولی به‌عنوان ذی، صاحب و دارنده دستور استادم، آب حلم و بردباری نوشیده و آتش صفت جلال را تسکین داده و کسی را نیاززدم.

ملعع شماره ۵:

همان هوی همان هوی همان هوی

همان کُوشن # همان دشت و همان کُوی

آزدا جم # او یان تنها چو من بور

بهر شهری شِرم، هی های و هی هوی

hæma:n hu: hæma:n hu: hæma:n hu:

^{۴۶} رک: وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَ كُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

و همگی به ریسمان خدا چنگ زدید، و پراکنده نشوید؛ و نعمت خدا را بر خود یاد کنید: آن‌گاه که دشمنان [یکدیگر] بودید، پس میان دل‌های شما الفت انداخت، تا به لطف او برادران هم شدید؛ و بر کنار پرتگاه آتش بودید که شما را از آن رهانید. این‌گونه، خداوند نشانه‌های خود را برای شما روشن می‌کند، باشد که شما راه یابید - آل عمران ۱۰۳.

^{۴۷} رک: إِذْ رَأَىٰ نَارَ اللَّهِ بِالْهَلْهِ امْكُتُوا إِلَيَّ اتَسْتَنْ لَأَرَأَيْتُمْ أَنِّي أَهْدِي أَوْ أَجِدُ عَلَىٰ النَّارِ هُدًى ﴿١٠﴾

هنگامی که آتشی دید، پس به خانواده خود گفت: «درنگ کنید، زیرا من آتشی دیدم، امید که پاره‌ای از آن برای شما بیاورم یا در پرتو آتش راه [خود را باز] یابم.

hæma:n kævʃæn # hæma:n dæft əv hæma:n ku:ɪ

a:zda: dʒæm # əvja:n tænhə: ftəv mæn bu:r

behær ʃæhri: ʃeræm hei haɪ əv hei hu:ɪ

الف – شرح لغات:

مصرع اول از تکرار همان هوی ساخته شده که همان (ضمیر مرکب - صفت مرکب) و هوی عربی اینجا کاربرد صوفیانه داشته و در مفهوم خدا چنانکه در اویش «یا هو (حرف ندا + ضمیر)» ای او، ای خدا گویند و برگفته از یا هو یا من لیس الا هو می‌باشد.

در مصرع دوم قسمت اول، لغت کُوشَن آمده که واریانته از واژه معاصر رایج «کُوشَن: جایی که غلات در آن کاشته شده، زمین»^{۴۸} در زبان کنونی آذربایجان می‌باشد و محتملاً از ریشه ترکی «کُوی: کُوک: köy: kök» به صورت ساختار صفت فاعلی و شبیه ساختار لغات Vuruşan, Çalışan, Döyüşən به صورت Köşən: کُوشَن، چنانچه در göyərmeək^{۴۹}: جوانه زدن، رُستن، روییدن نیز آمده است.

در مصرع دوم قسمت دوم، ساختار فارسی می‌باشد که لغاتش در جدول ارائه خواهد شد.

در مصرع سوم قسمت اول، لغت ترکی «آز: کم»، آزاد: چه کم آمده است

در مصرع سوم قسمت اول، لغت عربی «جَم: زیاد، بسیار» آمده است.

معنی اصطلاح ترکیبی ترکی-عربی «آزدا جَم: چه کم یا زیاد» می‌باشد.

در مصرع سوم قسمت دوم، ساختار گیلانی با لغات فارسی آمده است.

در آخر مصرع سوم، لغت «بور» آمده که احتمالاً واریانته از گویش کهن گیلانی معادل «بود» است.

در مصرع چهارم لغات فارسی را در جدول ارائه خواهیم داد، البته شاهد حضور لغت گویش کهن گیلانی «شِرم» هستیم که احتمالاً لغتی از ریشه «رو - ro: رفتن» می‌باشد.

در مصرع چهارم قسمت دوم، ترکیب «های هوی» به معنی هیا هوی آمده است که بنا به لغت نامه دهخدا در مفهوم: شور و غوغای میزبانی و عروسی باشد و شور و غوغای اهل طرب که در «ترکی های هوی» به معنی غوغا و ستیزه آمده است.

^{۴۸}. BAX : Azərbaycan dilinin izahlı Lüğəti : Taxıl əkilmiş yer; zəmi.

^{۴۹}. BAX : Azərbaycan dilinin izahlı Lüğəti : Göy rəng almaq, göy olmaq, göyləşmək, maviləşmək.

معنی	لغات گیلانی	معنی	لغات عربی	معنی	لغات فارسی	ضرب‌المثل	اصطلاح	معنی	لغات ترکی
بود	بور	خدا	هو	مثل، شبیه نظیر	همان		آزدا جم: اصلاح ترکیبی ترکی-عربی در مفهوم چه کم، چه زیاد	جایی که غلات در آن کاشته شده، زمین	کوشن: کوشن
روم	شِرم			زمین پهناور و هموار؛ جلگه؛ بیابان؛ صحرا.	دشت				
				راه فراخ و گشاد، محل، گذر، کوچه	کوی				
		زیاد، بسیار	جَم	تک	تنها			چه کم	آزدا
				مانند	چو			خدا، اوغان	اوایان
				اول شخص مفرد	من				
				حرف اضافه حرف ربط	به				
				کل، همه	هر				
				مدینه، بلد	شهر				
				مرتب، پشت سر هم	هی				
				حرف ربط	و				
				شور و غوغا	های و هوی				

ب: شرح و تفسیر دوبیتی:

خدا همان هو و خدای درویشان که زنده ابدی و یکتای بی‌همتاست و منفرد در ذات صفات دنیا که عبارت از جایگاه ناسوتست و همان کوشن و همان دشت و همان کوی است (یعنی به هر زبانی و به هر مکانی بخوانی صفت ذات مخصوص خداست) و من طالب اینم که محبت حق جل شأن که خواهش دل و محبوب حقیقی من است، چه در حد کم و چه زیادش مخصوص خودم باشد ولی به هر شهری شوم آنجا مملوء از شور و غوغای محبان حق است.

ملمع شماره ۶:

بشتو # بر آ مریم حاجت روا بُور

دلم زنده # به نام مصطفی بُور^{۵۰}

اهر او ادر بُو بُوردادم # بو پارسر

هر دو دستم بدامن مرتضی بُور^{۵۱}

bæftu: # bær a: mærim ha:dʒæt ræva: bu:r

delæm zendæ # be nam e mæustæfa: bu:r

æhær æv edər bu: bu:rdadəm # bu: pa:rsær

hær dəv dəstæm beda:mæn e mæurteza: bu:r

الف - شرح لغات:

در مصرع اول قسمت اول، «بَشتو» واریانته از لغت ترکی «باشتو: سَر است» می‌باشد.

در مصرع اول قسمت دوم، ساختار گویش کهن گیلانی جنوب خزر صادق است که لغات فارسی هم دارد و در جدول ارائه می‌گردد.

در مصرع دوم قسمت اول، لغت زنده به احتمال زیاد طبق هماهنگی آوایی ترکی با فتحه آخر چنانچه در بالا ارائه شده خوانده می‌شود.

در مصرع دوم قسمت دوم، ساختار گویش کهن گیلانی جنوب خزر صادق است که لغات فارسی، عربی و گیلانی دارد که در جدول ارائه می‌گردد.

در مصرع سوم قسمت اول، «أهر» واریانته از «اگر» می‌تواند باشد.

در مصرع سوم قسمت اول، ساختار ترکی صادق است که شرح می‌دهیم: او: خدا، ائدر: انجام دهد، تقدیر و فرمانش این باشد، بو: این، بُوردادم، از ریشه بُوردا: اینجا در مفهوم اینجا بودنم که در واقع کنایه از حیات این دنیا می‌باشد.

^{۵۰} . استغاثه به پیامبر اسلام (ص) از این مصرع برداشت می‌شود.

^{۵۱} . توسل به حضرت علی علیه السلام و باورهای تشیع و قسیم النار و الجنة بودن مولا از این مصرع برداشت می‌شود.

در مصرع سوم قسمت دوم، ساختار گویش کهن گیلانی جنوب خزر صادق است که «بو پارسر» در مفهوم بپرسند می‌باشد.

در مصرع چهارم ساختار گویش کهن گیلانی جنوب خزر صادق است و لغات فارسی، عربی و گیلانی دارد که در جدول ارائه می‌گردد. البته اینجا ضرب‌المثل ترکی «آل مَن دَن آتک سندن: دست از من و دامن از تو» نیز مستور است.

لغات ترکی	معنی	اصطلاح	ضرب‌المثل	لغات فارسی	معنی	لغات عربی	معنی	لغات گیلانی	معنی
بُشتو: باشتو	سر است	حاجت روا: برآورده شدن حاجت	آل مَن دَن آتک سن دَن: دست از من و دامن از تو	روا شدن	برآورده شدن	حاجت	خواسته، نیاز	بور	بود
آو	او، قدرتمند، در باور تصوف خدا	بر آ مریم: آوریم		دل	قلب، روح	مصطفی	برگزیده، از اللقب پیامبر است	بو پارسر	بپرسند
اَندر	انجام دهد، تقدیر کند			زنده	جاندار	مرتضی	پسندیده، از القاب حضرت علی علیه السلام		
بو	این			به	حرف ربط، حرف اضافه				
بور دادم	اینجا یونتم، حیات دنیوی			نام	اسم				
				اهر: واریانته از اگر	حرف شرط				
				هر	کل				
				دو	جفت				
				دست	عضوی از بدن، ید عربی				
				دامن	قسمت پایینی جامه				

ب: شرح و تفسیر دوبیتی:

چون سر بر درگاه و آستان تو بیاورم تمام حاجت‌های من روا شود، دلم زنده به نام حضرت مصطفی و استغاثه نام او باشد، اگر خداوند در محشر دستور دهد که از اعمال این دنیای من سؤال و جواب کنند، دست التجای من به دامن حضرت مرتضی باشد و به او و آل محمد (ص) متوسل می‌شوم.

ملمع شماره ۷:

شیخه # شیخی که احسانش همی نی

تنم بوری # عشقم آتش کمی نی

تمام شام شیراز # از نو بریم

شیخم # سر پهلوانی ار خبر نی

ʃixə # ʃeɪxi: ke ehsa:nɛf hæmæi: ni:

tænæm buri: # eʃgæm a:tæf kæmi: ni:

tæma:m e ʃam ʃi:ra:z # æz nəv bæri:m

ʃixim # sər pæhlæva:ni: ær xəbær ni:

الف - شرح لغات:

در مصرع اول قسمت اول، واژه شیخه آورده شده که با توجه به فرض ترکی بودن آن شکل صحیح آن بهتر بود شبیه شروع مصرع چهارم و به صورت شیخم = شیخ من آورده می شد.

ساختار قسمت دوم مصرع اول، فارسی با لغاتی متنوع است که در جدول ارائه می گردد.

در مصرع دوم قسمت اول، ترکیب فارسی - ترکی «تنم بوری» در مفهوم تنم را فرا بگیر و بپوشان ساخته شده است که لغات به تفکیک در جدول ارائه می گردد.

در مصرع دوم قسمت دوم، ساختار فارسی با لغات متنوع است که لغاتش در جدول ارائه می گردد.

در مصرع سوم قسمت اول با ساختار ترکی به شکلی سروده شده که با لنگه دوم که ساختار گویش کهن گیلانی جنوب خزر را تداعی می کند هم راستا باشد که شرح لغات در جدول ارائه می گردد.

در مصرع چهارم قسمت اول، لغت شیخ از ساختار ترکی پیروی کرده و SIXIM: شیخ من آورده شده و با دقت در نسخه خطی خبری از لغت «از» که در مفهوم من، در گویش گیلانی جنوب خزر است مشاهده نگردید و با توجه به شرح آن با همین فرض در نسخه، احتمال خطای نگارشی وجود دارد، ولی ما برای بررسی بیشتر موضوع با فرض «ار = اگر» بودن واژه اقدام به شرح مصرع نمودیم.

معنی	لغات گیلانی	معنی	لغات عربی	معنی	لغات فارسی	ضرب‌المثل	اصطلاح	معنی	لغات ترکی
من	آز	بزرگ، مرشد	شیخ	حرف اضافه	که		تنم بوری: تنم را بپوشان	فرا گیر، بپوشان	بوری: حالت امری از ریشه بورومک
بگردم	بریم	نیکی بخشش	احسان	علامت نفی، مخفف نیست	نی			شیخم، شیخ من	شیخیم
		ضایع شدن	هَمَّی چنانچه: هَمِّیاً [همی] الشیءُ: آن چیز ضایع شد، فرو افتاد	جسم	تن				
		علاقه وافر	عشق	شعله، حرارت سوزان	آتش				
		همه، کل	تمام	ناچیز، محدود	کم				
		پیام، اطلاع	خبر	تازه، مجدد	نو				
				سرور، سرآمد	سر				
				یل	پهلوان				
				اگر	ار				

ب: شرح و تفسیر دوبیتی:

شیخ من شیخی است که احسانش ضایع و تمام شدنی نیست، آتش عشقش تمام تنم را فرا گرفته است و الحمدالله کم هم نمی‌شود، تمام شام و شیراز را دوباره در طلب استادم سیر نمودم، اگر خبر ندارید بدانید که در این سیر و سلوک متوجه شدم که شیخ من سرآمد تمام پهلوانان بوده است.

ملمع شماره ۸:

بمن # جانی بده از جانور بوم

بمن # نطقی بده تا دم آور بوم

بمن # گوش بده آرجش نوا بور

هر آنکه # دانکرد از واکبر بوم

bəmæn # dʒa:ni bede æz dʒa:nvæɾ bu:m

bəmæn # nəʊtgi: bede ta: dæm ævæɾ bu:m

bəmæn # gu:ʃ bede a:rdʒæʃ næva: bu:r

hæɾ a:nkɪ # da:nkæɾd æz va:xæbæɾ bu:m

الف - شرح لغات:

در قسمت اول، مصرع‌های یک، دو و سه لغت ترکی «بَمَن: بو مَن: این من هستم به کار رفته است.

قسمت دوم، هر چهار مصرع با ساختار گویش کهن گیلانی جنوب خزر سروده شده است که لغاتش متنوع است و در جدول ارائه خواهد شد.

در مصرع اول قسمت دوم، احتمالاً مفهوم ترکیب «جانور: جان + وَر: ورای حیات جسمی، عدم و زوال است.

در مصرع دوم قسمت دوم، احتمالاً مفهوم ترکیب «دَم آوَر: هستی بخش» است.

در مصرع سوم قسمت دوم، باید لغت گوش به صورت گوش‌ی ذکر می‌شد و احتمالاً لغت آرچش به گویش کهن گیلانی نیز واریان‌تی از واژه آرچش از ریشه «آرچ: ارزش، بها + پسوند ش» است، اصطلاح «آرچش نوا بور» احتمالاً در مفهوم بالارزش‌ترین حد شنیدن، حد اعلای شنیدن می‌باشد.

در مصرع چهارم قسمت دوم، ترکیب «دانکرد: دان + کرد» احتمالاً در مفهوم دانه آن عمل اعم از گفتن، شنیدن و... را کاشت، هر فکری از خیال گذراند می‌باشد.

لغات ترکی	معنی	اصطلاح	ضرب‌المثل	لغات فارسی	معنی	لغات عربی	معنی	لغات گیلکی	معنی
بَمَن: بو مَن	این منم	آرچش نوا بور: با ارزش ترین حد شنیدن، حد اعلای شنیدن		جان	حیات، جسم	نطق	بیان	آز	من
				بده	عطا کن		جانور: ترکیب متشکل از جان+وَر	ورای حیات جسمی، عدم و زوال	
				تا	بالتیجه		بوم	باشم	
				گوش	عضو مخصوص شنیدن		دَم آوَر	هستی بخش، حیات بخش	
				نوا	صدا، صوت		آرچش	بالا‌ترین	

ارزشش									
باشد، بودن	بور			همه	هر				
دانه گفتن و شنیدن را کاشت	دانکرد			کسی که	آنکه				
باخبر	واخبر								

ب: شرح و تفسیر دوبیتی:

ای خدای بزرگ این منم بنده مطیع تو، به من حیاتی و رای حیات جسمی، عدم و زوال عطا کن و دلم را به نور معرفت زنده گردان و بیانی ده حیات بخش و شنوایی عطا کن که شامل حد اعلای شنیدن باشد، چنانچه ندای عالم غیب و الهامات را بشنوم و هرکس دانه عملی اعم از گفتن، شنیدن، فکر کردن در وجودش کاشته شد باخبر شوم.

ملمع شماره ۹:

دلر # کوهی سراو ونده نه بور

عشقر # جویی که وریان بسته نه بور

حلم # باغ شریعت مانده زیران

روحر بازر # به پرواز دنده نه بور

delər # ku:hi: səra:v vende nə bu:r

eʃgær # dʒu:ji: ke vərja:n bæstə nə bu:r

helm # ba:g ʃæri:æt ma:nde zi:ra:n

ru:hær ba:zær # be pærva:z dəndə nə bu:r

در مصرع سوم در قسمت اول با توجه به چینش به کار رفته جلمر صحیح تر می نماید.

در هر چهار مصرع در قسمت اول، شیخ صفی با قرار دادن لغات غیر ترکی در ساختار ترکی لغات جدیدی را به وجود آورده است که برازنده اشعار عرفانی و بی نظیر بوده و فراتر از دایره لغات تمام شعرا هستند و این چیزی به غیر از تسلط والا و اشراف او به چندین زبان نیست که در موارد قبلی نیز کاملاً مشهود بوده است، چنانکه واژگان دل، عشق، حلم، روح و باز را با افزودن لغت «آر: جوانمرد، مرد» ترکی به آن ها به نوعی صفت عالی تبدیل کرده است و بالاترین جایگاه آن ها را لایق استاد خود دانسته

و «او را دِلر = مرد نماد اسوه دل، شخصی که در رفیع ترین درجه ارزش معنوی جایگاه دل است، عشق = مرد نماد اسوه عشق، شخصی که در بالاترین درجه جایگاه عشق است، حِلْمِر = مرد نماد اسوه حلم، شخصی که در بالاترین درجه جایگاه حلم و بردباری است، رُوحِر = مرد نماد اسوه روح، شخصی که در بالاترین درجه جایگاه روح قرار دارد، بازِر = مرد نماد اسوه باز، شخصی که در بالاترین درجه جایگاه پرواز باز قرار دارد» معرفی نموده است.

در قسمت دوم مصرع دوم، لغت «وریان»^{۵۲} در مفهوم مجرای فرعی از جوی اصلی آمده است که کاملاً هم‌راستا با یکی از معنای واریانت‌های مختلف این واژه (وَرِیان، وَرِین، وَرِگن، وَرِگان) در زبان کنونی آذربایجان است؛ چنانکه لغتنامه مشهور آذربایجانی ایضاحی لغتی مفهوم وَرِیان را «آبراهه فرعی، شاخه‌ای از جوی اصلی» آورده است.^{۵۳}

البته معنای دیگر رایج برای آن، جوی بند، بند آب، سد کوچک خاکی - گلی که مانع رسیدن جریان آب می‌شود می‌باشد که به نظر می‌رسد کاربرد اولی قدیمی‌تر بوده است. در مورد ریشه‌یابی واژه «وریان» متحمل است متشکل از دو قسمت «وار، ریشه واژه وارماق = رفتن، رسیدن، آمدن»^{۵۴} به‌علاوه واژه یان یعنی «سمت، سو، جهت»^{۵۵} می‌باشد.

ساختار قسمت‌های دوم، چهار مصرع هم‌راستا با گویش کهن گیلانی جنوب خزر با لغات متنوع است که در بخش جدول به بررسی لغات خواهیم پرداخت.

لغات ترکی	معنی	اصطلاح	ضرب‌المثل	لغات فارسی	معنی	لغات عربی	معنی	لغات گیلانی	معنی
دِلِر، پیرو قانون هم‌هنگی اصوات ترکی پسوند آر پس از افزودن به دل و یکی شدن با آن به‌صورت اِر تلفظ شده است.	مرد نماد اسوه دل			کوه بلندی سنگی مرتفع‌تر از تپه	حلم	بردباری	سَرَاو	سرش	
عشقر = عشق + آر	مرد نماد اسوه عشق			نه علامت نفی	شریعت	دین، نمادهای دین، قدم اول صوفیان که با	ونده، احتمالاً واریانته از لغت ملنده در مفهوم	برجسته، قابل رویت، دیدن	

^{۵۳} bax: Azərbaycan dilinin izahlı Lüğəti : Vəryan: ana arıxdan ayrılan kiçik arx, qol

^{۵۴} - Varmaq : Getmək, yetişmək, çatmaq, gəlmək, gəlib çatmaq., <https://obastan.com>

^{۵۵} - Yan : tərəf, cəhət, yön, <https://obastan.com>

	تکیه به طریقت از آن گذشته و به حقیقت رسند	ایستاده و برجسته یا غلط نگارشی است							
وَریان	آبراهه فرعی	جوی	نهر آب				بور	باشد، بودن	
روح = روح آر	مرد نماد اسوه و تعالی روح	که	حرف ربط				دنده: احتمالاً واریانته کهن یا غلط نگارشی است	دیده	
بازر = باز آر	مرد اسوه باز شکاری	بسته	سد شده						
		باغ	بوستان						
		زیران	زیر آن						
		به	حرف اضافه، حرف ربط						
		پرواز	اوج گرفتن						

ب: شرح و تفسیر دوبیتی:

تو آن چنان در رفیع ترین جایگاه متعلق به دل قرار گرفته ای که به سان کوهی هستی که سرش را نتوان مشاهده نمود.

تو در مقام عشق به چنان جایگاه رفیعی رسیده ای که به سان رودی هستی که هیچ وریان و آبراهه بسته ای ندارد.

مقام تو در جایگاه حلم و بردباری در چنان درجه والایی قرار دارد که باغ شریعت با آن همه زیبایی اش در رتبه ای پایین تر از آن قرار گرفته است (اینجا شیخ صفی به زبان صوفیان به این امر اشاره می کند که مرشد او شیخ زاهد با تکیه به طریقت از مرتبه شریعت رد شده و به حقیقت رسیده است).

روح تو چنان به جایگاه رفیعی رسیده است که از بالاترین حد پرواز باز شکاری نیز گذشته و آن چنان در اوج قرار گرفته است که چشم ها از دیدن آن ناتوان هستند.

ملمع شماره ۹:

سخن اهل دلان در # بگویشم

دو کاتب # نشسته دایم بدوشم

سوگندم # هر ده بدل چو مردان

بغیر از تو بجای # چش نروشم

səuxæne æhle dela:n du:r # be gu:fæm

dəu ka:tib # nefæste da:jem be du:fæm

səugındim # hæR dæh be del tʃəu mæRda:n

be geir æz təu be # dʒa:ɪ tʃef næru:fæm

الف - شرح لغات:

در مصرع اول قسمت اول، با لغات مختلف به صورت ساختار ترکی چیده شده است، لغت «دور» حالت امری از ریشه فعل دورماق در مفهوم «بمان، هست» می باشد که البته می توان اینجا استفاده از صنعت ایهام در واژه «دُر» چنانچه در عربی نیز به مفهوم «گوهر، مروارید درشت» است را نیز مشاهده نمود.

در مصرع اول قسمت اول، ترکیب عربی - فارسی اهل دل: سالک طریق دل، مقابل اصحاب عقل، اهل ذوق و مکاشفه به علاوه پسوند «آن» جمع بسته شده است.

قسمت دوم مصرع اول، فارسی است.

قسمت اول مصرع دوم را با تلفظ ترکی می توان خواند.

در مصرع دوم قسمت دوم، ساختار گویش کهن گیلانی است.

در ابتدای مصرع سوم، لغت ترکی آذربایجانی «سوگندم: Söğindim: شاد شدم» واریانتی از واژه «سؤگوندوم: Sögündüm» با تلفظی متفاوت با آنچه در نزد ترکان ترکیه یعنی «سئویندیم: Sevindim» آمده است.

ساختار قسمت دوم مصرع سوم، فارسی است.

در مصرع چهارم، ساختار قسمت اول فارسی و قسمت دوم گویش کهن گیلانی است.

لغات ترکی	معنی	اصطلاح	ضرب المثل	لغات فارسی	معنی	لغات عربی	معنی	لغت گیلانی	معنی
دور: ریشه و حالت امری فعل دورماق	هست، بمان،	دو کلب: نکیر و منکر، کرام الکاتبین		سخن	کلام، گفتار، پند	اهل	فامیل، عشیره	چش: چشم	عضو مخصوص بینایی، نگاه، نظر

سوغندم: سؤگوندوم	خوشحال شدم	هرده: هر ده حواس شامل پنج حس ظاهر و پنج حس باطن	به	حرف اضافه، ربط	کاتب	نویسنده	نروشم	ندوزم، نگاه نکنم
		چش نروشم: مایل نشوم نگاه نکنم، چشم ندوزم	گوش		غیر	به جز، مگر		
			دو	عد اصلی بعد یک				
			نشستن	شانه، کول، کتف				
			دل	روح، قلب				
			چو (حرف، قید): مخفف چون	چون، مانند، مانند				
			مردان: حالت جمع لغت مرد	اهل طریقت، خاصان حق (تصوف)				
			از	حرف اضافه				
			تو	ضمیر دوم شخص مفرد				
			جا	محل				

ب: شرح و تفسیر دوبیتی:

پند و نصیحت اهل دلان و اهل طریقت در گوش من به سان گوهری ارزشمند مانده است. می دانم که کرام الکاتبین بر دوشم نشسته و مشغول یادداشت اعمال خیر و شر هستند. از این مسرورم که هر ده حس من یعنی پنج حس ظاهری و پنج حس باطنی من در نزد روحم، شبیه اهل طریقت تعالی یافته است و به غیر خدای بزرگ به هیچ چیز مایل نشوند.

ملمع شماره ۱۰:

اویانی بنده ایم # اویانی خوانم

ازان بوری به بر # اویانی رانم

اویانی عشق # شوری در دل من

انک زنده ایم # چه عشق نالم

əvja:ni: bænde i:m # əvja:ni: xa:næm

æza:n bu:ri: be bæx # əvja:ni: ra:næm

əvja:ni: efg # fəvri: dæx dele mæn

inænæn xende i:m # tje efg na:læm

لغت «اویانی» ذکر شده در هر سه مصرع در مفهوم «منتسب و طرفدار» اویان معنی می‌دهد.

ساختار قسمت اول مصرع‌ها دارای خوانش ترکی هستند.

در مصرع‌های اول، دوم و چهارم قسمت اول در باره مردم و مریدان شیخ صفی‌الدین اردبیلی و قسمت دوم درباره خود او اوست.

مصرع سوم درباره خود شیخ است.

در مصرع دوم قسمت اول، لغت ترکی «بوری» آورده شده که در واقع واریانته از واژه «بورو»^{۵۶} از ریشه بورولماق و در مفهوم نوعی درد شکم و دل‌پیچه و در واقع نمادی از ابتلا به امیال دنیوی و دوری از اویان و عالم وحدت است که به زیبایی هر چه تمام توسط شیخ صفی به کار برده شده است.

در ابتدای مصرع چهارم لغت ترکی «اینَنک»^{۵۷} که شکل کهن و واریانته از «ایناناک: اینانا»، در مفهوم «باور داشته باشیم، ایمان داشته باشیم» آورده شده است؛ چنانکه همین شکل کهن را در دیوان الغات التترک «پای کُرْکِنْکا اِنْما»^{۵۸} یعنی زیبایی بهار را باور نکن و فریب نخور نیز مشاهده می‌کنیم.

لغات ترکی	معنی	اصطلاح	ضرب‌المثل	لغات فارسی	معنی	لغات عربی	معنی	لغات گیلانی	معنی
بوری: بورو، از ریشه بورولماق	دل پیچیده، درد شکم	اویانی خوانم: ذکر گوی دائم اویان هستم		اویانی	طرفدار اویان	عشق	شیفتگی دلدادگی دوست داشتن افراطی		
اینَنک: ایناناک: اینانا	باور کنیم باور داشته باشیم	اویانی رانم: راننده مرکب طریقت به		بنده	مطیع، فرمانبردار				

^{۵۶}. Buru : Sancı, şiddətli qarın ağrısı. Qarnına buru düşmək, <https://obastan.com>

^{۵۸}. yay körkiñə inanma

							سوی اویان		
				ذکر گفتن	خواندن				
				از آن	ازان				
				راندن	ران				
				حرف اضافه	در				
				روح، قلب	دل				
				اول شخص مفرد	من				
				جاندار، حی	زنده				
				ضمیر، زیرا، به علت آنکه	چه				
				صدای که از سوز دل آید، شکوه	نال				

ب: شرح و تفسیر دوبیتی:

همه ما بنده اویان هستیم ولی این منم که به طور دائم ذکر اویان می گویم، همه ما به دلیل ابتلا به امیال دنیوی و دوری از اویان در دلمان درد و دل پیچهای داریم، ولی این منم که با غلبه به امیال دنیوی، سوار بر مرکب طریقت در حال حرکت به سوی حقیقت اویان هستم و عشق به اویان چنان شوری در دل من افکنده است که به شما می گویم تا زمانی که نالان عشق اویان هستیم باور داشته باشیم که زنده ایم.

نتیجه گیری

چنانکه مشاهده گردید، اطلاق اشعار آذری به این ملمع های عرفانی از ریشه نادرست می باشد و با توجه به بررسی انجام گرفته احتمال قوی این است که شرح نوشته شده در کتاب سلسله النسب از خود شیخ صفی نمی باشد و شخصی که این کار انجام داده تلاش نموده معنا و مفهوم کلی از اشعار را برداشت نموده و ارائه دهد، نکته مهم به دست آمده از بررسی اشعار این است که شخصیت والای شیخ زاهد آن چنان تأثیری بر جریان تصوف معاصر خود، مخصوصاً شیخ صفی و صوفیان ترک آذربایجانی، گذاشته است که نه تنها مقدس بودن جایگاه گویش کهن گیلانی در نزد شیخ صفی و بین صوفیان ترک آذربایجانی و یادگیری آن گویش و سرودن اشعار و ملمع ها در جای جای آذربایجان قابل ردیابی است، بلکه این فکر را نیز تقویت می کند که احتمال دارد شیخ صفی به رسم تسلیم و سرسپردگی حتی در بخشی از شجره نامه اش نیز تحت تأثیر استادش قرار گرفته باشد.

منابع:

- قرآن کریم، نرم افزار قرآن من
- نسخه خطی سلسله النسب صفویه، کتابخانه ملی به شماره ۱۱۲۰۲-۵
- دیوان الغات الترك، ترجمه دکتر صدیق، چاپ اختر، تبریز ۱۳۸۳
- آذری یا زبان باستان آذربایجان، کسروی، چاپ سوم، ۱۳۰۴، تهران، انتشارات دکتر محمود افشار
- نگاهی به واژه‌های اساطیری آذربایجان، صمد چایلی، نشر اختر، چاپ دوم، ۱۳۸۴، تبریز
- نشریه پژوهش‌های زبان شناسی تطبیقی، سالومه غلامی، استاد دانشگاه گوته فرانکفورت، گویش شناسی اشعار باباطاهر و اهمیت آن در بازسازی زبان بومی پیشین همدان، سال دهم، شماره ۲۰، پائیز و زمستان ۱۳۹۹ خورشیدی
- نشریه فصل‌نامه صدیق، شماره نهم، زمستان ۱۳۹۹، مقاله استناد به دلایل و نوآوری در رد فرضیه زبان آذری از مهدی حسنی
- لغت‌نامه آنالین ترکی – انگلیسی
- Azərbaycan dilinin izahlı Lüğəti, 4 cild
- <https://obastan.com>.
- <https://www.usaktayiz.com/avgan-koyunun-ismi-nereden>
- <https://icps.ut.ac.ir/fa/dictionary>
- <http://www.almaany.com/>
- <https://wiki.ahlolbait.com>